בן אפרים

משברי חיים

משה בן אפרים

משברי חיים

פרקי זכרונות

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

ירושלים, תשמ"ג

©

כל הזכויות שמורות למחבר

דפוס מ. ספרא טל. 285840
ירושלים

הקדמה

אמת אומר, לא בקלות החלטתי להדפיס את זכרונותי. לא הייתי בטוח שדברים שרשמתי לעצמי, ובעיקר כדי לפרוק אותם מהלב, אכן צריכים הם להקרא גם על ידי אחרים. ואם אכן צריכים הסיפורים להקרא על ידי אחר, הרי הם ראויים לסופר מעולה שידע להעלות אותם על הכתב בעוצמה הראויה להם.

אך ראה ראיתי כנגד עיני את אשר אמר הלל בפרקי אבות אם אין אני לי מי לי וכשאני לעצמי מה אני ואם לא עכשיו אימתי.

אם אין אני לי — מי לי. רואה אני תקופה שנעלמת ודור שהולך, ונשכחים הם מהלב — דור המעבר מגלות אל הגאולה — ובהם כל עמך בית ישראל, מגדולי ישראל ומנהיגיו ועד חוטב עציך ושואב מימך שחלמו ולחמו על עתיד חדש וטוב יותר לעמנו. ואכן בזכות חלומם ומלחמתם אנחנו כאן. ואף אני נמצא אי שם בתשבץ האנושי הזה ומתקרב עם כל הדור אל המעבר.

וכשאני לעצמי, מה אני. ואם אכן נישאר בגדר ההעלם והדור הבא לא ילמד מוסר השכל מקורות עמנו בעבר הקרוב, חושש אני שיצטרכו לעבור מחדש את הסבל הנורא של בית ספר החיים. ולצערי ניצני השיכחה צומחים כשאנחנו רואים בדור הזה את העדפת הנוחיות של חיי רגע של אכול ושתו, על פני חברה בעלת ערכי מוסר ויצירה והלוחמת מלחמת קיום וחיי נצח לעמה.

ואם לא עכשיו אימתי? בספר זה אני מתאר דמויות, כתוב שיחותיהם מדברים שקרו לעתים לפני חמשים שנה

ויותר. משברים עברתי ב״ה די והותר — כל חיי הם בסימן זה — ומכאן גם שמו של הספר, הכוחות נחלשים והזכרון פוחת וזמן אחר לא נותר, ועל כן אף ימחלו לי נא אלו אשר ימצאו אי אלו אי דיוקים או לקויים בשלמות הספר, אדרבא והלואי ויהיו נכתבים פרקים בתולדות תקופה זו אף על ידי אחרים.

כותב אני על התקופה הכי קשה בתולדות עמנו. ודרך הגלעד שאני מבקש להקים בספר זה למשפחתי המפוארת ובמיוחד לאמי ז״ל, מתאר אני את תמונת הציבור כפי שראיתי אותה בעיני, טיפוסים חיוביים וגם שליליים, ולעתים קרובות שניראו כצד אחד ונתגלו דווקא בצד השני של הטיפוסים, הם וכל אשר עבר עליהם.

לחמתי כל ימי חיי לא לאבד, ואף במקומות הנוראים ביותר, את צלם האנוש שבי, לנטוע אמונה במיואשים לעודד נזקקים ולהחיות נפש שפלים, לעתים הצלחתי בכך ולעתים לא, וסיפוקי בחיים הוא בהרגשתי שההצלחה רבה על הכשלון, ותרמתי ולו מעט לחברה הן כציבור והן כבודדים, לרוממם ולעודדם. ותפילתי היא שגם ספרי זה יהיה המשך חיובי, שיעורר את הציבור לפשפש במעשיו ולפעול למען עתיד טוב יותר לעמנו, לפרט ולכלל, והיתה זו שכרי.

וחייב אני תודה לאלו שעמדו אתי עד עתה בעבודה זו וסייעו בידי בהופעת הספר הזה, כל אחד בדרכו הוא ובתחום פעילותו.

ויבאו על הברכה : ידידי ר׳ שרגא גולץ שהקדיש מזמנו לשיפור השפה ובהכנסת ענין ומובן לדברים. וידידי ד״ר נ״ד סרבר שעזרנו בהגהת דפי הספר. חברי לדעה ר׳ יעקב ברון, עבור התמונות שהשתמשתי בהן בספרי, מהעבר המפואר של תנועת פא״י בפולין. ואחרון אחרון

חביב לידידי לר׳ שמואל מרום, שדחפני והביאני אל שלב הסיום, עריכת והוצאת הספר לאור, וליוה בהכרה הערצה וחיבה כל מלה שהתבטאתי בספר ובעידודו ראו הדברים אור עולם.

כאמור יש כאן רק פרק אחד בתולדות חיי ואף הוא לא בשלמות, גם בו חסרים קטעים, אך גם על זה אני שמח ומודה לה׳ ואם אזכה לפניו ויתן לי כח אולי להוסיף עוד פרקים ולהשלים את התמונה.

תשרי תשמ״ג **משה בן אפרים**

הספר מוקדש לזכר

משפחתי היקרה
שהלכו לעולמם ושנספו בשואה הי״ד

אבי היקר התמים והישר שחי מיגיע כפיו
ר׳ **אפרים** ב״ר **אברהם יוסף** ז״ל
נפטר בט״ו בשבט תרפ״ח

אמי היקרה והבלתי נשכחת
פרומעט חיה בת **שמואל יוסף** הי״ד
נספתה באושוויץ כ״ז חשון תש״ב

אחותי **רחל יהודית** ובעלה **שלמה**
ושני בניה **אפרים** ו**דוד** הי״ד
נספו בשואה באושוויץ כ״ז חשון תש״ב

אחותי **לאה גיטל** ובעלה **מרדכי יוסף** ז״ל
נפטרה בכ״ז חשון תשכ״ז בארגנטינה

אחותי **מינדל** החלוצה המסורה והחרוצה ז״ל
נפטרה בכ״א שבט תשכ״ז בישראל

אחי **אברהם יוסף** ו**אשתו** ו**בנו**
נספו באושוויץ הי״ד

אחי הצעיר מחמד נפשנו

לוי בנימין

החולם והלוחם לבנות ולהבנות בארצנו

ולצערנו הלך לכבשן עם אמו הנערצת

בכ"ז חשון תש"ב הי"ד

גיסי היקר אהוב הבריות מראשוני פא"י

ר' דוד ב"ר **יהושע ברמפון** ז"ל

נפטר ט"ז אלול תשל"ו

גיסתי היקרה, **בלה מיטה בת ר' שלמה אריה** ז"ל

למשפחת פוקס

מצאצאי בעל התפארת שלמה זצ"ל

נפטרה בפורים תשמ"ב בישראל

משפחת רעיתי

האבא יצחק ז"ל
נפטר בה' טבת

האם מ' חיה קרפמן הי"ד
נספתה בשואה באושוויץ
ג' טבת תש"ב

האחות טובה ובעלה בונם
ובנותיהם נכה וחניה הי"ד
נספו באושוויץ בג' טבת תש"ב

האחות לאה, ובעלה אלחנן
בנם אברהם ובתם רייזל הי"ד
נספו בשואה באושוויץ ג' טבת תש"ב

האחות בלומה, והאח חיים ואשתו יוכבד הי"ד
נספו בסלונים ע"י הנאצים הי"ד

ספר גם מוקדש

לחיילים האלמוניים ממשפחת פא"י בפולין
שחלמו ולחמו ליצור חברה צודקת לפי תורתינו
הקדושה בארצנו, ולא נשארו קרובים שיזכירום.

יזכרם אלהינו לטובה עם שאר צדיקי עולם
וינקום נקמת דם עבדיו השפוך.

המחבר משה בן אפרים

אמא הי"ד

די באָבע פייגע ליפטשע

בני משפחת המחבר שניספו בשואה:
למעלה: ההורים אפרים ופרומט חיה
באמצע: האח יוסף ואשתו, האחות רחל ובעלה
למטה : האח לוי בנימין, אפרים ודוד בני רחל

ה י " ד

עם הספר

ויהי ערב ויהי בוקר!

דבר זה הוא מראשית התורה. ואכן כך נקבע הדבר כחוק ולא יעבור בעם ישראל — בהפך מכל אומות העולם — ויהי ערב ויהי בוקר! שבמסגרת מעגל החיים היום יומי בא קודם הלילה ואחריו היום. היום החדש מתחיל עם שקיעת החמה וחשכת הלילה ורק לאחריהם מתחיל השחר להפציע והשמש בוקעת ועולה.

ונראים הדברים שאין זה כך רק במסגרת הקטנה של מעגל היום יום. הדברים נכונים הם גם במסגרת הגדולה של המהלך ההיסטורי של האומה, והגלות מקדימה את הגאולה כחוק טבע שצער הלידה קודם הוא לשמחת החיים החדשים שבאים לעולם.

וכגודל האור — חשכת החושך הקודמת לו:

כהקדמה לקבלת התורה והיותנו לעם בכלל, היו צריכים למאתיים ועשר שנות גלות מצרים.

ולקבלת הארץ זקוקים היינו להקדמה של ארבעים שנה במדבר.

ובבנין בית שני נזקקנו לשבעים שנות גלות כהקדמה.

ואם אכן כן הוא, הרי שלאחר הקדמה ארוכה שכזו — של אלפיים שנות גלות, ולא רק בכמות אלא גם באיכות נוראית המגיעה עד תהום רבה — של דור האחרון; אכן מצפים אנו שגם הגאולה תהיה בהתאם להכנות אליה. ולזה אכן יכולים אנו לצפות רק לגאולה השלימה בביאת הגואל. רק גאולה מוחלטת בכוחה לפצות, או ליתן את התשובה על ההיסטוריה הארוכה הזו של הלילה הגדול,

שלאחריו יכול לבא רק יום הגדול — הנה אנכי שולח לכם את אליהו הנביא לפני בא יום ה' הגדול...

אך כך גזרה חכמתו יתברך, ויהי ערב ויהי בוקר — שנקרא בפינו ונזכור בליבנו גם את העבר שלפני הבוקר ולא נתעלם ממנו.

כי בהציצנו לאחור, ומאחורי גבינו נראה את התמונה הנוראה של הלילה האיום, יהיה בנו העוז ונקבל את הכוח הדוחף להלחם על היום ולבנות את הגאולה, שהיא יכולה להבנות רק בארצנו, וכל קושיי בינינה הם כאין וכאפס לעומת רגע קטן אחד, שבר של פסיפס מתמונת הלילה — מפולת הגלות.

מטבעו של המחקר המדעי והבירור ההיסטורי, שעוסקים בבדיקת אמיתות פרטים, שמות תאריכים וכדו', שמכהים הם את הרגש של הדברים ומבחינה מסויימת מעוותים הם את משמעות האירועים ואת אמיתות החיים שהיו טבועים בהם. הדיבור על מותם של ששה מליונים — מות קדושים, על הכחדתם של ערים וקהילות שלימות של יהודים מאבדים הם את הרגשת וסבלות כל יחיד ויחיד שעבר את מדוריו הנוראים של גהינום זה ונשחק לאט לאט לאבק דק בין גלגלי האירועים ההיסטוריים רבי ההיקף.

ושמא משום כך ממעט כל כך עמנו ללמוד מוסר השכל מהעבר הקרוב, משום שקשה לאדם הפרטי לתרגם וליחס לעצמו צרת אומה שלימה ואילו רגשות וצרות הפרט לא העמידו די כנגד עיניו.

וזוהי הנקודה המרכזית עליה עומד ספר זה.

אין כאן מחקר במובנו הרגיל ואין זה ספר היסטוריה שבא ללמד תולדות עולם. זה ספר שבו מעביר המחבר את חוויותיו האישיות הנוראות, חוויות קרובים מכרים וידידים מרגש הלב והמייתו אל דפיו של הספר מהם יוכל

לספוג אותם הקורא אל תוך ליבו ולרגשותיו הוא — כדברים היוצאים מן הלב הנכנסים אל הלב.

אין כאן חומר שעבר סיגנון והתאמה לשפה מקצועית, אין כאן חומר שעבר התאמה מדעית והיסטורית, אך יש כאן מערכת עצומה של עובדות חיים, משמעויותיהם בשעתם והשפעותיהם והרגשות שנטעו בכותבם — לשעתם ולאחר זמנים.

והקורא חש כאן את המסר הישיר של המחבר שהגלות אינה לדידו כנושא למחקר וחומר לעיון, כי אם עובדת חיים פשוטה לגבי כל אחד ואחד, המלמדת: שגלות לגבי עם ישראל יכולה להתחיל בחיי פאר והדר, עושר וממון — הכל מסנוור עיניים, אך סופה בדחיסת אדם — אף לא כבהמה, כי אם כגללי בהמה לקרונות משא המובילות אלי מוות שפל ומבוזה. וההיסטוריה הוכיחה זאת במחזוריות אכזרית.

משום שאצל אומות העולם בא היום ואחריו בא הלילה — ובזה תם! ואילו הגאולה, בעם ישראל, משמעותה מתחיל בעבודה כבהמה — לעולם ישים אדם עצמו כשור לעול וכחמור למשא, אך מכאן הדרך עולה בית־אל עדי יפרח עם וישבו איש תחת גפנו ואיש תחת תאנתו.

כי בישראל בא אחר הלילה יום!

רבי חייא רבא ורבי שמעון בן חלפתא הוו מהלכין בהדא בקעת ארבל בקריצתא (בהשכמה) וראו איילת השחר שבקע אורה, אמר ר' חייא רבה לרבי שמעון בן חלפתא בי רבי כך היא גאולתן של ישראל בתחילה קימעא קימעא, כל מה שהיא הולכת היא רבה והולכת (ירושלמי ברכות א א).

ומסירת הדברים בגוף ראשון, בשפה טיבעית ומלאה רגש, נותנת את התחושה החזקה שלא מדובר כאן בבעית

אומה, מדינה או ארץ ; אלא בדברים העוברים על הפרט, על היחיד כאדם החי והמרגיש את המאורעות במלא עוצמתם ועומק חווייתם.

*

יתר על כן.

מפורסם וידוע בעולם, שהמושג שואה מתיחס בדור אחרון אל מעשיו של העמלק הגרמני ומכונת ההשמדה הנוראה שפיתח, ונוצרת מין הרגשה בעולם המאפשרת לבודד את הנושא מכלל בעית הגלות, שהיא כביכול "לא כל כך נוראה" בעצם ואפשר איך שהוא אולי להתקיים איתה.

הרבה פחות ידוע על שיתוף הפעולה המלא התלהבות של עמים נוספים באירופה ב"מבצע" עצום זה. ועוד פחות נכתב ונתפרסם על ההשמדה הנוראה של פליטת ארצות הכיבוש הנאצי בערבות סיביר העצומים. עם הכיבוש הנאצי באירופה ברחו יהודים רבים לצד השני של הגבול, וכן התגוררו יהודים רבים בשטחים שנכבשו ע"י רוסיה במסגרת ההסכמים עם הנאצים. ריבי רבבות יהודים אלו הוגלו ע"י השלטון הקומוניסטי "הנאור" לסיביר, לעבודות פרך בתנאים תת אנושיים ביותר בלי מזון ולבוש כמעט, בתנאי הכפור הנוראים. ואכן התוצאה לא אחרה לבא ולא רבים שרדו בתיים מ"טיול" שכזה. לאחר מכן עם ההסכם עם ממשלת פולין הגולה שוחררו השאריות הללו והועברו לאזורים החמים ברוסיה ושוב ללא אפשרות להשגת מזון, שרות רפואי מינימלי או תנאי חיים ולו יסודיים ומה שלא נסתיים בסיביר נגמר כאן ברעב, במחלות ובמגפות הנוראות. עם סיום המלחמה שרדו אף כאן רק מתי מעט מהמוני בית ישראל.

גם פרק נוסף ונסתר למדי זה של קורות הגולה בדור האחרון, זוכה הוא לתיאורו החי והבהיר של המחבר, בגוף ראשון, מחוויותיו וחוויות הסובבים אותו.

עם שעלה הרעיון להדפיס את הספר הזה מתוך רשימות הזכרונות שבידי המחבר, התברר החומר וחולק לשלושה חלקים: חלק אחד — הוא הנדפס עתה וכולל את זכרונות המחבר מילדות ועד הגיעו ארצה עם קום המדינה. אך בתקופה זו עומדת כחטיבה בפני עצמה פרשת תקופת גיטו לודז׳ ומוראותיה בחיי המחבר. אך הן בגלל כמות הדברים והן בגלל המטען הריגשי הקשור בתקופה זו, נמצא הדבר שעדיף היה לדלג על הדברים.

ואף בתקופת החיים בארץ ישראל רואה המחבר כפרק בפני עצמו, כתקופה בהתהוותה ועדיין קשה לראותה בפרספקטיבה מלאה ולתת לה תיאור נאות. על כן סוכמו הדברים עם פתיחת תקופה זו. ואולי עוד יגיע הזמן ואף פרקי חיים אלו יעלו על הכתב באותה מטרה בה הועלו פרקים אלו המופיעים עתה.

וצריכים דברים אלו להכתב, וחייבים אנו ללמוד מהם! למען לא ניגע לריק...

ש. בן מנחם
ידיד

לעת ערב

— לפני השואה —

פתח דברים

בני משפחתי וידידים הפצירו בי לנסות את כוחי בכתיבת תולדות חיי וחיי משפחתי, בזה עוררו חלום רדום, נטיה כמוסה שהיתה קיימת אצלי משכבר הימים.

מודה אני להם על העדוד ועל הדחיפה, שבעקבותם אכן נטלתי את קסת הסופרים בידי. בכל זאת נגש אני בהסוס רב להגשים חלום חיי זה. שכן טועים הם בחשבם שאני מחונן בכשרון כתיבה. לצערי, איני בקי במכמני השפה העברית ובדקויותיה עד כדי שאוכל להביע במלים את המתרחש בתוך תוכי.

תולדות חיי הם למעשה מאזן של חיים סוערים השזורים בהצלחות ובכשלונות. השקעתי הרבה וכשאני מגיע לשורה האחרונה, לעריכת החשבון הסופי, עלי לציין, כי את הרווח הממשי עדיין אינני רואה.

משפחתי היתה מבורכת באישים בעלי שאר רוח. אישים כסבתי, אמי, אחיותי ואחי, השפיעו בעצם היותם שלמים עם עצמם ועם מעשיהם, ברוחב לבבם ובאהבת הזולת שלהם, אהבת הבריות עד כדי הקרבה עצמית. הרבה יותר ממני. אפשר שהיה זה יותר מהמועיל לכתוב את תולדות חייהם.

ברם, אדם קרוב לעצמו, לפעולותיו ולדעותיו. ומכיון שתוך כדי פעולתי הגיעה גם לסופה תקופת מסויימת, שחוששני שתעלם מן העולם כאפיזודה חולפת, אכתוב בכל זאת על עצמי. ואותם אזכיר כסלעים איתנים שהיו לבסיס יציב עליו בניתי את עולמי. כשם שהיו לבסיס איתן לעולמם של הרבה אנשים אחרים.

עיירתי

נולדתי באחת עיירות פולין — "צ'חנוב" שמה. שם העיר עולה מנבכי ההיסטוריה יחד עם התהוותה של הממלכה הפולנית. אגדה פולנית מספרת, כי המבצר שמסביבה גובל מחלבוני ביצים ועל כן גם התותחים הכבדים ביותר לא יכלו להרסו. גם הישוב היהודי שבה היה מן הותיקים, כבן 400 שנה. היהודים גרו בה בנפרד ורק נוער שחפש תגרות הרחיק לרובע הפולני. סמטאותיהם היו מרוכזות מסביב לשוק. במרכזה של הקהילה עמד בית הכנסת הגדול, בית הקהילה, בית המרחץ, המקווה, בית האורחים ובנינים צבוריים אחרים. רוב הציבור היו יהודים עמלים שאכלו לחם צר במשך כל ימות השבוע וחסכו את פרוטותיהם האחרונות: לבגד נאה ולכלים של שבת, ליין, לחלות, בשר ודגים לסעודות השבת. העדיפו עלה זית מידי שמים ונרתעו מלהזדקק לבריות.

עיירה תוססת חיים יהודיים היתה. בעלי המאה היו מועטים ביותר. אבל מלאה היתה בתי כנסת ובתי מדרש של חסידים ושל מתנגדים. בתי תלמוד תורה, בתי ספר, חדרים וסתם שטיבלאך. בקע מתוכם קולה של תורה וצחוקם של תנוקות דבית רבן. שיחת חולין של תלמידי חכמים וספורי אגדות, תוך הכרת ערכה של היהדות. גאוותם על היותם יהודים בצבצה מכל תג שבישותם. את גאוותם זו, את אהבתם ומסירותם לכל פרט ופרט שקשור ביהדותם הם ידעו להקנות גם לדורות שבאו אחריהם.

הזקנים שבהם היו אפופים במין אצילות עתיקת יומין, כבני מלך שירדו מגכסיהם — שכינתא בגלותא.

העיירה מלאה היתה אגדות מסתורין על צדיקי הדור ובעלי המופת שחיו ונפטרו בה, הלא המה ר' אברי'מלה מצ'חנוב וצאצאיו לדורותיהם. מלאה היתה הדרת כבוד פנימי, בנים כבדו את אבותיהם ונערים את זקניהם.

בתקופה שבין שתי מלחמות העולם, התעוררה כביכול העיירה מתרדמתה. רוחות מהמערב החלו נושבות. הנוער הרגיש נלכד ברעיונותיה של תרבות מערב אירופה והתחיל לחפש פתרונות דמיוניים לחיים בעולם שכולו טוב, לאפשרות של יצירת גן עדן עלי אדמות. בתומו האמין הנוער הזה, כי חיים כאלה הם אפשריים וזה שבה אותם בדמיונו בכל להט נעוריו. רעב היה, אבל טוב לו בחלומו. פעיל ומאושר בהזיותיו. בסביבה זו גדלתי אף אני וחלומותי ומעשי בהתבגרותי הם תוצאה ישירה של האווירה שספגתי בילדותי.

ביתי

באבי — כראש משפחה גם בפועל נזכר אני במעורפל, כשלהבת מאירה שדעכה לפתע פתאם ואני רק בן תשע. וכבר נשארנו כיתומים בחייו. בשנת תר"פ נפל למשכב, שמונה שנים שכב על ערש דווי, ערב אחד עצם את עיניו ולא פקח אותן יותר.

באותו ערב בלתי נשכח השתתף אחי שמואל בחגיגה שהוקדשה לכתיבת ספר תורה, בנוכחות קהל ועדה בקש רחמים עליו. ובאותו ערב החזיר אבינו את נשמתו הזכה לבוראו. החזירה בקדושה ובטהרה ואנו נשארנו יתומים של ממש.

מה יכול ילד בן תשע לזכור?

רואה אני את אבי כמו בחלום, נמוך קומה, פנים עגולים, לחיים ורודות, זקן מרובע ומטופח. שוקד בהקפדה על נקיונו — מלבושיו ללא רבב. אף פעם לא שמענוהו צועק, לכל אדם היה פונה תמיד בנחת. היה מסור ללא גבול לאשתו ולילדיו. חי מיגיע כפיו. עסק הרבה בגמילות חסדים בסתר ומקובל על הבריות.

בשבתות ובחגים היה מבלה עתותיו בלמוד תורה ובתפילה בבית החסידים דיבלונה. איש צנוע ושמח בחלקו. עד שפקדה אותו המחלה הנוראה שנטלה ממנו את זיו דמותו עוד קודם שהלך לעולמו.

אמי

רטט עובר בי, האם אהיה מסוגל לתאר את האישיות הנפלאה הזאת? אלו הייתי מחונן בכשרונות, כי אז יכולתי לבטא אולי שמינית מרגשותי לנשמה הטהורה והזכה זו, לגבורת הרוח, ללוחמת נגד כל עול — לוחמת עשויה ללא חת, רודפת צדק ועושה חסדים. אולי משורר דגול היה יכול להביע ולו שמץ שברחשי לב לדמות הזאת המיוחדת במינה. ללבה החם האוהב כל יהודי, באשר הוא שם. לכוחותיה הנפשיים לעמוד בראש מורם מול הנטל הכבד של טיפול בבעל חולה וגידול שמונה ילדים ללא מפרנס וללא סעד מבחוץ.

באמת יהודי פשוט הנני, ואולי אף בלתי מהוקצע במעט, לא הוגה דעות ולא איש הרוח הבא ומדמה בנפשו שבחיבוריו יעלה רעיונות שביכולתם לפתור את הבעיות החמורות בהם נאבק עולמנו. בסך הכל משתדל אני להעלות על הכתב את זכרונותי על ימים עברו מקרוב ופועלי בתוכם. ואם בכלל יש חשיבות לאותם ענינים ופעלים, חש אני שזה רק בזכות שגדלתי לאור דמות מופלאה זו.

עוד יותר משאני מעריכה על קדושתה ומעשים שבחייה, מאצילה עלי רוחה בהתנהגות ברגעים האחרונים שלפני מותה. כובשת אותי אישיותה הנעלה, בשאר רוח שהוכיחה בדרכה האחרונה לכבשני המוות שבאושביץ. ומכאן דבקותי הרבה בתאור דמותה במהלך כתיבת זכרונותי.

רחל

אחותי האהובה והיקרה, הבכורה במשפחה. מבורכת בחן יהודי טיפוסי וצנועה בהליכותיה, יפת תואר וברוכת כשרונות וטובת לב למופת. מוכנה תמיד לעזר לזולת, חרוצה, אשר לחם־חסד היה ממנה והלאה. תמיד היתה לעזרה ליד אמא והיתה דוגמה נפלאה לשאר הילדים. ואהובה על הבריות. הדור היתום שבו חיינו, חסר היה דמות כזו.

הקימה משפחה, היו לה שני בנים נחמדים, תמיד נהנינו לבלות את עתותינו הפנויות בקרבתה וללמוד ממנה איך "לבנות" קן משפחה למופת. אך בעוד עולמה לפניה נותק פתיל חייה וחיי בעלה וילדיה. בכ"ז חשון תש"ב נספתה באושוויץ יחד עם כל יהודי קהילת צחנוב, הי"ד.

לאה

אחות שניה היתה לי, דמות טרגית, ככתוב בתורה: "ועיני לאה רכות". הפסוק הולם את אחותי לאה. אמנם לא היתה מבורכת בקלסתר פנים יפה, כזה של אחותה הבכורה רחל, אך הופעתה אמרה הדר.

בתקופה ההיא, אחרי שגמרה את בית הספר, היה מצבנו הכלכלי בכי רע, בגלל מחלתו של אבא. לאה חרדה מאוד לעתיד הנשקף לה בעיירה הקטנה. ולפיכך החליטה בנפשה לצאת לוורשה כדי ללמוד מקצוע, שם עבדה בתעשיית כובעים לגברות והצליחה מאוד בעבודתה.

רבים עדיין הזוכרים את הקשיים המרובים הכרוכים בהקמת משפחה שהיה מנת חלקן של הבנות במשפחות העניים. אחותי לאה היתה מעונינת מאוד, עוד בהיותה עולת־ימים, לבנות חיי משפחה. היא הכירה בחור בורשה. ובשנת תרפ"ח זמן מה לפני פטירתו של אבא ז"ל התחתנו.

בשנת תרפ"ט נסעו לארגנטינה לחפש בניכר את האושר הנכסף. אך לצערנו לא הצליחו בכך, למרות שעבדו קשה. שם נולדו להם שתי בנות.

ב־תשכ"ה בקרה אחותי לאה בישראל, והיתה מאושרת לראות את שארית משפחתה. אך לבה כבד עליה, מחמת חייהם הקשים.

היא חזרה לארגנטינה. חודשיים לאחר מכן קבלנו הודעה מעציבה שבכ"ז חשון החזירה את נשמתה לבוראה.

שמואל

אחי הגדול — אבי הרוחני

בזמננו מקובל לקשור פעילות צבורית עם תכסיסנות, תחבולות ערמה וקרייריזם שלילי. הנוער הטוב כביכול בורח מדאגה לכלל, בהסתתרו מאחורי אצטלא של מוסכמות שליליות, על התכונות האופיניות לעסקן צבורי.

אחי שמואל הדגים בהתנהגותו האישית ובפעילותו הצבורית את ההפך מזה. כי שמוש באמצעים כשרים כלפי גופים ותנועות שנמצאים בצד השני של המתרס, הם הם אספקלריא נאמנה למטרה הקדושה. במאבקיו הרעיוניים האידאיים הראה דוגמא אישית של הרבה העזה שגבלה ממש במסירות נפש, אבל תמיד נשאר נאמן ליושר, למוסר, להליכה בדרכי אמת. בנוסף לכך הוא חונן בחוש מציאותי בשכל ישר וסלד מהגזמה.

בנעוריו פעל רבות לטובת הזולת ודרכו בפעילות צבורית שמשה דוגמה ומופת להרבה עסקנים ותיקים. בזמנו גרם למהפכה יסודית במחשבותיהם של הרבה צעירים בעירינו. הוא התמסר בעיקרו לנוער עני שנמצא על סף היאוש וסייע לו להתערות בחיי החברה ואף זכה לראותם גדלים אנשים מועילים בכל המובנים.

אחראי במעשיו ועמקן במחשבותיו. זכר היטב דברים שלמד או שמע, והבינם כראוי, כבור סוד שאינו מאבד טיפה. בדברי עליו נוגע אני בנימות אישיות רגשיות. החינוך שקבלתי מאבי מולידי תם בהיותי בן תשע. בחינוכי האישי הפרטי ובשמירת צלם האדם המשיכה אמי. אבל את המטען הרעיוני ואת דרכי בפעילותי הצבורית קבלתי ממנו.

אף שפעל הרבה למען הכלל, קבל על עצמו את האחריות להחזקת ביתנו בעודו נער. ביתנו נחרב עקב מחלתו של אבא ושמואל הקריב את נעוריו למען שיקומו. אף שלא תמיד מובנת לי דרכו, עומד אני אפילו עתה בפניו, כתלמיד בפני רבו. והנני חרד מאד לאושרו

ולבריאותו. הייתי מקריב הרבה מחיי כדי לראות את אחי הנערץ נפעם ומתפעם בחדוות חיים ובאושר.

חיבתי לך אחי והנך חרוט עמוק בלבבי.

מלכה

הרביעית במשפחה. היינו משפחה בת עשר נפשות, שמונה ילדים, אבא ואמא. הדירה קטנה היתה ולא הכילה עשר מיטות. אנו הפעוטים ישנו אפוא שנים במטה אחת. בחלקי נפל להיות שותף לאחותי מלכה. היה ביננו הרבה מהמשותף. למדנו בחדר אחד אצל ר' יהושע והיינו כעין טפוסים כמעט זהים. שנינו פזיזים ורגשניים עם נטייה לחלום בהקיץ (רומנטיים בלועזית), שנינו תוססים ומלאים חדוות חיים. שנינו היינו חדורים הכרה, כי אושרו של כל פרט ופרט בישראל, קשור קשר הדוק עם גאולתו של הכלל.

כשהתבגרנו נפרדו דרכינו. אני ראיתי את גאולת הכלל בתחייה סוציאליסטית דתית, מלכה שמה את כל הדגש על חברה יהודית שוויונית שיקימו בארץ ישראל חלוציה בוניה.

התרוצצו בה שני יצרים. היתה מסורה לביתנו הפרטי וחרדה לגורלו ולאושר אמי מחד גיסא. ואמנם נשאה בעול הפרנסה. פתחה גן ילדים והצליחה מאד בניהולו, כשם שהצליחה בכל אשר עשתה. סיועה עזר לנו להחזיק מעמד בצוק העתים ובפרט בזמן המחלה של אבינו ז"ל. אך את יעוד חייה ראתה במשור הצבורי, מאידך גיסא. היא שיסדה את תנועת החלוץ הצעיר בעירנו. ארגנה חוגים שונים לפשוטי העם. ארגנה שעורים לעברית השפיעה על חלק מהנוער לעזוב את ביתו ושלחה אותם להכשרה ולהגשמה עצמית.

חינה הפנימי קרן החוצה ובלט לעין כל. אמי היתה חרדה מאד להמשך חייה המסורתיים ושאפה תמיד שתכיר בחור רציני ודתי ותקים משפחה בישראל. בסופו של דבר נתקבלה תפילת אמי. אחותי הכירה בחור דתי וטוב ומקובל על הבריות שאהבה אהבה

ללא מצרים. אחותי העריצה אותו והסכימה לבנות את חייה יחד אתו. ולשם כך ותרה על יעודה בחיים — על פעילותה הצבורית.

עד היום לא הצלחתי לרדת לסוף דעתה ולהבין את הסתלקותה מחלום חייה, מהתנועה שהיא יסדה וטפחה, והסתגרותה בד׳ האמות של אשה צנועה הדואגת אך ורק להליכות ביתה. אחרי נשואיהם נסעו לישראל. כאן נולדו להם שתי בנות. הבנות הקימו אף הן משפחות בישראל. לאושרה המלא של אחותי מלכה, חסרה בריאות תקינה והננו תפילה לראותם בבריאות טובה ומאושרים.

מינדל

עוד טריה המכה ועוד לא התרגלתי למחשבה שעלי לכתוב אודותיה בלשון העבר. מתפתל אני ביסורים ברגע הזכרי שמינדל החלוצה, התוססת, הפעילה והמפעילה, הדמות המופלאה, המשמשת מופת להקרבה עצמית ללא־גבול בעד הארץ, ועמה העמל להפרחת השממה, האשה הישרה והאצילה, האהובה על הכל — כבר איננה בקרבנו.

הסתפקה ביש ומעולם לא דרשה דבר לעצמה. שקטה היתה בחיצוניותה אולם נשמה סוערת בפנימיותה. בציונות המעשית ראתה אתחלתא דגאולה והתמסרה לפעולות החלוץ בכל להט נעוריה. חלמה על חיי קבוץ בארץ. חיים מושתתים על אהבת הבריות, קשרי רעות, נוף ישראל, ושויון חברתי מוחלט. חיים בו יוכיח הגאון היהודי את מלוא יכולתו בשמשו אות ודוגמא לכל העמים.

אף פעם לא חשבה על האני הפרטי שלה. תמיד סבלה את סבלם של בני גילה בפרט את יסורים של העניים שבהם. היתה פעילה בחלוץ הצעיר ואחרי התלבטויות רבות החליטה שהיא שייכת לכלל האומה. עזבה את הבית ונדדה שניב מעיר לעיר. בכל מקום יסדה קבוצי הכשרה, ושלחה נוער לארץ ישראל בכל הדרכים האפשריות.

בשנת תרצ״ח עלתה ארצה, והתישבה בעמק. היתה מראשוני הבונים של ״אלונים״ והתחילה לפעול בהגשמת חלומותיה — ליצור חברה חדשה בישראל.

תמיד היתה הראשונה להתגיסות למשימות קשות כמו שליחות למחנות קפריסין, פעילות בבריחה, פעולות בתחום החנוך, נהול המשק וכדומה. באמצע עבודתה הפוריה נקטפה מקרבנו, ועדיין הלב אינו מסוגל להשלים עם האמת המרה — וכי זו האמת...

אברהם יוסף

בחור אומלל משחר נעורין, אינני זוכר יום מאושר בחייו. גמר בי״ס דתי והחל לעבוד למחייתו — כמו כל המשפחה — עוד בהיותו נער למד חייטות. בבגרותו כבר גרנו בלודז׳, עיר התעשיה הפולנית. עבד קשה מאוד כגהצן. ראינו אותו לפעמים עובד תוך אימוץ שארית כוחותיו. אהב את הבית וקבל הכל באהבה. החברה שלו — אחים לצרה במקצוע.

ההשפעה של האידיאולוגיה המהפכנית בקרב הפועלים היתה בעיצומה באותם ימים. גם הוא התקשר עם המהפכנים, כדי ללחום נגד הנצול והעוול המשוע שנעשה לעובדים בפולין. שירת בצבא הפולני. חי תמיד והחיה אחרים מיגיע כפיו בלבד. הכיר בחורה בקרב החברה שבה חי, ערכו נשואין ונולד להם בן.

המלחמה פרצה. הוא הוגלה יחד עם אשתו וילדו לאושוויץ. שם נרצח ע״י הנאצים.

הי״ד, יהי זכרו ברוך.

לוי בנימין

האח הצעיר האהוב, המחונן במדות טובות, שקשה למצות אותו על הכתב, כי כל תיאור לוקה בחיוורון———

החולם והמבצע הנלהב, המלהיב, לוחם אמיץ בעד הרעיון של צדק ויושר לפי דיני התורה.

הבן הכרוך ביותר אחר אמנו היקרה שהזעיק את הכל כדי להצילה מצפורני הגלות והכליון. השר את שירת מולדתנו, הנכסף בכל נימי

נפשו לחיות לבנות ולהבנות בה. דוגמא מופתית להשתלבות אורגנית של נשמה פיוטית, טוב לב והגיון בריא.

חמדת נפשנו, אהוב המשפחה, גאוותנו ואושרנו. תלינו הרבה תקוות באחינו הצעיר... הוא נשאר בימים הגורליים לעמנו, בקרבת אמנו היקרה. כדי לשמור עליה מכל רע. והוא לא מש ממנה.

הוא ספג בנשמתו כל מילת עדוד שאמא השמיעה לו. אמנו חשה בעליל כי שעת ההקרבה על קדוש השם ממשמשת ובאה. והתכוננה לכך. אחינו היקר קבל ממנה את ההכשרה הנפשית, והוכיח שראוי הוא להיות בנה. הוא לא אבד את צלם האלוקים שבו גם ברגעים החמורים ביותר בחייו.

בהכרה מלאה הלכו שניהם יחדיו לקראת הבלתי נמנע, האם והבן האהוב וכשהאם רצתה לשכנעו להציל עצמו ממות בטוח, תשובתו היתה: "באשר תלכי אלך". התעלו יחדיו בטהר נשמותיהם לקראת הרגע הגדול של קדוש השם. הלכו לכבשן תוך השמעת "שמע ישראל".

כנאמר: "הנאהבים והנעימים בחייהם ובמותם לא נפרדו".

אני מצרף לזכרונותי שיר געגועים לארצנו, פרי עטו.

מיין הארץ בענקט

פרעמד איז מיר דא, דער גאנצער ארים
דאס פעלד, דער בוים, דאס גראז די בלום
עס בענקט מיין הארץ, מיין נשמה אהין,
ווי געטליכע נאנטקייט, אין גאנצן ארים.

עס גייט אויס מיין הארץ פון בענקשאפט
צו דיר גאטעניו, אין דיין לאנד
עס לעבט דא מיין גייסט מיין נשמה אין ענגשאפט
פערשלאסן זענען די טויערן פין פערשטאנד

א! די אייביגע בענקשאפט דער אייביגער טרויער
וואס פילט אויס דאס הארץ פין ייד
רבונו של עולם! עפן שוין אויף, פין ציון דאס טויער
און פיר אונז אין לאנד פון די אבות צוריק.

בן אפרים

סכום

זוהר האצילות שבאישיותה של אמנו ז"ל, זוהר שאפף אותה מעצם היניקה של דורות שעברו, מעצם השתיכותה לעם עתיק יומין אציל במידותיו הוא שהעבירה גם לצאצאיה. מעולם לא התביישנו בעינינו. אף פעם לא הערכנו את האדם לפי אמצעיו החומריים. למדנו להעריכו על פי סגולותיו הרוחניות. על פי מידותיו התרומיות האנושיות. בשעות הקשות והחמורות ביותר שעברו עלינו המשיך ביתנו להיות בית ועד לחכמים ובו ניהלנו וויכוחים על בעיות שעמדו ברומו של עולם.

מהלחם הצר, שהיה מנת חלקנו, ידעה אמי ז"ל תמיד להפריש חלק זעיר לכבוד האורחים וכמעט מידי ערב נפגש בביתנו נוער חולם מכל הזרמים ומכל המפלגות. שוחחנו והתווכחנו, שרנו וצחקנו — וחלמנו. וללא גאוה יתרה יכול אני לציין, כי בביתנו נוסדו כל התנועות החלוציות שבעירנו וביניהן אף התנועה של פועלי אגודת ישראל.

מנהיגי כל הזרמים מצאו אצלנו אכסניה בעת בקורם בעירנו וגם אמנו ז"ל השתתפה בכל מיני עבודות צבוריות ובעיקר בעצה ובתושיה לכל, לפרט ולכלל. ואלו אני בתור ילד קטן ישבתי בצד, פעור פה, ושאבתי לתוכי רעיונות שונים. זהו הגרעין ממנו צמחתי, כור ההיתוך שם התעצב ה"אני" שלי.

ילדות

האמנם? האם באמת קיים מושג כזה? ——— אני שומע שמדברים על דבר כזה, והרי על דבר שאיננו קיים במציאות אין מדברים. לכאורה היתה צריכה הילדות שלי להיות "מאושרת". שכן, כל הנתונים הצביעו על כך...

נולדתי בט"ו בשבט — חג האילנות, שעה שכל היקום נמצא בתהליך של התחדשות. השקדיה פורחת, ציוץ הצפורים נשמע כשירה עדינה וערבה לאוזן. האביב ממשמש ובא ויחד עם הלבלוב שבטבע חשים הכל התרוננות וחדוות־חיים. שכן, החורף הקשה מתקרב לקיצו הבלתי נמנע והערפל הגשמי והרוחני כאחד — נמוג, וכאילו רואים הכל בבהירות יתר ובצבעים שטופי אורה. תקוות — ההתחדשות ממלאות את הלב. בטוחני שאחרי התאוששות אמי מן הלידה היו הורי מאושרים. בזמנים ההם מסרו אמותנו את נפשן כדי לקיים מצווה, ובמיוחד המצווה הגדולה — להביא לאור עולם יהודי נוסף.

נולד להם בן — הילד החמישי במשפחה — שעליו ספרו לאחר מכן שהיה זה ילד נאה מראה. אמי אמצה אותי אל לבה, ובאומרה: "איזה יופי של ילד" שכחה באותו רגע את דברי חז"ל: "נמנו וגמרו, טוב לו שלא נברא משנברא".

מספרים שמצבנו הכספי — חומרי היה איתן באותם ימים. ועל כן חגגו את ה"ברית מילה" ברוב פאר.

בן שלוש הייתי כאשר פרצה מלחמת העולם הראשונה, ואף שהפרנסה בבית היתה עוד מצויה, מורגש היה כבר בכל בית יהודי מחסור חמור במזונות, ומן הזמן שאני מסוגל כבר לזכור — היה

נהוג קיצוב על סוכר, לחם לבן ומצרכים אחרים. אינני זוכר אם בכלל — בכל תקופת הילדות — צחקתי אי פעם בפה מלא, כבטוי לשמחה ללא מעצורים. כבטוי שאין בלבי שום דאגות ואינני חייב לפתור שום בעיות ומרגיש את עצמי כ"צפור דרור". זכור לי, לעומת זאת, כי מאז ומתמיד "הוגבלתי" בכל המובנים: ילד יהודי, הסגור רק בגיטו שלו, מחוסר מזונות, בלא יכולת לספק ולו מזעיר ממה שעיניו רואות. אפילו "להתפנק" במקצת לא יכולתי, לא הרשיתי לעצמי שום תענוג ממין זה, מכיון שהייתי כבר הילד החמישי בבית ולמי יש אפשרות לפנק ילדים, כאשר אמא צריכה לחנך, לבשל, לנהל בית, ומדי שנתיים גם ללדת?

אינני זוכר בן כמה הייתי, כאשר הכניסוני לחדר כדי שאלמד א"ב. נדמה לי שהייתי אז בן שלוש שנים בקירוב. למדתי אצל ר' ישראל בוצ'קו, קראו אותו "טרולו", יהודי קפדן. הזאטוטים הקטנים פחדו ממנו אימת מוות:

נו, תגיד כבר קמץ־א או קמץ־ב. ואם לא אמרת — או־אז נהנית ממשיכה באוזן או מדקירה בגב.

לי היתה "פרוטקציה" אצלו. כי בזמן שלמדתי אצלו נהפכנו למחותנים. בנו המוכשר והמשכילי התארס עם דודתי. כשגמרתי אצלו הכניסוני לרבי יהושע ביק (פר — ככה קראו לו). היתה לו גישה "סדיסטית" לילדים, והיה נהנה מאוד להענישם בצורה מעליבה עד למאד.

המורה השלישי היה ר' הירש ברוך. אצלו כבר התחלתי ללמוד חומש. רשמים מיוחדים לא נשארו לי ממנו. אך הערצנו את בנו וולף, שהיה כבר אז משכיל, ידע כמה שפות ועבד כפקיד יהודי יחיד בעירית צ'חנוב.

מאורע אחד נחקק בזכרוני מימי הילדות, ואגב, זו הפעם היחידה שאני זוכר את אבי כאדם בריא.

היה יהודי יקר בצ'חנוב, ושמו ר' אברהם אהרון קלמן. הוא לא השלים עם ההזנחה הפושעת, ששררה בחינוך הדתי בעיר, על כן

ארגן תלמוד־תורה והשתדל להשיג מורים מוכשרים מניכר. אחד מהמורים היה המורה זקס מוורשה. המורה זקס, לימד בתלמוד־תורה, חוץ מן המקצועות התורניים — גם עברית ודקדוק. הוא ניהל את הכתה במשמעת, אך לא "הרביץ" מכות לתלמידים. אבא ז"ל אמר לי פעם: "בוא, בני, אכניס אותך כבר לבית־ספר של מבוגרים". התיחסתי ביראת הכבוד לאבא וגם למאורע החשוב בחיי. הלכתי עם אבא. העינים הבהיקו מרוב התרגשות, שכן קסם לי הרעיון להפך מילד קטן לנער לומד.

כשהתקרבנו לתלמוד־תורה שמענו שירה אדירה של כיתה שלמה, תחת הנהלת שרביטו של מנצח: "לי יש בית, שדה וכרם, לך יש בית, שדה וכרם, לו יש בית, שדה וכרם". המנגינה והקצב עשו עלי רושם כביר והתחננתי אצל אבא שיכניס אותי למורה זקס.

אבא כמובן מילא ברצון את משאלתי. נכנסנו לכתה. לפי סימן מהמורה קמו כל התלמידים של הכיתה לכבוד אבי ולכבוד התלמיד החדש, המורה שאל אם אני רוצה ללמוד אצלו. השפלתי את עיני בבושה ונתתי סימן להסכמה. ובזה גמרתי כמעט את "תקופת הילדות".

בזמן שהתחלתי ללמוד אצל מורה זקס כבר השתוללו הגרמנים בעירנו ומורגש היה כבר מחסור במזון ומצרכים חיוניים אחרים. כשהייתי עדיין ילד חשתי בעליל ב"הבדלי מעמדות": ילדי עשירים לעומת ילדי עניים. לחם שחור לעומת לחמניות וחמאה.

משחר נעורי סבלתי מן ה"צדק" המעוות שבאי שוויון חברתי. המורה הושיב אותי באמצע השורות, בהתאם למעמד החברתי של התלמידים. אבא שילם שכר לימוד ביד רחבה. אך בכל זאת היה בבחינת יהודי החי מיגיע כפיו בלבד. ברם, בכיתה היו בניהם של עשירים "אמיתיים".

התקרבתי לילדי עניים והתידדתי איתם והייתי להם לעזר ככל שיכולתי. (נראה שהיתה טמונה בי מעין נטיה לעבודה צבורית עוד מילדותי. ארגנתי ועדות כיתה, ארגנתי הפתעות נעימות למורה וכדומה).

לכיתה שלנו קראו ציונים. למה? מפני שלמדנו עברית ודקדוק. בשתי כיתות גבוהות יותר לימד הרבי, רבי שלמה זלמן, ותלמידיו נקראו "אגודאים". בזמן ההפסקה היתה מלחמה של "הציונים" נגד ה"אגודאים" במקלות ובאבנים. בתום ההפסקה מצאנו פצועים משני הצדדים — חור בראש, נקע ביד. אבל היינו מרוצים על שלימדנו לקח את ה"מתנגדים".

בצורה כזו נכנסו הילדים ב"פולמוס המפלגתי" דאז — בזמן פריחתם של המפלגות בעם — — —

היו כאלו שהנאתם היתה בכך שבזמן ההפסקה הוציאו לחמניות עם חמאה והתקרבו לילדים העניים בכדי לגרות את תאבונם ובכדי להוכיח להם כי מן הראוי לקנא בילדים שהוריהם עשירים.

הייתי בין אלה שהביאו לכתה לחם שחור בלבד, אבל לא סבלתי מרגשי נחיתות. זאת במידה רבה הודות לאמי ז"ל. מפיה שמעתי על אצילותה של סבתי, היא ידעה לתאר את גדולתו של סבי ר' ישראל קנט זצ"ל, ואת המזיגה הנפלאה שבחיי משפחתם גם בשעה שהיו עניים מרודים. על פי סיפוריה ראיתים ממש לפני עיני, ראיתים בעיני רוחי והשמחה במעונם, אף שהסתפקו במועט. ממש דמיינתי לעצמי את יסוריהם וראיתים מקבלים אותם עליהם באהבה, והערצתים כשם שהערצתי את ביתי.

רישומם של הסיפורים והאוירה בביתי נשארו חרוטים בנשמתי וכבשוני לגמרי, על כן לא התביישתי בלחמי השחור. הייתי גאה בזה שאני בנם של הורי כמות שהם ומשום כך לא השפיע עלי הברק החיצוני של אותם הילדים. ברק שנבע מלחמניה לבנה וחמאה צהובה. אפילו בזתי להם בעמקי לבי והתקוממתי נגד העיוות שבאי־שוויון חברתי.

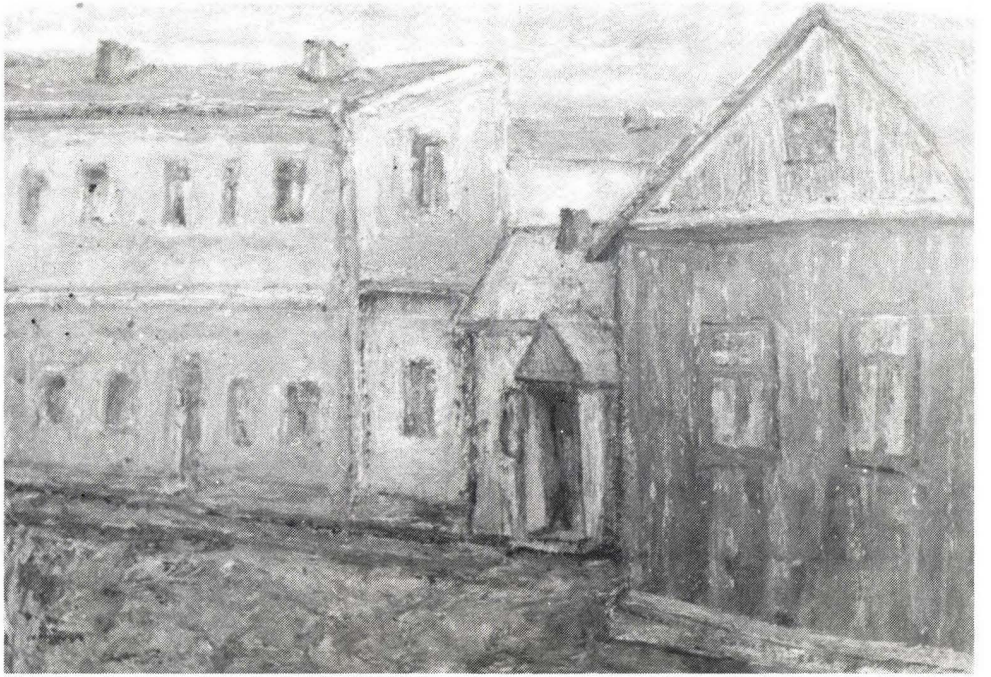
גיל ההתבגרות

במסכת אבות פ"ו מ"ט מסופר: אמר ר' יוסי בן קיסמא: פעם אחת הייתי מהלך בדרך ופגע בי אדם אחד ונתן לי שלום והחזרתי

רבי שלמה זלמן

בית יצחק
בית יעקב

בית מדרשו של הצדיק מצ'חנוב
מאת הצייר גרוסברד

לו שלום. אמר לי: רבי מאיזה מקום אתה? אמרתי לו: מעיר גדולה של חכמים וסופרים אני. אמר לי: רבי, רצונך שתדור עמנו במקומנו, ואני אתן לך אלף אלפים דינרי זהב ואבנים טובות ומרגליות? אמרתי לו: בני, אם אתה נותן לי כל כסף וזהב ואבנים טובות ומרגליות שבעולם איני דר אלא במקום תורה. לפי שבשעת פטירתו של אדם אין מלוין אותו לא כסף ולא זהב ולא אבנים טובות ומרגליות, אלא תורה ומעשים טובים.

כמה וכמה דברים משפיעים על עצוב אפיו של האדם. העיר בה גדל ונופה. החברה הבלתי אמצעית ומוריו, ובעיקר הבית בו הוא נמצא, גדל ומתפתח בדמי ימיו. שונים הם האנשים בטבעם ובדרכי קליטתם ואי אפשר לגבא מראש ולהצביע על מאורעות, או רסיסים בודדים מהם ולומר, הם שיטביעו את חותמם על פלוני אלמוני. כמו כן קשה מאד לסמן גבול ולומר, בנקודה זו נתגבשה השקפת עולמו ונקבעה דרכו בעתיד.

התחלתי להיות מודע לכך בשעה שלמדתי בבית ספר אצל רבי שלמה זלמן. נראה לי, כי באותה תקופה נתגבשו תכונותי האישיות, נתחשלה המסגרת. נתבהר השביל של אורח חיי ונוצרו הסימנים שהיו לדרך וכיוון בהמשך חיי.

מורנו רבי שלמה זלמן

טפוס מיוחד במינו היה מורנו. היו לו הכשורים להלהיב את הנשמות הזכות של התלמידים וכח משיכה לרכזם מסביבו. למדנו מעלות השחר ועד מאוחר בלילה. בלילות חורף היינו שבים לביתנו, כשפנסי הרוח שבידינו מאירים את הדרך. הוא ידע להחדיר בתוכנו מתכונות המתמיד בלי לעודד את יצר ההתחרות. התפלל תמיד בהתלהבות ושירתו היתה מתוקה מאד. בתפילתו ובספורי חסידים שלו קרב את לבנו לאהבת הבורא ולקבלת עול מלכות שמים מרצון.

עבודתו נחשבה בעיניו לעבודת קודש וכל עתותיו היו פנויות לתלמידיו. לא היה מחלק ציונים, אבל היה מרבה בשיחות פרטיות.

פעמים בטיול בחיק הטבע ופעמים בכתה, אחרי שהתלמידים התפזרו לבתיהם.

היה לו כשרון מיוחד להלהיב את התלמיד. לעזור לו להלחם במידותיו הרעות וכן לפתח ולטפח את מידותיו הטובות. אנחנו התלמידים התיחסנו אליו ביראת כבוד וגם אהבנוהו אהבת נפש — חבל על דאבדין דלא משתכחין. זכורני, פעם, בעיצומו של לילה, תקפני דחף עז ללכת לרבי שלמה זלמן וללמוד. קמתי התלבשתי והלכתי לכתתי. רבי שלמה זלמן היה מתגורר באותו זמן בבית הספר. פתחתי את דלת הפרוזדור ונרתעתי לא התקדמתי ולא נסוגתי, עמדתי בשקט כפסל קפוא. מורי בשמעו את חריקת הדלת המסתובבת על צירה חשד שגנבים הסתתרו בבנין. הוא התלבש, הדליק נר והלך לבדוק את פשר המקרה. וכך מצאני מסומר למקום עמידתי.

הוא לקחני בחיוך ובהוקרה ובלי חקירות ודרישות התישב עמי ללמוד וכך ישבנו ולמדנו עד שהגיעה שעת קריאת שמע של שחרית. אותה שעה התאספו כבר יתר התלמידים והתחלנו להתפלל. את טעמה של התפילה באותו בוקר לא שכחתי עד היום הזה.

ביתו הקבוע של מורינו נמצא בלודז' והוא נדד לצ'חנוב למצוא בה את פרנסתו בהוראה. לחגים נסע לביתו, לשהות בקרב משפחתו. כדי שהלימוד לא יפסק בהעדרו, חילק אותנו לפני נסיעתו לצוותים והטיל עלינו ללמוד בעל פה את הגמרא שלמדנו אצלו במשך ה"זמן" שעבר. מעניין, שאף נער לא הפר את הסדר, כולנו בצענו את המוטל עלינו.

ביום שובו הכינונו לו הפתעה. הבאנו מהבית סכום מסוים, כל אחד לפי יכלתו, וקנינו לו שעון במתנה. את השעון בצרוף מלות אהבה והוקרה ארזנו בקופסה יפה, שמנו את האריזה על שולחנו והמשכנו ללמוד בקצב בקול רם ובהתלהבות. כשמורינו

התקרב ושמע קול תורה בוקע מכתתו, שמח שמחה יתרה ובמאור פנים נכנס לכתה. כולנו קמנו על רגלינו ויכולנו ממש לעקוב אחרי הבעת ההפתעה שנצטירה בפניו למראה השי שעל שולחנו.

במעמד חגיגי זה לא היה כנראה מקום למלים. הוא ניגש לכל אחד וכאות תודה והוקרה צבט על לחיו של כל אחד. צביטה זו לכאורה צביטה של מה בכך, והתפילה שהזכרתי לפני כן, המשיכו ללוותיני בתהפוכות הזמנים. וברגעים של יאוש תהומי, התיצבה לנגד עיני בין השאר, גם דמותו הנפלאה של ר' שלמה זלמן וסייעה בידי להשאר יהודי בהכרה ומוקיר תלמידי חכמים.

מילדות לבגרות

הייתי בן תשע כאשר אבי חלה. מחלתו גרמה מעין "מהפכה" בבית והיא שהטביעה את חותמה המכריע על עיצוב עולמי.

עקב המצב החדש, שנתהוות לפתע פתאום, התבגרו הילדים בבת אחת. המעבר הטבעי מילדות לנערות, ואחרי כן לבגרות, היה מאתנו והלאה. אני כשלעצמי הייתי כבר בגיל עשר נער "מבוגר", ולא עוד אלא שללא כל מעבר התחלתי בבת אחת לטעום את טעמם של המגבלות שהן מנת חלקם של ילדים מבתים עניים. במילים אחרות: נעקרנו מחממה בה גדלנו ללא דאגות והפרנסה מצויה בה בשפע יחסי, והוטלנו ללא כל הכנה מוקדמת אל תוך מעמד של בית עני שצריך לותר על הרבה דברים חיוניים ודאגת הפרנסה לוחצת אפילו על הפעוטים שבהם.

למרות זאת חשתי עמוקות שבבתינו שורר מין יופי נדיר, וזאת כאמור הודות לאמי. היא לא איבדה את עשתונותיה, נלחמה את מלחמות הקיום ללא לאות, עמדה תמיד על המישמר ובסבר פנים יפות, בביטחון יהודי מובהק שמרה בלהט ובמסירות על שלמותו ותקינותו של קן המשפחה.

הקרבה עצמית כדי להקל על סבלו של הזולת

אמא לא רצתה להשלים עם הרעיון שבעלה האהוב לא יבריא, היא הוציאה את פרוטותיה האחרונות, ובלבד להתדפק על דלתותיהם של הפרופסורים הגדולים ביותר, בתקוה שאולי יצילו את בעלה האהוב. בין היתר ביקרה אצל פרופ׳ פלטאו בווארשה, הלה הודה גלויות שאין לו תרופות פלא, כדי לרפא את אבא, אך מוכן היה לבצע עליו ניסויים. אבא הסכים לכך מתוך תקוה שאולי בכל זאת זה יעזור.

הפרופסור עשה לו ניתוח ניסיוני על הרגל — ומאותו רגע ממש נהפך גופו כולו למעין גוש מוגלתי. קשה לתאר את סבלו וסבלותינו. אמא שחשה בעליל את האסון, אצה לאדמו״ר מאוסטרובצה זצ״ל, כשבפיה זעקת יאוש: ״רבי הצל נא את בעלי״.

בית הרבי היה מלא חסידים, רבנים ואנשי מעשה. כולם כאחד בכו יחדיו עם אמא על אסונה. הרבי התרגז מאוד על הניסויים שהרופאים ביצעו על גופו של אבא, בירך את אמא ואיחל לה איחולים לפרנסה. אמא לא רצתה לוותר על שלה וזעקה: ״לא באתי לבקש פרנסה, אלא באתי לבקש רפואה עבור בעלי, הרבי חזר כמה פעמים על ברכתו בדבר הפרנסה, אך אמא לא הסכימה לכך, רק רפואה שלמה רצתה. הרבי נאנח עמוקות ואמר למקורביו: ״האשה הזאת איבדה שני דברים, גם רפואה וגם פרנסה. זאת היא גזירה מן השמים ואיני יכול לשנותה״.

לאחר מכן ראיתי את אמא בעמידת הגבורה שלה שאין לה אח ודוגמה. היא השלימה מתוך אהבה עם יסוריה ולא התרעמה. באומץ לב ובמסירות נפש ללא גבול החזיקה בית ובעל חולה, שלא היה מסוגל אפילו להזיז איבר מאיברי גופו. ידעה לכלכל 8 ילדים ולדאוג לכבוד הבית. מאין שאבה את אותם הכוחות הנפשיים והגופניים כדי להצליח במשימותיה? איש מאתנו לא ידע.

תמיד פנתה אל אבא במלת חיבה: ״אפרים לעבן״, ובסבלנות אין קץ הושיטה את האוכל לפיו, והוא שלא יכול לבלוע אותו

בעצמו, התיז מדי פעם את האוכל על פניה. אמא נגבה את הלכלוך ובחיבה נתנה לו שוב לאכול.

ובמופתיות מופלאה זו לימדתני אמי כיצד לאהוב את הבריות בכלל, ואת אבי בפרט.

את פרוש המלים "ואהבת לרעך כמוך" זה כלל גדול בתורה.

שאיפה להיות תלמיד חכם ולכבד לומדי תורה

אמי היתה מרבה לספר על משפחתה והיתה מדגישה חזור והדגש את אותם הדברים שרצתה שיעברו בירושה מדור לדור. כך הכרנו לדעת את שאיפתה העזה של סבתנו להנשא לתלמיד חכם — חלום שנתגשם. וכך הפכנו שותפים למאמצי אמנו לעשות הכל כדי להוסיף דעת. אם לא בבית הספר, או אז לכל הפחות בבית על ידי למוד עצמי.

בהיותי בן שתים עשרה, הגיעו מים עד נפש, והייתי מוכרח להפסיק את לימודי בבית הספר. אמי נתדפקה על דלתו של דיין העיר רבי יוסילה, פרצה בבכי מר וספרה לו שאין יותר באפשרותה להחזיקני בבית הספר, מפני שאני מוכרח להתחיל לעזור בכלכלת הבית.

בבכיה התחננה: עזור נא לי שבני לא יגדל עם הארץ. ר' יוסילה פנה לנכדו העילוי ר' נחמן דוד מלבסקי ובבקרים הפנויים המשכתי ללמוד אצלו.

בזמן הבחירות לבית הנבחרים הפולני הופיעו אגודת ישראל והציונים ברשימות נפרדות. מאבק הבחירות ברחוב היהודי היה חריף מאד, ודודי, שהיה יהודי אימפולסיבי מטבעו, היה ציוני שרוף ופעל הרבה למען הצלחת תנועתנו בבחירות. בלהט הפולמוס התבטא בחריפות נגד ר' יוסלה הדיין, שתמך באגודת ישראל. אמי לא שקטה ולא נחה דעתה עד שאחיה הלך לפייס את הדיין. כך ידעה לדאוג שילדיה ילמדו וכך ידעה להכיר טובה לאלה שסיעו בידה. היא שעודדה אותנו לקרוא ולהכין הרצאות. להיות

פעיל בתנועות, להשתתף במפגשים תרבותיים, כולנו התאבקנו בעפר רגליהם של תלמידי חכמים.

תפרות

התפרות היתה המקצוע המסורתי של המשפחה, סבי היה בעל האומנות ומסרו לאבי, ואחי שמואל קבלו ממנו. טרם שחלה פרנס אבי את ביתו בכבוד. במשך הזמן גדל ההצע על הביקוש והתפרים הגיעו לשפל המדרגה. בשעה שאחי שמואל היה כבר בעל מלאכה של ממש נפוץ הפתגם: המואס באכילת לחם לשובע — ילמד תפרות.

בעלי המקצוע האחרים לא לקקו דבש — אף הם. מלבד זאת נדרש מהתלמידים להשקיע בהתמחות שנים על גבי שנים. במשך תקופת ההתמחות היו ממלאים שליחויות שונות וטורחים בעבודות קשות. עבודות שלא היו קשורות ולו בעקיפין למקצוע הנלמד. למדוהו דרך אגב, בשעות שבעל או בעלת הבית לא העסיקום בעבודות אחרות. למדוהו תחילה באמצעות התבוננות והסתכלות בלבד. מפני שביחס לכח העבודה היה חומר הגלם יקר מאד וחששו פן יקלקל המתלמד את החומר. התלמידים עבדו חינם, שכר פעלם לא נתנו להם. להפך, הורי המתלמד הוסיפו שכר לימוד ובלבד שיאותו לקבלו. הסכום נקבע באופן שרירותי, ע"פ המוסכם בין שני הצדדים. נאלצתי ללכת בתלם המסורת המשפחתית וללמוד תפרות. מלאכת התפרות קבלתי מאחי. זכורני איך שלקח אותי על ברכיו ובסבלנות אין קץ למדני לתפור. יתכן שקסם לי לשבת על ברכיו, אבל את המקצוע שנאתי. דבר ששונאים קשה ללמוד. ואמנם לדרגת בעל מלאכה של ממש לא הגעתי מעולם.

לעומת זאת נמשכתי לפעילות צבורית. היתה זו תקופה שמפלגות וזרמים למיניהם צצו כפטריות. הצד השווה ביניהם, שכולם הציעו תרופות שונות ומשונות, כיצד להביא גאולה לאנושות בכלל ולעם ישראל בפרט. ידעתי שבאחד הימים תפסיד התפרות

אחד מעובדיה. ידעתי שאתחיל להיות פעיל באחת המפלגות, אבל טרם החלטתי מהו הזרם המתאים לרוחי. בנוסף לכך הייתי עוד ילד קטן והבית נזקק לפרוטות הדלות — שכר עבודתי. הייתי אנוס אפוא לדחות את חזוני למועד אחר.

חגיגת הבר מצוה

בזמן שלמדתי בבית הספר אצל מורי רבי שלמה זלמן ראיתיו תדיר בחיק משפחתנו. כשהפסקתי ללמוד הוא המשיך לבלות ימיו בביתנו, בשעותיו הפנויות — ממש כבן בית.

העיר צ'חנוב זכתה בו בהסח הדעת ולא ידעה לשמור על פנינה יקרה זו, בן מעלה ומסור כולו לחנוך בניה. ישראל נתבעים ונותנים בצמצום, ולא היה בשכרו הדל כדי פרנסת משפחתו. וכשם שזכתה בו כך גם הפסידה אותו בהסח הדעת.

כשהתקרבתי לגיל מצוות עמד היהודי היקר הזה על סף עזיבת המקום. הוא שוחח הרבה עם אמי בעניניו הפרטיים וכיון את צעדיו בהתאם לעצותיה. אמי קבלה ממנו אף היא הדרכה בחינוכי ותנחומים בענין עתידי כיהודי, מורי הרגיש שהספקתי כבר לעלות על דרכי העצמאות, דרך שהיתה כנראה לפי רוחו, וידע להרגיעה.

בחגיגת הבר מצוה שערכו לכבודי ושחגגנו אותה בסמוך למיטת אבי נכחו ר' שלמה זלמן, אמי, אחי, ואחיותי בלבד. הרגשתי כבשעת פרידה לפני יציאה לדרך בלתי נודעת. מחלומותי הדמיוניים ומנעורי נפרדתי — מזמן, ועתה עומד אני להנתק מהחוליה האחרונה שקשרה אותי לטבור ילדותי — ממורי האהוב, שהתכונן להצטרף הצטרפות קבע למשפחתו בלודז'.

במקום לדרוש, כמנהג הנערים המקבלים עליהם עול מצוות מרצון, בכיתי, בכיתי על אבדן נעורי, על חליו של אבא, על חייה המרים של אמא ועל המצוקה והדלות — בבית. ואולי בכיתי סתם

כדי להשתחרר מהמועקה. כדי לרוקן את שולי הנאד משארית הדמעות הילדותיות התמות שעדיין נשארו חבויות אי שם בבקעים.

כשאזל מקור הדמעה התאוששתי, והבית נתמלא באוירה של שמחה. אמא הכינה ארוחת ערב, הטעימה ביותר שאכלתי מעודי. ר' שלמה זלמן איחל לי לגדול יהודי טוב, שומר תורה ומצוות, ובכך ניתנה גושפנקא רשמית למציאות קיימת. לעובדה שהתבגרתי בטרם עת. להיותי שווה בין שווים.

החובות רבו על הזכויות. חבתי להרתם ולמשוך בעולם הכבד של החיים ושל מלחמת הקיום וכתמורה קבלתי גם אי אלה טובות הנאה. כגון הזכות לעלות לתורה. להשלים את המנין. להאזין מקרוב לויכוחים של המבוגרים ופה ושם גם לחוות את דעתי בקול.

בזאת תמו חגיגותי הפרטיות ויחד עמם תם ונשלם פרק נוסף בתולדות חיי. ממרחקים כבר שמעתי את הקול הקורא: קומה והייה לאיש! חגור כלי זינך על מתניך, תלה יתד על אזנך ושים לדרך פעמיך. לך בכוחך זה, לך האבק — אל תשלים! אסוף את האורות השבורים. אדם שברם ועליך בן אדם לאספם, כי לכך נוצרת.

משיכה לרוח החפידות

בילדותי שרתי יפה וטעמתי טעמה של החזנות היהודית המסורתית. לעיירתנו נקלע חזן אמן, מגדולי החזנים בפולניה. הוא הרכיב מקהלה שלוותה אותו בהופעותיו. המקהלה הגיעה לרמה אמנותית גבוהה וצוינה לשבח ע"י טובי המומחים והמבקרים. הייתי בין מרכיביה הקבועים של המקהלה והרבה פעמים הוטל עלי לשמש כזמר סולו.

מקומה של החזנות בבתי הכנסת שם התפללו המתנגדים. ובכל זאת נמשכתי תמיד אל השטיבל, מקום תפילתם של החסידים.

נמשכתי לתפילתם המרטיטה את האדם. חודרת לכל נימי נפשו ומעוררת אותו לתשובה. התגעגעתי לרוממות הרוח, לפישוט הגשמיות ולאוירת החג שהורגשה אצלם אפילו בימות החול. וזאת למרות העוני ששרר בכל. כמו כן מצאתי אצלם רגש של אחדות, דאגת הכלל למצבו החמרי של הפרט, ונכונות לעזור בעת צרה.

כשהתבגרתי, בשעה שהתחלתי לשאוף לתיקונים ברחוב היהודי ולאורח חיים רוחני רצוי, עמדו תמיד לנגד עיני נקודות אור אלה שבחסידות. בהווי החסידי מצאתי תכלית, ובפרקי החזנות, כמו בכל יתר שטחי האמנות והבידור, מצאתי תבלינים בלבד. אמצעי לואי להרחבת דעתו ואפקיו של האדם בישראל.

השפעות ראשונות

"שלומי אמוני ישראל" — עשתה עלי רושם בל ימחה. הייתי אז בן שבע בסך הכל. נחרתו עמוק בזכרוני הנציגים הראשונים של קהילתנו שהשתתפו ב"כנסיה הגדולה" של יסודה. היו שם ר' יעקב סטודנט, רבי מרדכי נייר, האברך הצעיר והחביב על כולם ר' יואל דוד ווינגרטן ואחרים. ר' יעקב סטודנט תאר את כנסת גדולי ישראל כמלאכי שמים שנבחרו להוליך את העם בדרך הישרה.

בילדותי הייתי מתבודד הרבה פעמים וחולם. הורס עולמות ובונם מחדש. בחזיונות מעין אלו דמיינתי את כנסת ישראל שהיא מעורבת בתוך העם, יודעת את מכאוביו וסובלת את סבלותיו. בלב נפעם עקבתי אחריה כשהיא מטפסת בסולמו של יעקב. מאזינה לצווי התורה על בעיות הרות עולם. חוזרת ויורדת כדי להורותם לעם, לזככו ולשפר את מצבו. אלה היו העולמות הדמיוניים שלי. והם השכיחו ממני את המציאות האפורה.

הדף היומי

הרב מלובלין, רבי מאיר שפירא זצ"ל, הכריז על למוד דף יומי. תקנה זו התפשטה מהר מאד והפכה למנהג קבוע. גם בעירה שלנו נוסדו מניגים של יהודים שלמדו קבע ובצוותא את הדף היומי. בסיומה של כל מסכת אורגנה בעיר חגיגה מפוארת. קישטו את רחובות העיר בתאורה צבעונית ובסיסמאות מתאימות וברחוב היהודי הורגשה חגיגיות מיוחדת במינה. כל היהודים, בין אלה שהשתתפו בלמוד ובין אלה שלא השתתפו בו, נטלו חלק בשמחה. כל אחד מאתנו למגדול ועד קטן הרגיש כאלו זוהי השמחה הפרטית שלו.

מאז ממשיך אני להתגעגע לאותה אוירה של שמחה שידענו לטפחה; שידענו להפיצה בין כל השכבות היהודיות וזאת דווקא בשעה שזרענו בדמעה.

והנני תמה ומשתומם האמנם נשתכחה מאתנו אוירה זו בשעה שנדמה לנו שרווח לנו קמעה.

ביתי האהוב

הייתי גאה בביתי כמות שהוא, היתה דרושה לי הקירבה אל אמי ואחיותי ואהבתי את אמא. כי על כן היתה אמי — אמא שלנו — שלי.

כשיצאתי ממסגרת בית הספר ואת המלאכה כאמור למדתי בתוך המשפחה ולא כשוליה מחוצה לה, הרביתי לשבת בבית, לסייע לאמי בטפול אבי החולה, הרביתי לקרוא ולהתעסק במעשים ובמחשבות שבבטלה, בטלה הנאה לבני טובים. הייתי פנוי והיתה לי ההזדמנות להתבונן באמי בעינים פקוחות כביכול. באותם הימים למדתי להעריכה כבן אדם שעומד מן הצד ולאו דווקא מפני שהייתי בשר מבשרה.

בת אדם שמטבע הדברים הייתי מצפה שתמצא תמיד במצב רוח מתוח, שתכרע תחת נטל האחריות, שעצביה יתפקעו מדי

פעם בפעם מרוב עבודה וקוצר רוח. אך היא התנהגה בנגוד לכל זאת. רוח של מתינות נשבה מסביבה תדיר. מפזמת את המנגינה האהובה עליה — הבויקה. וכשחיוך עגום, חיוך יהודי מובהק בעיניה, היתה ממשיכה לטפל בבעלה החולה. מתקנת את הטעון תיקון, מאחה את הבגדים הבלים, שנטהרו עקב קרעיהם המרובים, ומשיבה להם צורת מלבוש של ממש. מכינה מאכלים טעימים לחיך מפיסוגים שמקומם בסל הפסולת. ותוך כדי העבודה הקבלנית המהירה, הבלתי פוסקת, מצאה רגעים פנויים לשיחה בטלה שיש בה ממש. בשיחות אלה ידעה לנסוך בי רכות וגם אומץ, לדחף אותי ללכת בדרכי. לא להתכחש לאמיתות שנראו בעיני כנכסי צאן ברזל, ולהאבק למען הגשמתן ולא להכנע אפילו פרוש הדבר לצאת לדרך ארוכה שסופה מי ישורנה.

יהודי אינו משלים היתה רגילה לומר, הגאולה סופה לבוא ואם לא בדורנו אזי בדורות שיבואו אחרינו. ובאנחה יהודית אפיינית היתה מוסיפה: "מקובלנו", ותוך כך היתה גונחת גניחה קורעת לבבות, "מקובלנו שהגאולה תבוא, אולי בעתיד הקרוב ואולי ברחוק יותר, אבל סופה לבוא". "אין זה חשוב אימתי — הפילה דמעה — חשוב שתשמור על צלם האלקים שבך, שתהיה שלם עם עצמך, ועל אף כל המכשולים תנהג בהתאם ליכולתך ולכישוריך באופן שתהיה גורם מסייע להחשתה. חס ושלום — היתה מתאוששת — חס ושלום להתייאש". האדישות אין כמותה כגורם המעכב את הגאולה.

כאמא רצתה באשרם הפרטי של כל אחד מילדיה. היא ילדה אותם והסתכנה עבורם כדי שיגדלו, ישאו נשים, ינשאו לבעלים, יבנו את ביתם ויחיו באושר בכבוד, ובמזיגה של נחת רוח והבנה בחייהם המשפחתיים. היא לא ילדה אותם ללחימה, לגיבוריות ולקרבנות. החיים של כל יהודי, ולא כל שכן חיי ילדיה היא, חשובים לה וקדושים, ועל כן הזילה דמעות בדברה. אבל מבחינה חינוכית, מבחינת התכונות האנושיות היהודיות שבה, לא יכלה

להשלים עם אנוכיות, עם התענגות המתחשבת בטובת האני כמנותקת מטובת הכלל, ולא רצתה בילדים הדואגים לטובתם האישית ולתועלתיותם הפרטית בלבד. ועל כן חנכה כפי שחנכה ובדרך זו הקנתה לנו שני ערכים קדושים שכאילו סותרים זה את זה. קדושת החיים ואהבתם מחד גיסא והיכולת להקריבם למען האמת הפנימית מאידך גיסא. ברגעים שכאלה, הרגשתי צורך נפשי לגשת אליה לחבקה ולנשקה ולבכות מרוב השפע שהשפיעה עלי. אלא שנרתעתי. נרתעתי מפני שהייתי כבר נער מגודל ומפני שראיתיה נשגבת מדי.

משום מה נראתה בעיני כמגלמת את האב־טפוס של היהודי הנצחי, האוחז במקלו ופוסע בו לארכו ולרחבו של התבל ואינו נכנע. בשקט ובסבלנות של עם קשה עורף לומד הוא בעצמו ומלמד האחרים להמשיך ולהאבק בקול דממה דקה. מחנך לסובלנות אבל לאי השלמה.

הנוער היהודי בצ'חנוב

כבר הזכרתי שבעיירה התחילו לנשוב רוחות מהמערב. הנוער, בדומה לחלק זעיר מהנוער הפולני, חי בתחושה של התעוררות מתרדמה עמוקה. רובו ככולו התחיל להתארגן ולחפש במשותף דרכים שיובילוהו לקראת עתיד טוב יותר, צודק יותר ומאושר יותר.

הפתרונות היו שונים ומשונים. היו כאלה שראו בניוון היהודי מראה שבו משתקפת הניוון של כלל האנושות, והיו סבורים שיחד עם תיקון כל העמים יבואו גם היהודים על תיקונם. פלג זה ניסה להשתלב ואף לתפוס מקום בראש האיגודים שנבטו על קרקע זרה. אחרים ראו במצב היהודי הנוכחי מצב הנוגד את התהליך ההיסטורי הטבעי. הם הצביעו על העובדה שהיהודים חיים במקומות מושבותיהם מאות בשנים ובכל אותה תקופה הם שומרים על שפתם — "יידיש", ועל מנהגיהם השונים ממנהגי הגויים שבסביבה. בעובדה זו הם ראו מציאות היסטורית וניסו לשכנע שיהיה זה מן הדין שהיהודים יכירו במקומות ההם כבמולדת הטבעית. בהרגשת היהודים שישיבתם היא ישיבת עראי ובהכרתם בגויים כאדונים הבלעדיים של הארצות ההן, ראו מצב מלאכותי שהוא פרי של חנוך מסולף.

תפיסת עולמם היתה שוויונית. הם שללו צבירת הון פרטי ונצלנות בכל צורה שהיא וסבורים היו שיש להשקיע את כל המרץ, ההתלהבות והרצון הטוב, כדי לשנות את פני החברה. לבנות אותה על יסודות חדשים, של הבלטת הערך של עמל כפיים. של לימוד מקצועות יצרניים, עבודות אדמה וכדומה. הם טענו שחוש הצדק והיושר הטבוע בעם, רגישותו נגד עוול חברתי, מכשירו יותר מכל עם אחר להקמת חברה צודקת שתהיה אור לגויים. הם ניסו להוכיח ששורש הרע הוא בכך שהיהודי יושב תמיד על מטלטליו

ומצפה שיגאלוהו. יוציאוהו ממקומות מגוריו. הם האמינו, כי במידה שהעם יתקשר יותר למקום מגוריו, בה במידה יתפנה יותר למאבק למשטר צודק בהתאם לאפיו.

בהיותם מודעים לעובדה, שהריכוז הגדול ביותר של היהודים נמצא בין לאומים אחרים, וכי היהודים כעם חלשים מדי כדי לשמור על עצמאות מלאה, הטיפו להזדהות מדינית עם עם הארץ שהוא הרוב, ושאפו לעצמאות תרבותית בלבד.

מבחינה מעשית הם היו פעילים ביזום הקמת תאי ספורט לנוער היהודי, ביסוד בתי ספר מקצועיים, בתרגום ספרים והפצת חוברות וספרי כיס בשפה המדוברת — יידיש, ובעזרה לשמה לדלת העם. מעשיהם אלה זכו להד רב ברחוב היהודי, הרבה יותר מאשר האידיאולוגיה שלהם, שהיתה מוסוית יותר ולא הכרנו אותה אל נכון.

רובו של הנוער נשאר ציוני. הנחת היסוד של הציונים התבססה על שני גורמים עיקריים.

גורם ההחצנה — לאמור: שנאת הגויים וקנאתם הם סכר בפני עם ישראל, סכר בל יעבור. הגויים לעולם לא יסכינו להיותנו שווים וברגע שנעלה על דרך המלך ימצאו עילות ותחבולות להתנכל לנו ולהצר את צעדינו.

גורם ההפנמה — לאמור: בכל תהפוכות הדורות נשאר העם נאמן לארצו וקשור אליה בעבותות הצפיה לגאולה. סימן שהקשר הוא קשר טבעי. יש לרכזו בחממתו הטבעית שהיא ארצו. שם יוכל ליצור חברה בריאה וצודקת, חברה למופת שתשמש אור לגויים.

פרט לנקודות היסוד שהזכרתי, נחלקו הדעות בין הציונים ונפרדו לזרמים ולזרמי זרמים, ביחוד בענין מקומה של הדת והמסורת, בענין קדושת התורה שבכתב וקדושת התורה שבעל פה.

חלקם סבורים היו שתחילה יש לעזוב את הגולה ובהיותנו חפשיים בארצנו נוכל להתמודד בשאלות של מהות ולפתור את

בעיותינו הסוציאליות. אחרים סבורים היו שיש ליצור בגולה את הגרעין של חברת העתיד שתקום בארצנו. גרעין זה יווצר בתאי הכשרה מתאימים, התאנים הטובות יישלחו ארצה והן שיעצבו את היסודות הבריאים ויקימו את השלד המוצק. אלה שיבואו אחרי כן יצטרכו רק למלאו בנדבכים ישרים ודבוקים ויספיקו הדבק והפלס כדי לקבעם ולכוונם למקומם הרצוי.

קטונתי מפרוס את היריעה של דרכי המחשבה במפלגות השונות. קצר המצע מלהשתרע, ואף לא אני המוסמך לכך. באתי רק לתאר את הלכי הרוח בעיר שבה גדלתי. ההשגחה העליונה האצילה עלינו רוב שפע וחיות. העיירה היתה כמרקחה. וויכוחים התנהלו יומם ולילה. היו אלה וויכוחים פוריים שבעקבותיהם קמו הפלגים השונים והתעוררו למעשים. הרחוב היהודי — למרות עניו וקוצר רוחו, למרות הדאגות המרובות של כל פרט ופרט — התעורר לפעילות צבורית. התארגן ונשם בקצב, נתגלה במלוא חיוניותו, נאבק — ולא השלים.

הצד השווה שבכל הזרמים, הציוניים והלא ציוניים כאחד. היתה הכמיהה לשינויים. שבירת הכלים החלודים והמרתם בחדשים. החיים הרוחניים היהודיים נחשבו כביכול לחלק מהממסד הקיים והיו רבים שהתחילו לפקפק באמיתותם. הנוער הדתי שלא השתכר ולא נתבשם משפעת הרעיונות החדשים הסתכל בצער בחוסר האונים שמגלה המנהיגות היהודית הרוחנית בבעיות החברתיות. הסתכל וראה שעקב כך מתרחקים רבים וטובים מהערכים היהודיים. ערכים שנראו בעיני הנוער הדתי, — דתי בהכרה — כעיקר העיקרים. הביט, התבונן ולבו דאב.

החיים היהודיים, מעל פני השטח, המשיכו לקלח במסלולם הרגיל. וזאת על אף הויכוחים הלוהטים שהיו מלווים בעשיה של ממש.

הנוער נשא שמות יהודיים מובהקים. לבש בגדים יהודיים מסורתיים, אף שפה ושם ניסו לקצרם, להשוותם במקצת לאפנת הגויים. בשבתות ובחגים הלכו כולם כאחד עם הוריהם למקום

תפילתם הקבוע והתפללו בצוותא במניניהם. השולחן הערוך לכבוד שבת, זמירות השבת, השבת ככלה וכמלכה, היו עדיין מסימני ההיכר של כל בית יהודי. עדיין לא עלה על דעתו של הנוער היהודי בעיירה, החל מהשומר הצעיר וכלה בבעלי הדעות של קומוניזם צרוף להסב צער להוריהם ולסטות ממנהגי אבותיהם. הוא הדין בנמוס, בכבוד שכבדו את הגדולים מהם ובכל יתר הסממנים שבאים להבדיל את האדם מן הבהמה. הנוער היה חדור הכרה שהאדם נברא בצלם אלוקים. לא עלה כלל במחשבותיו לנהוג כמנהגי החיות הבלתי מאולפות. שצילו של עם עתיק יומין, נאדר באצילותו, עוד לא סר מהנוער היהודי בצחנוב, בימים ההם.

בעירה היה גם נוער אלים, שחפש תגרות לשמן ושנסה בכל הדרכים להטיל חיתתו על אחרים. על פי רוב היה זה נוער שיצא מבתים מנוונים לגמרי שהוריהם נתיאשו והשלימו עם מר גורלם והפסיקו להאבק על שמירת צלם האדם וכבודם העצמי — בבית. נוער זה גדל מילדים עזובים לנפשם, שגדלו ברחוב ללא כל השגחה מצד הוריהם. נוער זה חי מנסים ומתושיה עצמית, ראה את עצמו מנודה ורצה להוכיח נוכחות.

המענין בדבר, כי בשעה שהיינו מנסים להתקרב אליהם, להבינם שאנו זקוקים להם, להסביר להם שאשרנו תלוי באשרם מצאנו אצלם פתיחות ראויה לציון. הרבה מאד מהם הצטרפו לשורות הנוער הפעיל. נתנו מאונם לטובת הכלל וכיוונו את מרצם לאפיקים חיוביים. משמע: צלם האדם היה טבוע גם בקרבם, הספיק גרוד קל כדי לקלפו מהקליפות החיצוניות ולנערו משריונו המחוספס.

הציבור היהודי בעיירה

היהודים בעיירתנו נפרדו לשלושה זרמים עיקריים. איני מתימר למסור תאור מדויק ומדעי. הזכרון הוא סלקטיבי ואיני נזכר בכל

שמואל אחי המחבר

יצחק יאגודה
ממיסדי פא"י בעיירתנו

הנשיאות בועידה השניה של פא"י שהתקיימה בווארשה בשנת תרצ"א

יושבים: הח"ח א. לרנר, י. בראון, י. גריפל, ל. פרום, הרב נויפלד,
י"ל אורלאן(נואם), ב. קמינר, פ. לנדנברג, הרב י"מ לוין,
ש. סנדיק, ה. קרונשק

בולטים בעמידה: הח"ח ל. שצקץ, י. ליכטנשטין, י. קרטמן

הנהלת הסניף של פא"י בווארשה

יושבים: הח"ח י. בראון, ש. שצופק, ש. סנדיק, ה"ד רויזקס

עומדים: הח"ח י. קרטמן, ש. מנגל, מ. פלצר

לפרטי פרטיו. בפרט שמגמתי היא לגולל את "תולדות חיי". איני יכול לטעון איפוא להעדר משוא פנים. מוסר אני את הדברים כפועל יוצא מריגושי האישיים. מדרך מחשבתי ומן האופן שהגבתי עליהם בהיותי נער רגיש, תמים וכן. ובהיותי משוכנע באמת שבגישתי הביקורתית.

המתנגדים

— בעירנו היה ציבור של מתנגדים. בעלי בתים שהתרכזו על פי רוב מסביב לבתי הכנסת. נראה היה לי כי המעיין המפכה נתייבש אצלם. את יעודם הם ראו בלמוד התורה ובשמירת המצוות שבין אדם למקום. ביתר הדברים עולם כמנהגו נוהג. לא היה להם להם כל ענין בפתרון הבעיות החברתיות שברחוב היהודי. בעניינים שבין אדם לחברו הסתפקו בבית האורחים — שם מצאו העניים הנודדים מקום ללון. מתן צדקה — אביון שחיזר על הבתים, קבל כמה פרוטות הכל לפי מידותיו של בעל הבית. היה מי שנתן את נדבתו בעין טובה והיה מי שנתנה בעין רעה. במקרים נדירים עסקו נשים צדקניות באסוף כספים להכנסת כלה יתומה וכדומה.

החסידים

— התרכזו על פי רוב מסביב לשטיבלך, ניסו להפיס את דעתו של הרבי שלהם. עמדה בהם עדיין איזו לחות, איזו עסיסיות. אפשר היה להבחין בכך בשעת התפילה. בשמחות, באנחה היהודית היוצאת ממעמקים. עדיין גרסו "רחמנא ליבא בעי". באופן יחסי השתדלו לעמוד בפרץ ולעזור לחבריהם שנמצאו במצוקה. אלא שלפי מיטב הבנתי התרחקו אף הם מיעודם הראשוני, שמשמעותו היתה לשלב את רוב מניינו ורוב בניינו של העם. את האדם העמל בחברת כלל ישראל. בזמנו נרתעו כבר מלהתחתן עם בעלי מלאכה ונפוץ הפתגם: בעל מלאכה הוא כתם במשפחה.

אגודת ישראל

מפלגה צעירה ורעננה כביכול שניסתה להשיג ייצוג רחב בבית הנבחרים הפולני. מפלגה זו העמידה כמה מנהיגים רבניים בעלי שעור קומה שחרפו את נפשם למען כלל ישראל. אלא שמלחמתם התרכזה בעיקר בעניני חוץ. להבטיח למיעוט היהודי זכויות מדיניות ודתיות. מטפול יסודי בבעיותיו הפנימיות של העם התרחקו אף הם. את המנהיגות ברחוב היהודי השאירו בידי העשירים והתיחסו ביראת כבוד כלפי בעלי הממון. אולי מפני שממנו את הוצאות המפלגה והרי גם רבי יהודה הנשיא היה מכבד את העשירים.

ואני? קשור הייתי בכל נימי נפשי ליהדות החרדית בכלל, ולחסידות בפרט. לא עלתה על דעתי האפשרות שתיתכן יהדות ללא כל אותו ההווי היהודי שאת קצהו תארתי בפרקים הקודמים. אבל התאכזבתי קשות מדרכיהם. הייתי משוכנע שכולם ביחד לקויים במחלת השגרה. ואפילו אלו שהתמסרו בלב ונפש לעניני הכלל, מטפלים רק בשוליים ולא בשרשים.

כיהודי לא יכולתי לראות את עתידי בסביבה הנכרית שבה נולדתי, אני, אבותי, אבות אבותי — דורות על גבי דורות לפני. הגויים שמסביב הסתכלתי עליהם כעל נכרים. הרגשתי בעליל שהם שונאי בנפש. והרי הם שהיו אדוני הארץ.

יתכן שכיום אורח שיבוא לשם מהארץ ויבוא להתארח אצלם, יתפתה לחשוב שהם אנושיים ואדיבים, ידידים ואוהבים, ואינם מבחינים בין יהודי לנכרי. אבל אנחנו שהיינו מורגלים עמם שהיינו מאומנים בכל ניד עפעף שבעיניהם. הבנו יפה לרוחם וירדנו עד תום לסוף דעתם. ידענו יפה באיזו מהירות הם מסוגלים להפוך את עורם. חיינו בהרגשה וודאית שכל רוח, ואפילו המצוייה ביותר, תיסב ידיד בנפש לרוצח בדם קר. היוצאים מן הכלל רק העידו על הכלל. הכר הכרנו אותם לפני ולפנים ולא היה כל ספק בלבנו שאנו אורחים, ואורחים בלתי רצויים. זאת ועוד אחרת. בכל אורח

חיינו הפרטי הסכמנו עם הגויים בנקודה העקרונית הזאת, והתנהגנו כאורחים היושבים שם באקראי. כל ברכה כל מעשה וכל מנהג, היה מכוון לראות בארץ הקדושה את יישוב הקבע של היהודים.

בהיותי פעוט ונשתרכתי אחרי סינרה של אמי בסיוד ביתה, כבר השגחתי בהשאירה כתם במקום סתר — זכר לשכינתא בגלותא. בחתונה הראשונה בה נוכחתי, שמחת הכלולות, הגדולה שבשמחות הפרט, ראיתי את החתן דורך על כוס זכוכית יקרה — זכר לחורבן ירושלים — מסממני הזמניות בה הרגשנו עצמנו שם.

תפילת הבוקר התחלתי בתפילה "ונשלמה פרים שפתינו", ועברתי לתורת הקרבנות — זכר לתקופה שהמקדש עמד על תילו. את המזרח הכרתי, לא תוך התבוננות בזריחה, אלא מפני שלימדוני להפנות את פני בתפילת העמידה כלפי ארץ ישראל שנמצאת במזרח. תפילת הגשם ותפילת הטל היו מכוונות לפריון אדמת הארץ בלא כל הקשר לעונות השנה של מקומות מגורנו. אכלתי לשובע לעתים די רחוקות. אבל הייתי מאמין בשיטת ההשפעה העצמית (אוטוסוגסטיה) על פי ההלכה. בברכת המזון, בשעה שהשמעתי לאזני בדבקות את המלים: "ואכלת ושבעת וברכת את ה' אלהיך על הארץ הטובה אשר נתן לך", התכוונתי לארץ־ישראל, ושכנעתי את עצמי שאני אמנם שבע. למדוני לפתוח את ברכת המזון במלים: "בשוב ה' את שיבת ציון היינו כחולמים" או בשבועה "אם אשכחך ירושלים תשכח ימיני, תדבק לשוני לחכי" וכו'. ובאמרי את הפסוק "הזורעים בדמעה ברינה יקצורו", התכוונתי לזרע ולקציר שבארץ ולא לאלו שבגולה.

בימים הנוראים אחרי שהרגשתי את עצמי מטוהר מעוונות וממורק מחטאים, השתפכתי בברכה "לשנה הבאה בירושלים". בחג הפסח בליל הסדר, כשפתחנו לספר על נס יציאת מצרים, הזמנו תחילה את הרעבים לבוא ולהסב עמנו והוספנו, כי השנה אנו מזמינים אותם כאן, בתקוה שבשנה הבאה נזמינם בירושלים.

ואף את המצה, כשהיינו כורכים במרור טרם שאכלנו אמרנו "זכר למקדש כהלל...".

קשוטי הירק בחג השבועות — זכר לתקופת הקציר שבארץ־ישראל יש בהם.

וימי הצום בתמוז ובאב עם כל האבל והבכי כל כולם על ארץ ישראל הם באים. ולאחריהם ימי הנחמה, גם הם כל נחמתם בהבטחה שאנו קוראים בהפטרות לשיבת ציון וחזרה לארץ ישראל.

קצרה היריעה מהכיל. השבתות והחגים, כל תג וכל שיח של תלמידי חכמים — קשרו אותי קשר בל ינתק, לארצנו הקדושה. קשרוני באמצעות מערכת ערכים שקבלתי בסביבתי הקרובה והרחוקה מאז שהחילותי לינוק את חלב אמי ועד היותי לאיש. איך יכולתי איפוא להרגיש אחרת. כיצד יכולתי שלא לראות בארץ ישראל את מולדתי הטבעית. ומהו הפלא שהסכמתי בלב ונפש עם הדעה שהיתה רווחת בזרם הציוני, כי חיים יהודיים שלמים, אשר לו חוקים צדיקים, יתכנו רק בארץ ישראל.

ואף בנושא החברתי.

הרגשתי בכל נימי נפשי, שכשם שאנו נזהרים בענינים שבין אדם למקום בקלה כבחמורה, כך יש לדאג ואפילו ביתר שאת לענינים שבין אדם לחברו. כך יש לדאוג שכל יהודי יוכל לחיות מעמל כפיו — בכבוד. הרגשתי שערכו של היהודי בצבור צריך לקבע על פי טוהר מידותיו. על פי התרחקותו מנצלנות והסתפקותו במועט.

על פי מאמרי חז"ל שלמדתי בילדותי ידעתי, כי יהודי טוב שזכה להגיע לעמדת כח ושררה מצווה לראות בכך פקדון יקר, הפך הדברים שנתקלתי בהם לעתים במציאות, כאשר עשירים אלימים ובעלי השררה נצלו את עמדותיהם כמקור להתגדר בו ומנהיגים רוחניים השלימו עם הרבה דברים שאין הדעת סובלתם וזאת רק מפני שמדובר היה בשכבה השלטת. יתר על כן, נמנעו

לגמרי מלעסוק בענינים החברתיים, כדבר שנפלא מהם, כשטח התמחות שקונים באהלי יפת. הם גופם נצטמצמו בד' אמותיהם של אהלי שם בלבד ואפילו קדו לראשונים, כאות תודה על ששחררו אותם מהעול הכבד הזה.

החלוקה לשתי רשויות נראתה לי כהרת אסון. לא ראיתי תקומה ליישכר באם לא יטיל את מרותו על זבולון ולא ישגיח בארבע עינים על התנהגותו ההוגנת. ראיתי בכך את הסבה שחלק גדול מהנוער נתיאש מהמנהגים המסורתיים והחל לנהור, למסגרות אחרות. מסגרות שהמתונים שבהן ראו בדת גורם מרדים המרפה את ידי המקופחים שהתחילו לפרוש כנפיהם ולדאוג לזכויותיהם. ואילו הקיצונים שבהן הורו שיש להלחם בדת מלחמת חרמה. מפני שמקדמת דנא היא המצאת המנצלים.

מבחינה ריגשית דובבו כל עצמותי פעילות ציבורית, הייתי מוכן להתמסר כולי לטובת הכלל. עד כדי הקרבה עצמית. לסייע בסלילת השבילים שיעלו אותנו על דרך המלך, אלא שלא מצאתי מפלגה בעלת מערכת ערכים שתהיה קרובה ללבי. פסחתי על שני הסעיפים. נמשכתי כאמור לאור הרוחני שביהדות בכלל ושבחסידות בפרט והתאכזבתי מבריחתם של המנהיגים הרוחניים המסורתיים מבעיות יוון המצולה של החברה היהודית שנראתה בעיני כבעיה המרכזית ביותר. עמדתי על פרשת דרכים תוהה ומשתומם. כדברי בעל המזמור (תהלים ע"ג) "אם אמרתי אספרה כמו, דור בניך בגדתי".

השפעת התיעוש על הפועל הדתי

מודע אני לעובדה שהתעוש והמחקרים ומאמצי התאוצה הגלוים אליו הביאו, לפחות מבחינה חמרית, הקלה רבה לאנושות. נכון שכפי שעוצבתי כאדם, הייתי מצפה שהאדם החושב יראה בחומר אמצעי בלבד, ואילו חוסר המנוחה שבו, אי השקט הפנימי הסקרנות הטבעית, אי ההסתפקות ביש והשאיפה להמציא ולהשיג חדשות לבקרים יהיו מופנים בעיקרם לשטח אחר. לחקר תכלית האדם עלי אדמות. להאזנה לצוו האל, לאותו ה"מה" שה' אלקיך שואל ממך. אלא שאיני יודע דרך איך שאפשר לאכוף את האדם להחליף אוכף ולשנות כיוון. אבל בשעתו הביא התעוש לסבל רב לאוכלוסיה שבסביבתי.

אחרי מלחמת העולם ה־1 השיגה פולניה עצמאות מחודשת. קשריה עם המערב נשאו בחובם תעוש מזורז. היינו עדים לשינויים מהותיים בשיטות העבודה. מלאכת היד נדחקה לקרן זוית ולא יכלה להתחרות בעבודת החרושת. בעלי מלאכה ופועלים שהודות לזריזות אצבעותיהם ומומחיותם הרוויחו לפני כן את לחמם בכבוד לא יכלו להתחרות בעבודה המהירה והיעילה של המכונה והתרוששו. חלקם אמנם נקלטו כפועלים בבתי החרושת, אך רבים לא עמדו בזה.

ברחוב היהודי גרמו השינויים למשבר שלא יתואר. חלק מבעלי הבתים בעלי החוש לעשיית ממון נרתמו לתהליך התעוש. הקימו תעשיה ענפה והתעשרו מהר. אחרים הרחיבו את עסקיהם במסחר ובתוך וגם הונם גדל. בעלי המקצוע שעסקו בענפי מותרות שלא נכבשו עדיין ע"י המכונה, מחמת אנינת הטעם של השכבות האמידות, או מסיבות אחרות שלא כאן המקום לפרטם וכן בעלי המקצועות החפשיים כגון רופאים ועורכי דין, הטיבו

אף הם את מצבם החמרי. אבל רוב רובו של העם נמצא בתהליך של שידוד מערכות מכאיב ביותר.

כדי לעמוד בהתחרות צריכה המכונה להיות מופעלת ללא הפסקה. החוק הממלכתי אסר לעבוד בימי ראשון. התעשיינים היהודים חבלו תחבולות והמציאו דרכים שונות כמו שותפות עם גוי. שותפות שהיתה קיימת על הנייר בלבד. או הקמת חברות שחלק זעיר מהונן היה הון נכרי וכד'. בכך קיבלו היתר רבני ומפעליהם המשיכו לעבוד במלוא הקיטור גם בשבתות. הפועלים היהודים שעדיין נזהרו בקלה כבחמורה לא עבדו בשבת. אפילו אם מישהו מהפועלים היהודים היה מסכים לכך, הרי שבעלי המפעל היהודיים היו מחרימים אותם כעוכרי ישראל והיו מונעים מהם אפשרות של תעסוקה. כיון שכך נזקקו אפילו התעשינים היהודים לפועלים נכרים.

רוב היהודים הוכרחו להסתפק בתעשיה ביתית. במפעלים שיכלו לספק עבודה בבית. היינו להמשיך ולעבוד במלאכות שהמכונה לא סיימה אותן כגון נקוי בדים וגהוצם, או שיותר זול לעשותן בקבלנות בכליו של הפועל כגון תפירת בגדי אנפוריא וכד'. העבודה כאמור נמסרה בקבלנות. כל המשפחה קדמה עיניה אשמורות. כולל הקטינים. התשלום היה ירוד ולא הספיק אפילו לפת קיבר חריבה. שיטת עבודת הבית עושה את ההתארגנות לקשה ביותר.

התוצאה לא אחרה לבוא. שנאת הגויים וקנאתם גברה. בהצביעם על אלה שנתעשרו נתחזקה האגדה על ההון היהודי הבינלאומי הטורף, המוצץ ללא רחמים את דמם של הנוצרים. אגדה זו הסבה אך מעט עגמימות לעשירים, שמכיון שהיו מחוסנים בממון היתה פגיעתם רעה. ושומר נפשו מבין הגויים נזהר מלהכות בגחלתם. החצופים שביניהם שהיו מוכנים להשליך נפשם מנגד ולכוון את ביקורתם למרכז המוקד נתקלו בכת סגורה ומחוסנת, שידה ארוכה, אזנה אטומה ועורה נתעבה ונעשה קשה לחדירה

ושינוי. אגדה זאת גרמה הרבה סבל לעניים שבעם ולציבור הפשוט. העובד ואיש העמל טבעו שתי מטבעות של יסורים בחותם אחד.

התקיפים גזלו את החטין ושמו פנים כמפרישי חלה. שמחו את כריסם והואילו ברוב טובם להפריש מקדמה על מלאכה שכבר לנה אצלם לילות ללא ספור. מקדמה זו נתנה לשם מצוה כביכול. כדי שהמסכן יוכל לקנות מליח — לכבוד שבת. ואשתו במומחיותה הרבה תכין ממנו תבשילים שאפשר יהיה להריח בהם מקצת מריחם של דגי שבת. כשכריסם טוענת את רגליהם לבית התפילה תפסו את מקומם במזרח ונאפדו אש להבה על רוב הטובה שהקב״ה זימן לידם לעשות לו נחת רוח ולפרנס את צאן קדשיו שהושיבום בספסלים האחרונים, בשוליים, ואפילו בשטיבל של החסידים. מתנהגים היו כלפי העם כאילו שחסד עושים עמהם שמתירים להם בכלל להסתפח לכלל ישראל. ציבור יהודים זה — עמך — בא במגע של משא ומתן עם הגויים יותר מהאחרים. אם בקניית מצרכים ללא מתווך. אם בנסיון מכירה קמעונית לאכרים כדי להוסיף כמה פרוטות לשכרם העגום. והוא שקלט את אבני בליסטראותיהם והרגיש יותר מאחרים בשנאתם, הם נשאו באחריות כלפי שונאי ישראל לאגדת ההון היהודי החובק עולמות.

התנהגות גבירים מעין זו היתה נחלתו של מיעוט קטן ביותר, שכבה דקה שבדקה. אך הרגיזה עצם העובדה שהכירו בהם והעבירום ל״מזרח״, מקום מושבם של המכובדים שבקהלם. הרגיזה העובדה שמקומו של הפועל נקבע באיזה מקום בפינה. הנסיון לקבוע מסמרות במדידת דרגת חשיבותו של האדם על פי התעסקותו, קבלת קנה המידה שעבודתו של האדם היא המכבדת או המשפילה, גרמה להתמרמרות שהלכה והתפשטה וסיפקה דלק לטעוניו של הנוער הקיצוני, והיה בין המניעים שהניעו קבוצות גדלות והולכות של הנוער היהודי להצטרף לשורותיהם. אמנם היינו עדיין מעורבים זה בזה. מקום המפגש

העיקרי היה בית הכנסת. שם התפללנו החלפנו דעות והתווכחנו שם החלטנו על הצטרפת לתנועות כל אחד לפי רוחו.

שיחת רעים

הזכרתי כבר שאבי המנוח היה מתפלל קבוע בשטיבל של חסידי יבלונה. כשאבינו רותק למטתו נטלנו ממנו מסורת ההליכה ועשינו מנהג לעצמנו להמשיך ולהתפלל שם. באותו השטיבל נתקשר לאחי חבר בגילו, ושמו בישראל יצחק יגודה הי"ד. בחור זה היה חבר פעיל בתנועה היידישיסטית השמאלנית — בונד. אחי שמואל והחבר המוזכר היו חברים והרבו לשוחח, להחליף דעות ולהתוכח.

באותם הימים היו נתונים רוב מעייניו של הדור המתבגר, וביניהם שמואל ויצחק, בעניינים שבחברה. וקצות עצביהם דגדגו למעש, ונפשה ארגה שינויים, ומסביב לענין הזה נסובו גם רוב שיחותיהם. בשנת תרפ"ד, באחד החגים, כמדומני שהיה זה בחג הסוכות, נתלוויתי לאחי שמואל והייתי עד לשיחה גורלית שנתקיימה ביניהם.

בין תפילה לתפילה התפתחה שיחה על מצבו של הפועל היהודי בזמנם. יצחק, שהיה מבושם מהשיחות שבתנועתו, טען במרירות, כי תורת ישראל היא משענת לבורגנות ולרכושנות. שהפועלים צריכים להתאחד ולטאטא במטאטא ברזל את כל המעמד הרכושני. וכי רק אחרי חסולו של העדר הקיים יקימו משטר חדש, משטר הוגן, אז יבואו ימי המשיח והאנושות תהיה מאושרת.

אחי שמואל טען לעומתו שהמושג משיח המתקדש על ידי אנשים אינו חדש בתולדות האדם. היה משיח שהנוצרים לכיתותיהם קידשוהו והיה משיח מוסלמי ואפילו היהודים דימו שמצאו את מלכם משיחם. אנחנו לכל הפחות ידענו להודות בטעותינו והתנערנו ממשיחי השקר שלנו ואילו הגויים נדבקים בהם. גאותם המנופחת ויומרנותם אינה מרשה להם אפילו להודות בטעותם ולהרפות מהם.

דרכו של עשו, טען אחי שמואל, לחיות על חרבו וללבות את אש השנאה ואין זה חשוב בשמו של איזה משיח שקר הם עושים זאת. בסוף המאה ה־18 הם עשו זאת בשמה של המהפכה הבורגנית. בראשית המאה הנוכחית — בשמה של המהפכה הבולשויקית; ביניהם לבין עצמם הם נלחמים בשמה של ההגדרה הלאומית ועוד כל מיני סממנים שכאלה; אחרי היהודים הם רודפים בטופלם עליהם את האשמה שרצחו את משיחם. משיח שלידתו היתה לידת נפל; ועכשיו הם מלבים את אש השנאה בשם הסוציאליזם הקדוש, ובשם שותפות הגורל הם מכים בפועלים שהם אוהבים, עוד יותר מאשר בבורגנים שהם שונאים.

בדיני ממונות, טען אחי שמואל, אין צדק מוחלט, מפני שאם אתה מצדיק את האחד, אתה בהכרח מרשיע את השני. ומי שטוען ייקוב הדין את ההר מביא רק הרס לעולם. על כן יש ללמוד לחיות תוך פשרות ותוך אהבת הבריות. זוהי הדרך הארוכה לכאורה אבל הקצרה למעשה.

האדם משול לתינוק בן יומו הנוטה להתמוגג מהצלחותיו ולהסתאב במעשי ידיו. נכון, אפקיו של האדם הם רחבים וביכלתו לנצל לטובתו את צבאות השמיים ומטמוני הארץ. אלא שכל זאת הוא כאין וכאפס ביחס לאין סוף. בסופו של דבר דומה הוא לנמלה שעושה שבילים מעל פני האדמה ובונה קנים בתוכה, וחלקם מגביהים עוף ויש להניח שהם חושבים שזהו כל העולם. עלינו להבין אם כן כי אין בעל הדין יכול ליטול לעצמו את האיצטלא של השופט ונזקקים אנו בעל כרחינו לשופט העליון שכולנו בניו, וחזקה עלינו שהוא שופט משפט צדק.

בכשרון רב הוכיח אחי שמואל לחברו יצחק כי חלק הארי מחוקי התורה ומסיפוריה, מדברי הנביאים וחזונם, ממאמרי חז"ל ומהליכותיהם, מכוונים לשמור על האדם העמל מעושקיו. וודאי, המשיך ואמר, וודאי שהבחירה נתנה בידי האדם ושמירת מצוות התורה וכן האיזון שבפירושם נמצאים בידי יודעי דעת ודין

שאף הם אנשים וזקוקים הם לסיעתא דשמייא ולקולו הרועם של הסובלים בעם. מבחינת "פוק חזי מאי עמא דבר", על מנת שהם יהיו מוכשרים להדריך את העם בדרך היושר. לשם כך יש להפיץ את ידיעת התורה בעם, לחנכו למעשים טובים, לצדק וליושר, ללמדו להלחם על דרישותיו הצודקות בעקביות ובעקשנות של עם קשה עורף. אבל בסובלנות ובאורך רוח. בסלחנות ובאהבת הזולת. שהרי כולנו מודים שהתורה היא אורנו וכולנו הקדמנו נעשה לנשמע, משמע שהעיוותים בטעות יסודם.

יסוד תנועת פא"י בעירנו

הבאתי את השיחה בין שני הרעים, כפי שהיא זכורה לי, כמעט במלואה, מפני שהיו לה תוצאות. יצחק בדומה לרובו המכריע של הנוער היהודי בעירנו היה קשור בכל יישותו ליהדות. אם התרעם וסטה, הרי יש לזקוף זאת על חשבון שטיפת המוח מבחוץ — בתנועה שהוא היה פעיל בה, והעיוותים מבפנים — עוול התקיפים, והשלמה תוך הורדת וסגירת העינים והדבקתם זו לזו מצדם של הנציגים המסורתיים, ושל יודעי דת ודין. בוויכוח שהתנהל ביניהם באותו החג היה לבו של יצחק יגודה פתוח והוא כולו בשל לקבל את השקפת אחי. להמשכו של הוויכוח היה השפעה מכרעת במציאת דרכי בפעילותי הצבורית ועל כן אמסור אותו בגוף ראשון.

יצחק: לו היו מקימים תנועה וחורתים על דגלה את כל אותן הסיסמאות, שהצלחת כל כך יפה לבטא, הייתי בין ראשוני חבריה. הייתי בין ראשוני הלוחמים למען הגשמתן בחיים.

שמואל: היא קיימת! תנועת פועלי אגודת ישראל, שנוסדה לפני זמן קצר ומגילת היסוד שלה תואמת בקווים כלליים לסך הכל של הרעיונות שהשמעתים זה עתה. הסכם נא להיות הראשון ואני אלך אחריך.

אני: עודני עול ימים אבל הייתי מבקש להצטרף אליכם.

שניהם: בשמחה — החוט המשולש לא במהרה ינתק.

וכך נוסדה בעירנו תנועת פועלי אגודת ישראל.

בפולניה הצטרכה התנועה ליצור יש מאין, להאבק לאמצעי קיום הוגנים — לפועל ולאיש העמל ולהחזיר להם את כבודם שהיו ראויים להם. משמע לבנות את החברה היהודית על יסודות חדשים. הנוער, שהיה המצבור של כח העבודה, היה אולי יותר מסורתי מהנוער היהודי שבגרמניה, אבל יותר מתוסכל ורגיש לעיוותים ולעוול ונטה לראות ביהדות ובדבריו הרוחניים מכשול, שכדי לעלות על דרך המלך יש לסלקו. בנוסף לכך הרגיש בכל ישותו, כי דרושה פעולה מואצת של כל השכבות בעם, על מנת לאפשר את היציאה משם. הוא הרגיש שפולניה הופכת לבית קברות לעם היהודי ובארץ ישראל ראה את מולדתו הטבעית. קשה אם כן לקבוע איזה חלק מהסברי אחי שמואל בשיחת רעים זו נקבעו כעקרונות צאן ברזל בוועידת היסוד של פא"י ואלו מדבריו היו מהרהורי לבו, חלק מהאני מאמין הפרטי שלו.

ועדיין לא הייתי מהרהר בכל אותם הרהורים שהעליתי לפני כן. שמואל ואני גדלנו באותו הבית, היינו בני אותה האסכולה. דבריו היו לי כסם מרפא. הסכמתי עם כל מלה שיצאה מפיו. וכשנהייתי מודע לעובדה שנפל הפור ותנועת פא"י בעירנו היא עובדה קיימת אמרו כל עצמותי שירה. הרגשתי שכאילו כל חלומות נעורי עומדים על סף ההתגשמות.

בשמואל אחי ראיתי כעין חוזה ואיש רוח. שבפיו הנחיות ברורות להדרכת העם. הנחיות שקבלום מכנסת ישראל. תמים הייתי. הרגשתי כנגאל וכמועיל לחברה. כזכאי שגלגלו על ידו את הזכות לסייע ביצירת חברה בריאה. לרפא את החולים ולרומם מהעפר את הנדכאים והתגאיתי מאד באחי שמואל.

שמואל ויצחק היו נערים עובדים. אני הייתי צעיר מהם בהרבה. אבל הייתי פנוי יותר. בבוקר הלכתי לשעור תורה. מלאכת התפרות למדתי משמואל אחי, אחרי שובו מהעבודה. במשך

כל היום הייתי מתהלך ושעותי עמי. על כן חלקנו ביניו את העבודה. הם שמשו כמורה של התנועה ואני קבלתי על עצמי להוציא את רעיונותיהם מן הכח אל הפועל. נדמה היה לי שאנו מחוללים מרד שקט נגד כל הרשע שבחיים. ראיתי בתנועה הזאת תופעה היסטורית בדומה לחסידות בזמנה.

התנועה בשגשוגה

באחד הפרקים הקודמים ניסיתי לעמוד על מדוכת הנוער בצחנוב. האפשרויות בעיירה היו מוגבלות ופעולות הנוער יכלו לזרום במספר אפיקים מצומצם. לא עמדו לרשותנו לא מדריכים ולא מאמנים ולא מגרשים ולא מבנים, לא כלים ולא אמצעים, ולמען האמת לבו של הנוער גם לא היה נתון לכל אותם הדברים שמרחיבים כביכול את דעתו כיום.

הוכרחנו להמיר את ספסל הלמודים בעבודה של ממש בגילנו הרך ביותר. והצמאון לקנות דעת לא בא על ספוקו. מכאן שפעולתנו החשובה ביותר היתה בארגון שעורי ערב. השקענו את מיטב אונגו בהשלמת ההשכלה. הסתייענו בכחות ההוראה שבעיירה עצמה. טובי המורים שנסחפו בזרם התלהבותנו וגמרו אומר להיות לעזר כנגדנו.

בעיירה חי לו יהודי, אחד מל"ו, ושמו בישראל אברהם אהרן קלמן ז"ל. עשה מעשה, ובידיו ממש בנה בנין בעל מדות, שתינוקות דבית רבן יתאספו אל תוכו ומלמדיהם ירביצו בהם תורה לשמה. עם אור הבוקר התעורר ההיכל ונרדם עם רדת הצללים. מארגני פא"י חשבו אף הם מחשבות. פנינו אליו ובקשנו ממנו שיעמיד לרשותנו את חדרי התלמוד תורה שקול התורה יבקע מתוכם גם בשעורי ערב. כל זמן שהיינו מעטים הוא נאות לכך ברצון. לא עברו ימים רבים ומספר הבאים והיוצאים רבו והגיעו למאות. נוער צעיר תוסס הוא מטבעו ומלא חיוניות והבית נתמלא הגיגו ושאונו. התחיל ר' אברהם לחשוש למצבו התקין של הבית שמא

יקלקלוהו חס ושלום ולא יספיקו האמצעים לשקמו. ניסה להצעידנו אחורה ולסגור בעדינו את שעריו. נאבקנו עד שהסכים כי ננצח. דומה היה כאילו ר׳ אברהם שמח שמחה יתרה על שניצחנוהו. כאילו רצה לנסותנו. וכיוון שדלינו מנבכי העבר שמינית של מסירות נפש הסכים עמנו באספקלריא מאירה וסייע לנו מעבר למידת יכלתנו.

העובדה שיצרנו מסגרת לנוער הדתי העובד והפחנו בו רוח ונשמה שינתה גם את המנטליות שלו. החזירה לו את צלם האלקים. עשתהו מודע לעובדה שאין כמותו לנקיון כפיים, שהוא חי מיגיע כפיו ומכין את עצמו לעבודה יוצרת בארצו המובטחת.

בערבים נתמלאו כל חדרי הבית בנוער פא״י, שמעו תורה מפי טובי המורים שבעיירה ולב ההורים רווה נחת. החילונו לשתף גם את ההורים וארגנו שעורי ערב למבוגרים. גשרנו בין שני הדורות: דור האבות ודור הבנים. והיה זה משובב נפש להסתכל כיצד האב המזוקן ובנו הצעיר שפלומת השער החלה אך זה עתה לצמוח על פניו, צועדים ביחד. נפרדים בכניסה על מנת להיפגש שוב ביציאה.

אדגים את יחסנו לתנועה הצעירה במעשה שהיה. יום אחד התהלכנו, אני וחברי אהרון בורשטיין בשביליה של צ׳חנוב. וכך בהיותנו שקועים בשיחת רעים הגענו לרחבת העיר. פתאם השגחנו בסוכני המשטרה הפולנית המקיפים חבורת קומוניסטים יהודיים, כבלום באזיקים ומובילים אותם לקרטוזברזה, אחד המחנות הידועים לשמצה, שאכסן אסירים מדיניים. האסירים צעדו בשירה ובשמחה וניכר היה בהם שהם גאים על קרבנם לטובת האנושות. ואנחנו התפללנו שנגיע למדרגה שנהיה נכונים להקריב את עצמנו על מזבח חזוננו הנשגב באותו להט שבו מקריבים את עצמם צעירים אלו על חזונם השוא.

בשיחות שהעברנו בין חברי פא״י, טיפחנו את תודעת הפועל היהודי שהתורה וההלכה הן נר לרגליו. התווכחנו על הנעשה בארץ

ודננו ביישובה, דברנו על הצורך לייסד נקודות הכשרה לפועל הדתי וכד׳.

במשך הזמן החלו להגיע חברים מן המרכז. בסניפנו ביקרו החברים אורלאן, פרום, סנדיק, שצ׳קץ, גריפל, לרנר, הרונז׳יק ואחרים. אמא שבעה נחת על שההתיעצויות עימם נערכו בביתנו, ובהשתתפותה הפעילה, פניה קרנו מאושר רגעי, ואנו התגאינו בה ונעזרנו בעצותיה הנבונות.

ההארה הפנימית של מציאת הדרך הנכונה, התלהבות הנעורים, הצלחת הבראשית והעובדה שמאות ילדים עניים יישרו את קומתם ונעשו מודעים לערכם העצמי, נסכו בי כחות בלתי משוערים. האשלייה היתה מתוקה. הפכתי לחלק מהתנועה נלהב והוזה בהקיץ. לרגע קט נשכחו ממני דאגותי הפרטיות, שקשיי הקיום לא הרפו ממני.

נסיון שלא הצליח

"וזרח השמש ובא השמש... סובב...". ואני הולך ומתבגר ומתקרב כבר לגיל עשרים. מיסדי הסניף התבגרו בינתים, אף הם. יש שגוייסו לצבא הפולני, ויש שנרתמו בעול וריחיים שביסוד משפחה. אחרים התפזרו לכל עבר, מי לערים הגדולות לחפש שם את פרנסתם, וחלקם לארצות רחוקות למצוא בהן את מקום מבטחיהם. המאושרים שבהם הגיעו ארצה ומן הארץ שלחו ידיעות שכאן הם מנשקים את אבני המקום. שרים ורוקדים מחפשים עבודה ורעבים.

אני הלכתי וגדלתי, ומקורות הקיום שבביתנו הלכו ונתדלדלו. ההזמנות לנעלים הפכו ליותר ויותר נדירות. הסנדלרים שכבר הזמינו תוצר כלשהו, לא יכלו לשלם את חובותיהם, ואנו נמצאנו במבוי סתום. אחותנו מלכה היא שעמדה אז בפרץ. פתחה גן ילדים, ועשתה חייל בעבודתה. היא וויתרה אפילו על רכישת הבגדים

ההכרחיים לעצמה והקדישה את כל הכנסותיה להחזקת הבית. הודות למאמציה ניצלה אז המשפחה מחרפת רעב.

אחי ואחיותי עמלו כנמלים להוסיף גרגיר פה וגרגיר שם. ואני הטפיל היחיד שבמשפחה. יושב לי בעיירה באפס מעשה. ראשי בענינים וחי על חשבון עבודתם של אחי ואחיותי. החלטתי באחת שעלי להרויח לכל הפחות למחיתי שלי. קמתי ועשיתי מעשה ניתקתי את עצמי מהסניף שכה טפחתיו. עזבתי את העיירה ושמתי פעמי לריכוז היהודי הגדול ביותר שבאותם הימים, לעיר הבירה וורשה.

עיר בלהות ושמה וורשה

בהגיעי לעיר הגדולה הצטרכתי בראש וראשונה למצוא אכסניה, בה אוכל להניח את ראשי. אמנם היו לי קרובים בוורשה. אלא שהחלטתי להיות עצמאי ואיך אפנה אל קרובי שיהמו עלי ברחמיהם הרבים ויאספוני לביתם. בעיית הלינה פתרתי איכשהו. מצאתי אכסניה בנגריה גדולה ברחוב טורדה. אצל אחד ממכרי משפחתי משכבר הימים — הנגר ממקוב. הרשות ללון בנגריה ניתנה לי ספק כמחווה של הכנסת אורחים, ספק כשומר לילה שלא מן המנין, שאם לא הועיל הרי גם לא הזיק.

הרבה יותר קשה היה למצוא תעסוקה. מעולם לא אהבתי את מלאכת התפרות וידי לא היו מאומנות בה. אלא שבמלאכות אחרות בכלל לא עסקתי והברירה היחידה שעמדה לפני היתה לחפש עבודה בענף העור.

בוורשה היו שני איגודים מקצועיים. האיגוד החוקי שהיה משותף לפ.פ.ס. שונא היהודים ולבונד היהודי. ברית משונה שנעשתה למען מטרה משותפת. אגוד זה שכן במשרדים, כיאה לאיגוד המכבד את עצמו. על ידו קיים היה אגוד בלתי חוקי שעליו שלטו הקומוניסטים. היות והמפלגה הקומוניסטית היתה מחוץ לחוק הוכרח להצטנע. מזכיר האיגוד היה עומד בקרן רחוב ומקבל

הזמנות מנותני העבודה. הודבק לו הכינוי "הבורסה", לאמור: מקום מפגש למסחר באנשים חיים.

במשך הזמן התברר לי שנותני העבודה הזעירים היו אף הם עניים מרודים וחיו במצוקה כלכלית מתמדת. הם נוצלו ללא רחמים על ידי הקבלנים הגדולים. והיה זה מן הראוי לאגדם בחזית אחת עם הפועלים נגד בעלי ההון הנצלני. אלא שמנהיגי האיגוד סברו אחרת. הדעה המקובלת היתה, כי אדם השולט על כלי עבודה כשלהם רק מעכב את המהפכה הגדולה המיוחלת.

בין שני האיגודים התנהלה התחרות פרועה. שניהם מעוניינים היו לקנות השפעה מכרעת בקרב הפועלים ובמקומות העבודה. ולשם השגתה היו כל האמצעים כשרים. כל מי שקיבל עבודה מטעם אחד האיגודים נמצא בשליטתם המלאה. ברצותם הכריזו על שביתה וברצותם בטלו אותה. לא התנהל מאבק מאורגן ושיטתי למען העלאת משכורות ושפור תנאי העבודה. השביתות נוצלו לשטיפת מוח. להקניית תודעה פועלית לקרוב המהפכה. הפועלים השובתים באו לאסיפות בהמוניהם מפני ששם חלקו מנת לחם זעומה שרק הגבירה את הרעב.

איש בודד בכרך הגדול

וזאת לפנים וורשה; פועל המחפש עבודה, פונה לאחד משני האיגודים. סלדתי מהברית הבלתי קדושה שבין הבונד היהודי ובין הפ.פ.ס. שונא היהודים ופניתי לארגון השני, הצלחתי לעבוד כמה שבועות וכבר הכריזו על שביתה שנמשכה כחדשיים.

ישבנו בבורסה מתחת לכיפת השמים וחכינו למנת הלחם שעשוייה היתה להגיע. הלחם, תרומת איגוד האופים, נשלח כאות הזדהות של פועלי המאפיות עם מאבקם של פועלי ענף העור. צפינו בכליון עינים למנת הלחם הזעומה והולעטנו בנאומים נלהבים שסיסמתם "פועלי כל העולם התאחדו" — למאבק משותף ולתפישת השלטון. המוני הפועלים הרעבים בשלהם והנואמים בשלהם.

סוף סוף זכיתי אף אני במנת הלחם הדלה. פרסתיה לפרוסות. זו היפה יותר להיום וזו הפחותה למחרת. סידרתים כצוות חיילים ההולכים ומתגמדים, כשהגבוה ביותר בראש השורה והנמוך ביותר בסופה. היו אלה ימים שנתאויתי לקיים את המאמר: פשוט נבלה בשוק ואל תצטרך לבריות. אלא שזו לא נמצאה וכך נשכחו ממני טעמה של שבת וטעמם של החגים. באתי לידי דכאון נפשי. שבא כתוצאה מהרגשת העלבון שבהודייה בכשלוני הפרטי. האכזבה הנפשית היתה רבה.

בעיירה ראיתי בתנועת פועלי אגודת ישראל מין מכשיר רב ערך המסוגל לחולל מהפכה ברחוב היהודי. סבור הייתי בתמימותי כי חיוניותה וערכיותה של התנועה יתגלו בפני בכרך הגדול שם נמצאים המוני היהודים ושם מצויים המנהיגים שהם משכמם ומעלה, שדוקא בכרך אפשר למצא כר נרחב לפעולה מבורכת. אבל כשבאתי לבית התנועה מצאתיו שומם ועזוב — ריק מאנשים.

התאכזבתי מהחפזון שהיה מורגש ברחוב היהודי. הדו שיח היה בבל יראה ובבל ימצא. כל אחד הסתובב במהירות מסחררת במעגל הצר של ד' אמותיו. אפילו כשפלוני פנה לאלמוני וביקש ממנו הכוונה של מה בכך היתה התשובה מוכנה מראש. לאמור עשה טובה ושאל בבקשה יהודי אחר.

בנוסף לכך הפחידה אותי המודעות של יום הדין. שמא אצטרך להסתכל בעיני אמי הנבונות העצובות והמבינות ולהודות בפניה בכשלוני הפרטי. שמא אצטרך להודות בפה מלא שלא הצלחתי להוכיח את עצמי. המצב הזה עשה שמות גם בבריאותי. רזיתי מאד והתחלתי להשתעל. ברגעי יאוש אלה כשהרעב מציק, השעול מכביד על הגוף ומתיש את המעט ממאגר הכחות שעוד היה שמור עמי והאכזבה מכרסמת בכל אותן הצפיות שנשאתי עמי בבואי מהעיירה, ביקשתי לא פעם את נפשי למות. בקשתי ולא נעניתי. במקום זה זכיתי לביקורה הפתאומי של אמי ושקעתי מחדש בתרדמה הנעימה של ידה המלטפת.

שוב בחיק המשפחה

אמי הגיעה ללא הודעה מוקדמת, לבה אמר לה כי מכתבי הוורודים הם כסות עינים בלבד. מכיון שחששה קמה ונסעה לוורשה. חפשה אותי והפתיעתני במצבי המיואש. שאלות לא שאלה, הציצה והבינה. היא הרעיפה עלי מאוצרות חיבתה והקיפתני במילות עדוד. הפיחה בי את אמונה, כי שבע יפול האדם וקום יקום. בישרה לי כי המצב בשוק העבודה בצ׳חנוב השתפר וכי גם בביתי אוכל למצוא עבודה. הבטיחה לי שאם ארצה לנסות מחדש את מזלי אוכל לחזור והיא תתן לי את ברכתה. אלא שעכשיו עלי להתאושש ובעת משבר שכזאת מקומי בבית. היתה זאת הברירה היחידה שעמדה בפני. לאחר המעשה הייתי אפילו מרוצה שאימי הגיעה ובסתר לבי שמחתי על ההזדמנות שנתנה לי לשוב הביתה.

מאז ומתמיד נכספתי לפינוקה של אמי, אף בהיותי ילד מגודל נהניתי כשהאכילה אותי במו ידיה. עתה כשהגענו הביתה התמסרתי מחדש לתענוג שבפינוקיה. לתקופת מה קמצה אימי למעני מן האוכל של הילדים האחרים ובלבד שאבריא. הדבר גרם לי צער, אלא שהיה זה צער מהול בקורטוב של הנאה. מפני שהרגשתי צורך נפשי בגינוני הפינוק כפיצוי על מצוקתי בהיותי בנכר. ואמי העניקה לי מלוא חפנים של דאגה חיבה ופינוק גם יחד. במשך זמן קצר שבתי לאיתני והתחלתי לעבוד אצל בן דודי בעיירה. התחלתי לשאת בעול הפרנסה יחד עם כל בני הבית. נסיוני הראשון להנתק מחיי הגיוון שבעיירה הקטנה נכשל כישלון גמור. אבל נואש לא אמרתי.

מצ׳חנוב ללודז׳

האפשרות להמשיך ולחיות בצ׳חנוב הלכה ופחתה. עיירתנו הלכה והתרוקנה מתושביה היהודים שהתפזרו לכל עבר. היתה זאת מנת גורלן של כל המשפחות. מקורות הפרנסה נתמעטו אף

הם. וב־1932 נפל הפור. משפחתנו השתלבה בתנועת העזיבה והחליטה לעבור לעיר התעשייתית הגדולה — לודז׳.

הגירה מעיר אחת לעיר אחרת קשורה בהוצאות מרובות. זקוקים לפסק זמן מסויים עד שמצליחים למצוא מקורות מחייה ולהסתדר בעבודה ובינתים יש למצוא דירה ולשלם את שכרה ואנו היינו נעדרים חסכונות כלשהם. החלטנו איפוא, כי אחינו הגדול שמואל יסע כחלוץ לפני המחנה, ישיג עבודה, יכין את התנאים לקיום ההתחלתי ויפלס את הדרך למען כולנו.

אחות אמי דבורה

בלודז׳, בדירה זעירה, התגוררה דודתנו דבורה, היא ובעלה ושני ילדיה. דודתי דבורה טיפוס מיוחד במינה היתה. כדי לתארה צריך כשרון של אמן. אני מרגיש חובה כלפיה מפני שאחרי השואה היתה לנו כאם מסורה, וכל תיאור יוצא חיור לאור המציאות. היות שב״ה נשארו בחיים בת חתן ונכדות מאוד כשרוניות, מקווה אני שהם ישתדלו להבליט את היופי של האשה האצילה הזאת. ואני מזכירה כבדרך אגב.

אשה משכילה וענווה זו היתה צריכה לדאוג לבדה לבני ביתה ולקבל עבודות בית למיניהן כדי לפרנסם ולגדלם. כשאחי מצא עבודה עמדה על כך שמשפחתנו תתאחד והעמידה לרשותנו את דירתה. מוכנה היתה להתנסות בנסיון של הדחסת שתי משפחות בדירתה הצרה. לא נלקק דבש אמרה, אבל בע״ה תמצאו מהר עבודה ותוכלו לעבור לדירה משלכם. וכך הפכנו לתושבי לודז׳. במשך זמן די ממושך התגוררנו יחדיו. משפחתה בת ארבע הנפשות ומשפחתנו הגדולה. הם סבלו ואנחנו סבלנו. אולם באהבה ובהרבה וויתורים הדדיים אפשר שיחיו הרבה אנשים על גבי קרש אחד, אומר הפתגם העממי. ואמנם הסתדרנו ובשעת פרידתנו היינו קרובים ומסורים זה לזה לא פחות מאשר בשעת בואנו.

סוף סוף הצלחנו להעתיק את מקום מגורינו לדירה קטנה ברחוב בז'זינסקי. בחרנו בדירה קטנה, בקומה הרביעית ובשכנים מצויינים. היינו סמוכים בפרוזדור אחד לאימו ואחותו של רבי שלמה זלמן סנדק מורי ורבי. שבילדותי נקשרה נפשי אל נפשו.

משפחת סנדק

היינו בני עיירה קטנה שנסחפו בזרמו של הכרך הסואן. דמינו לאותו רך שזקוק להדרכה ומצאנוה אצל שכננו החדשים. שם משפחתם היה סנדק ובימים הראשונים אכן היו הם כסנדקאים שלנו. הם שסייעו לנו בצעדנו ההססניים ההתחלתיים בעיר הגדולה.

כשלעצמם עניים מרודים היו. בעל, אשה, ארבעת ילדיהם וסבתא היו צפופים בדירה קטנה כשהם חיים בדוחק ושותים את מימיהם במשורה. ראש המשפחה עסק במלאכות הרבה. ראה בחור המטפח את זקנו, או נערה שהגיעה לפרקה התחיל לתהות על קנקנם. שמא יתרצה מזווג הזיווגים וישתמש בו כמבתווך. השגיח באדם שמנעליו מתבלים התחיל מתלווה אליו ומספר עמו באומנות העור ובטבען של נעלים, שהממהר לתקנן מאריך ימיהן. ובתוך כך הבינו, שאין כמותו מבין בטיבן, עד שפלוני נתרצה, עמד עימו על מקח ומסרן לידיו. מסרן בלות וקבלן מתוקנות ונאות. גם במלאכות אחרות לא בחל ובלבד לזכות בפת לחם למזון ולמחייה. הרבה פעמים ראיתי במו עיני, שהלכו לישון בקיבה ריקה ובבטחון שמזונותיו של האדם קצובים לו מראשית השנה. באמונה שחזקה על בעל השטר שיפרע את חובותיו וישלים למחרת את מה שהחסיר היום.

רגילים בנסים היו. בשעותיו הפנויות הלחין לחנים של שבח והודיה. לחנים לגלגל בהם ניגונו של שבת. במשך כל ימות השבוע, חסרים היו פת לחם חרבה לשבור רעבונם, לא כן בשבתות ובחגים. שאז סעודותיהם סעודות מלכים והשמחה במעונם. בבואו

מבית המדרש בפסיעות קטנות, בליווי בניו, נפתח הפתח והוא צועד להיכל.

בפיו הפזמון שחברו לכבוד קדושת היום ובני ביתו נחפזים להצטרף אליו. תחילה בהיסוס, בזמזום, בעיקוב שבשמיעה ובחידוד שבאוזן, והוא כמנצח חוזר ומתקן. והנה נקלט הניגון, נתגברו על הזיופים הקטנים וכהרף עין נתמלא החלל בקולותיהם הערבים. אנחנו מצד השני של הפרוזדור מחרים ומחזיקים אחריהם — ישראל מלכים בני מלכים מקבלים את שבת המלכה. משפחת סנדק היא שהיתה שליחו. היא שהמתיקה לנו את הגלולה המרה בתקופת חיינו הקשה בלודז׳. בבוא שעת הפקידה הצליח חלק מהם לברוח מקברותיהם של המוני ישראל בפולניה ולעלות ארצה, וזכו לחיות כאן בארץ ישראל ונפטרו בשיבה טובה.

תנועת פועלי אגודת ישראל בהתהוותה

סובב הולך הרוח ועל סביבותיו שב הרוח. נדמיתי לפרודה מהתנועה. עמה גדלתי ממימיה שתיתי ולהצלחתה שאפתי. ביסורי צמיחתה נתפתלתי אף אני ובשגשוגה רחב ליבי. הזדהיתי עימה עד שתולדות חיי שזורים לעתים בתולדות התנועה ומהוים חלק בלתי נפרד ממנה. מכאן שעלי להתעכב ולו במקצת ולספר על הרוחות השונות שנשבו בה קרוב להיווסדה.

כינונה בשנת תרפ"ב היתה מלווה בהתלהבותם של המוני ישראל. אלא שדרכה עדיין לא היתה מגובשת. היתה אמנם הסכמה כללית שהעיירה היהודית, השטטיל, נמצאת במין תרדמה של חולין ומן ההכרח להתנער ממנה ולהתעורר לקראת תפקידים ומעשים חובקי עולם. אלא שהלוקים היו בדרכי הפעולה.

מעת ועידתה הראשונה בלטו בין השאר שלושה זרמים ראשיים.

מוסר אני את השקפותיהם בקווים כלליים, כפי שנחרתו בזכרוני, ואבקש סליחה מראש, מאותם הוגי הדעות שלא ירדתי עד סוף דעתם ולא אמסור את הגיגיהם במלוא דקותן.

הזרם האחד שדובריו היו אורליאן־פרום, מצא את בטויו בחוברת "לשבעים ולרעבים" שהוציאה חברנו אורליאן. חברי פא"י שדגלו בשיטה זו הדגישו את הפסוק "בצלם אלהים ברא אותו" — את האדם —, ואת רעיון הבחירה. אמרו: ביכולתו של האדם לבחור בטוב ולמאוס ברע בכל משטר. חיים קשים ודיכוי החופש יהיו נחלתם של כל המשטרים, אם היחידים המרכיבים את המשטר לא יהיו חדורים בהכרה של "שם דרך אראנו בישע אלהים". עלינו לפתוח בפני אדון הארץ, טענו,

פתח צר כקוף של מחט ואז הוא יברא לנו לב טהור ורוח נכון יחדש בקרבנו.

הם הדגישו את הרעיונות הכלל אנושיים שבתורה ואת העובדה שהבעל הבית האמיתי פונה לכל חסידיו מכל המעמדות. הדגישו חזור והדגש את המלחמה הבלתי פוסקת שעל האדם להילחם ביצריו הרעים, וראו בתנועה מכשיר שמתפקידו לסייע לפרט לשפר את מידותיו. סבורים היו כי בשעה שהרבה יחידים יתעלו במידותיהם הרי ממילא יהיה המשטר טוב יותר.

חסידי זרם זה נלחמו ברעיונות המהפכה שהיו מקובלים על הנוער בעת ההיא. מפני שבעיניהם נדבקה בכולן ולו שמינית שבפריקת עול מלכות שמיים. סבורים היו כי המהפכה היחידה לה אנו זקוקים היא השיבה לתורת ישראל במקורה. השיבה לתורת ישראל תרענן את הרחוב היהודי ותצילו מניוונו. או אז ירד ה' מציון לדין עמו, הגוי הגדול הזה.

ואנו חסידיו נשמש אור לגויים להורותם את הדרך אשר ילכו בה.

לפי השקפתם לא היתה כל חשיבות לצורת המשטר שכן בשרירות לבבות ותור עינים כספו. המשטר הנכון מאזין לצווי אל עליון. צווים שנמסרו בתורה, נשנו בנביאים, נשלשו בכתובים ובוארו באר היטב על ידי חכמינו ז"ל. דור דור וסופריו. דור דור ודורשיו. דור דור וחכמיו. זהו המשטר היחיד שנועד להביא אושר לבריות.

רעיונותיהם שהיו נעלים ויפים כשלעצמם, לא נתנו פתרון מידי לפיות הרעבים של מחנות הפועלים שומרי מצוות. עבורם היה צורך דחוף להשיג קמח ויפה שעה אחת קודם. פועלים אלה חשו ממש בבשרם, בפרט בערי תעשייה, הפלייה מיוחדת במינה. וזאת דווקא עקב היותם שומרי מצוות. באמצעות שטרי מכר בדויים המציאו המעסיקים היהודיים היתר לעצמם להפעלת

מפעליהם בשבתות ובחגי ישראל. בוודאי שעבור הפועל היהודי אי אפשר היה להמציא שטרות שיתירו לו לעבוד בשבתות.

היינו איפוא עדים לכך שאפילו החרשתנים ונותני העבודה שהקפידו בקלה כבחמורה, סגרו את שעריהם בפני הפועל היהודי הדתי ולא העסיקוהו. המחנות של הפועלים שומרי שבת, לא יכלו איפוא בשום פנים ואופן להשתלב בעבודה מאורגנת, והועסקו בעבודות קבלניות שאפשר לעשותם בבית, כך נוצלו ללא בושה וסבלו חרפת רעב ממש. דובריהם של המחנות ההם, היתה קבוצת פלק־לנדנברג שייצגו את הזרם השני. הם טענו שיש להרפות כרגע מהמאבק של התמודדות בהשקפות. ובשעה שסכנה של חרפת רעב מרחפת מעל ראשו של הפועל הדתי — עת היא לעשות. חייבים אנו, כך אמרו, להתרכז בעבודה מעשית, ביום של קטנות. ביצירת מקומות עבודה למחוסרי עבודה, ולהלחם בכל האמצעים שברשותנו, נגד אלה שסגרו את שערי מפעליהם בפני הפועלים הדתיים.

שאיפתם היתה שתנועת פא"י תתמסר כולה לעבודה יום־יומית של הצלת נפשות והשבת כבודן בעיניהן הן. הם דרשו בתוקף לא להתווכח על מצע רעיוני, אלא לקבוע יעדים של עשיית עזרה ממשית לפועלים הדתיים הרעבים ולמשפחותיהם.

במשך הזמן נהלה פא"י את המאבק של הפועל שומר המצוות בהחלטיות ובמרץ. הם הסתננו לכל בתי תפילה ולכל חברה ציבורית בהם בלטו החרשתנים הדתיים ונותני העבודה למיניהם. הסירו את המסווה מעל הפרצופים של יפי נפש אלה ולא נתנו להם להתחזות כשומרי תורה ומצוות. בעת ובעונה אחת התחילו לדאוג לצרכים היום־יומיים של מחוסרי העבודה: תמיכה כספית לחגים, פחם להסקה בחורף וכדומה.

שני הזרמים כאחד סבורים היו, כי מקומנו בתנועה הכללית של אגודת ישראל, אלא שהיה גם זרם שלישי, שטען שהמחיצה בין הפועל הדתי לבין הפועל החילוני היא מלאכותית. בעלי הזרם

הבורגנות היהודית הדתית אינה נבדלת בהתנהגותה מיתר בעלי ההון. הם לא עמדו במבחן ראשון של הגשמה על פי תורת ישראל וצוויה, התנערו מדאגה כנה ואמיתית לצאן קדשיו ולמכאוביו, ועשוה קרדום לביצור ולפיאור מעמדם החברתי. הם טענו כי מקומנו במחנות הפועלים הלוחמים. אנחנו כופרים אמנם, טענו, בתורה המטריאליסטית של הסוציאליזם ודרכנו היא דרך התורה והעבודה. אבל בדרישה הבסיסית של צדק חברתי כמטרה רחוקה, ושל שיפור התנאים של האדם העובד כמטרה קרובה, הננו תמימי דעים עמם ומקומנו בשורותיהם.

הם הצביעו על כך, שגם מבחינה דתית פגיע יותר הפועל הדתי מכל שכבה אחרת שבעם. השערים של המפעלים המאורגנים נעולים בפניו, מפני שאינו עובד בשבתות, ודוקא בין שורותיו הרעועות מנהלים הסתה פרועה נגד כל ערכי היהדות יותר מאשר בכל שכבה אחרת. על כן יהיה זה מן הראוי שפא"י תנתק את קשריה מ"אגודת ישראל" ותתרכז באופן בלעדי בניהול מאבקו של הפועל הדתי, בשפור תנאי חייו ובהצלתו מהתבוללות, אחרת נמצאנו שהם שוגגים ואנחנו מזידים.

בין חסידי הזרם הזה נמצאו גם חברים פעילים מלודז'. כמו המנהיגים נתן נוסבאום, מיכאל זילברברג ואחרים.

בוועידה הראשונה זכתה ההשקפה של אורליאן־פרום ברוב גדול, אבל חילוקי הדעות נמשכו גם לאחר מכן. בוועידה השנייה, בשנת תרצ"א, נלחם שמואל סנדק בעד עצמאות פא"י וכמעט זכה ברוב. אלא שאז התערבו גורמים שונים וביניהם גדולי התורה ושיכנעו את באי הוועידה להימנע מעשיית הצעד המכריע, ולא להינתק לגמרי מתנועת האם — "אגודת ישראל". אלה שצידדו בפא"י עצמאית בלעו את הגלולה. אבל מאושרים מכך לא היו. בשעה שהגעתי ללודז', ואני אך בחור בן עשרים ואחד, המשיכו הוויכוחים להתנהל בין החברים במלא להטם. באמתחתי נשאתי מעט נסיון חיים. אופי שנתגבש ואמונה כנה ולוהטת ברעיונה שהיו

עבורי נכסי צאן ברזל. השתייכתי למעמד הרביעי, הייתי פועל בהכרה ופעמים רבות הצטרכתי לוותר על מצרכים חיוניים ביותר. ומטבע ברייתי הייתי קיצוני ולא סבלתי עוולות.

טבעי הדבר שהייתי שקוע ראשי ורובי בפולמוס החריף, בדבר דרכה של התנועה בעתיד. הייתי קשור בכל יישותי לקבוצה שלחמה לעצמאות התנועה ושאפתי שנגיע לצדק חברתי בדרכנו המיוחדת והשתעשעתי בתקווה שאמצא בלודז' חברים שחושבים כמוני ושיחד נטווה על פי דרכנו את רקמת האושר בעתיד, — אושר שיהפוך לנחלת הכלל של עם ישראל כולו.

לידה מחודשת וחבלית

המגע הבלתי אמצעי עם העיר הגדולה הביא את כל המשפחה לידי מבוכה, נתקלתי בדברים שמעולם לא נתנו את דעתנו עליהם. נכון: הקולנוע, התיאטרון והקונצרטים ומופעים תרבותיים אחרים מרחיבים את דעתו של האדם ששעתו פנוייה, בגדיו מהודרים וממונו מוכן ומזומן להוצאה. אלא שאנחנו הצטרכנו לדאוג לשכר דירה והיינו טרודים בקטנות כמו השגת פת לחם לשבור רעבוננו. הרעש מחריש האזניים, האינטנסיבית שבקצב החיים, התנועה המהירה שאינה פוסקת לעולם. הנסיעות הרחוקות והמיגעות. כל אלה מתישים את כחו ונפשו של האדם. אפילו כשהגענו לדירה שלנו והשעה היתה אחרי 11.00 בלילה חייבים היינו לשלם לשומר מעין תשלום "כופר" על הואילו בטובות לפתוח לנו שערים ולהרשות לנו לשוב. לשוב לבית המכונה כביכול ביתנו.

השגתי עבודה בענף התפרות. עבדתי זמן קצר ומחול השדים של השביתות, מחול שכמעט הכריעני בוורשה, שטף אותי גם בלדוז'. אי אפשר לעבד עונה שלימה בלא שביתה כלשהי. בלדז' היה רק איגוד מקצועי אחד שנמצא תחת השפעה קומוניסטית. מנהיגיו היו: פרץ, יורק ופסחל. בתוך האיגוד המקצועי היה פלג של הבונד בהנהגתו של החבר פילוסוף. השביתות נוצלו כדי ללמד

את השובתים פרק בהלכות הסוציאליזם והדרכים להגיע אליו הלכה למעשה. תעמולתם נשאה פרי. קנאים היו והאמינו באמיתותיהם. ההתפכחות מהם היתה מכאיבה וארכה הרבה זמן. את הרבים פקדה שעת החסד מאוחר מדי. פרץ, המנהיג בהא הידיעה, החליט להזדנב בין האריות ולמצוא מחסה בברית המועצות. במוקד של אבי אבות הטומאה. בגן העדן שעלי האדמות קבלוהו בזרועות פתוחות. העבירוהו לעבודת פרך במחנות שבסיביר ומאז 1937 נעלמו עקבותיו. הוא חוסל ללא דין וללא משפט יחד עם מיליוני מאמינים אחרים, בחיסול הגדול שערך אבי העמים — סטלין.

בלודז' לא הייתי לבדי, השתייכתי למשפחה. השתלבתי בעבודה ואיכשהו נשאתי אף אני בעול כלכלת הבית. ובמועדים הפנויים יזמתי מחדש פעילות ציבורית. רקמתי את רקמת האמת על פי דרכי התורה. בה, באמת הזאת הייתי קשור בכל נימי נפשי. שבע יפול צדיק וקום יקום — לימדתני אמי.

התפללתי בבית חסידים דאלכסנדר ברחוב בזזינסקה 26, ושם הכרתי את החבר הראשון של תנועתנו — שמואל מיודק, זבן בחנות למיני סידקית והוא שהוביל אותי לבית התנועה.

בית פא"י שכן אז ברחוב וסכונדיה 22. בית עלוב, חדרים ריקים, קריירים ומשרים בדידות. חבר בסלע ופעולות חברתיות בתרי. התגעגעתי אז מאד אל החיים מלאי התוכן שבעיירתנו הקטנה, ושוב התעוררה בי המרדנות הטבעית. לא השלמתי עם המציאות האפורה והחלטתי להאבק למען שינוי פני הדברים. במשך הזמן פגשתי בכמה חברים מסורים, כמו פרץ אלטמן ודוד צויצ'רצ'ק שהגיעו אף הם מעיירות קטנות. גם הם קיוו למצוא בעיר הגדולה מזון ומחיה סעד רוחני, וכל תקוותיהם הרו עמל וילדו מפח נפש, והתייסרו בייסורי תופת נפשיים ממש כמוני, וכך התארגנו לקבוצה קטנה ומלוכדת.

בבית התנועה זכינו בעזר שכנגד. יום אחד בשבת באחד מחדריו נתקלה עיני באברך משי בעל רקע שונה. עיניו חלמניות

ומוכר היה כי לא מסביבתנו הוא ושמיסוריו של הפועל לא סבל. נפגשנו באמצע הדרך אקראי. הוא נזדמן למקום בחיפושו אחרי נשמות תועות. ולי שימש המקום ועד לנשמות ההן. מקום בו נוכל להתעלות וללמוד להכיר בערכנו העצמי. בערך האדם שבנו. ברוך שנתן לנו עין בוחנת, שלפעמים בשעה שהנשמה הומה ונכספת לגאולה, מבחינה היא בחברתה ובחיבוריהן מחישות הן את הקץ. עינינו נתקלו זו בזו. ועוד טרם שהספקנו לשוחח נוצרה ההבנה ההדדית. במשך הזמן נקשרה נפשי בנפשו. התברר שהוא תלמיד חכם. שקוע כולו בד׳ אמות של הלכה ופוסקים, מדרש ואגדה. מצאצאיו של בעל תפארת שלמה וקוראים לו משה רבינוביץ הי״ד.

באחד הימים נזדמנו שם לאישיות קורנת נוספת, מחסידי גור. שלמה גרינפלד (ז״ל). בחור שנתבשם מהספרות הנכרית, דקלם בעל־פה קטעים שלמים ממשוררים כמו שקספיר מיצקביץ פושקין ואחרים. כל זאת בהחבא בהסתר שקלונו לא יוודע חס ושלום ברבים. הוא עבר גילגולים שונים והושפע רבות מד״ר נתן בירנבוים — בעל התשובה. נשא לאשה את יושבת ראש ארגון המורות בנות יעקב בפולניה. אשתו זו נשרפה במשרפת הגאזים של הנאצים ימ״ש. גם הוא עבר את כל העינויים ויצא כלי שבור. עתה השתנה ללא הכר ונסגר בד׳ אמות של אחת השטיבלך מחסידי גור שבירושלים.

בתקופה הנידונה אהב לטייל הרבה בלילות ובא לפא״י כדי למצוא שם את הדמויות הישראליות הנעלות צאצאי צאצאיהן של הדמויות המתוארות בתנ״ך ובמדרש, באגדה וחסידות. כך נוצר חוט משולש שקיבל על עצמו את המשימה להפיח חיים בבית התנועה שבלודז׳.

גירא בעיני השטן, שהוא יורד ומתעטף באיצטלא של דורש צדק ומשקה כבשים תמימים ביין באושים. אחר כך הוא מסיר מהם את צלם האדם והופך את צורתם. לקנאים שבאיגוד המקצועי

היתה השפעה מרובה על הפועל הדתי. בה בשעה שנלחמו בכנות למען שיפור תנאי חייהם קמו ועשו אותם גם כזרים, ניתקו אותם ממקור מחצבתם, מתורת ישראל, אלוקי ישראל ועם ישראל. הם הצליחו להעביר הרבה פועלים דתיים משורות פא"י ולדחוק אותם אל תוך חיקו של מחנה השמאל. היה צורך דחוף לעצור בעד הזרם השוטף לכיוון השמאל ולכוונו לאפיקו הטבעי.

באיגוד גופו התנהל מאבק עז על הדרך להגיע למטרה הסופית. היה מקובל על כולם כי הדרך הסופית היא דיקטטורה: השלטת רצון מעמד הפועל על כל המעמדות האחרים. אחי שמואל וחברו גונסקי שהיו אז חברים באיגוד נדחפו בעל כורחם לייצג את השקפת פא"י בוויכוחים שהתנהלו, והם עשו זאת במסירות נפש ובהחלטיות. הם הוקיעו את המרידות הפנימיות שבתוככי תנועת הפועלים על הדרך הסופית והוכיחו שהוא רק מחליש את מחנה הפועלים. הם הדגישו חזור והדגש כי האיגוד המקצועי צריך להתרכז אך ורק במאבק שמטרתו המתמדת היא שפור תנאי החיים של הפועל. הם טענו כי בפרספקטיבה היסטורית מגבילה כל סוג של דיקטטורה את האנושות. מדכאה את חרותה מנמיכה את קומת האדם, מקצצת בנטיעותיו ומקנה לו תכונות של חיה טורפת. באותו פרק זמן ספוג מאבקים למדנו לקח חיובי ראשון במעלה. והוא שאם חברינו מתייצבים בעוז ומסבירים בטוב טעם את מכלול עמדתנו הרעיונית העקרונית, הם מצליחים וזוכים לאוזן קשבת ולהענות אפילו במוקר השמאל. כפי שהיתה עיר התעשיה לודז'.

המשולש שקבל על עצמו להחיות את התנועה וכן ר' י. ל. גרשט ועוד חברים אחדים שהצטרפו אלינו במשך הזמן קיבלו על עצמם בראש וראשונה את המשימה הקשה לעצור בעד הזרימה ההמונית אל מחנה השמאל מחד גיסא ולהשיב את התועים אל מחניהם מאידך גיסא. המשימה הוכתרה בהצלחה ושוב טעמתי טעמם המתוק של עבודה ומעש שפירותיהם בצידם.

תור הזהב של פא"י בלודז'

אחרי המהפכה של הבולשביקים ברוסיה ב־1917 ניתקה את עצמה רוסיה מן העולם המכונה — העולם החפשי, ויחד עמה נותק להרבה שנים הצבור התוסס של יהדות רוסיה מיתר אחיהם. עם זה נדחקה יהדות פולניה ונהיתה למאגרה הראשי של התנועה האגודאית. המוני היהודים בפולניה היו דתיים במהותם, מסורתיים במנהגיהם ובלבושם ונאבקו קשות על קיומם החמרי ועל זכויותיהם כמיעוט גדול בתוך אוכלוסיה עויינת.

היו לה לתנועת פא"י כל הסיכויים להיות גורם ראשון במעלה בתנועה האגודאית, היו לה הסיכויים לגמד את הפלגים האחרים ולמשוך אחריה גם את אותם הפלגים שפנו לבארות זרים. אלא שעמד לה למכשול קטנות האמונה של המנהיגות הותיקה.

המנהיגות הותיקה לא צמחה משורות הפועלים, היא היתה מעוגנת בשורותיהם של גדולי ישראל ופרנסיו משכבר הימים. משפחות מיוחסות שהתייחסו בחשד לעם הארץ ולא כל שכן לפועל הדתי. בעיתות של בחירות נזקקו לקולותיהם, אבל מכח בראשית שבתסיסתם פחדו כך נוצר יחס של אי אמון בין הפועל הדתי לבין אלה שהתימרו להיות מנהיגיו. חוסר האמון ההדדי עיכב את התפתחות התנועה בכל מדינת פולין. אמנם בועידות התווכחו בלהט, אך שבו לאהליהם וישבו באפס מעשה. היססו לקפוץ לים המעש והים לא נקרע. ירושלים של מטה היא אספקלריה של ירושלים של מעלה. כמצב התנועה בכל המדינה, כך היה גם מצבה בעיר התעשייתית לודז'.

בגוורדיה החדשה שהתארגנה בעת שהותי בלודז' יצאה היוזמה משורותינו, משורות הפועל הדתי. אריה גרינפלד, יעקב יצחק אנקרמן, אחי לוי פוקס, לייבל גרינוולד, חיים סנדק — הי"ד, ויבל"ח שמואל קופמן, שמחה קלינמן ואחרים. כל הפעילים היו חברי תנועת הפועלים. במצב החדש שנוצר אולצו ראשי התנועה ובחיריו להתחשב בנו. לדון עמנו על סדר העבודה

שבתנועה, לסייע לנו למצוא מקומות עבודה למחוסרי עבודה ולארגן תמיכה וסעד לנזקקים. אלא שהיא נענתה ליוזמותנו בכבדות. הגלגלים חורקים בחשד שמא יתפרק העם מנזמיו ויווצר מין עגל. בפרט שלא היססנו להוקיע ברבים את נותני העבודה המכובדים המעסיקים פועלים נכרים אפילו כשהם תורמים ביד רחבה למפעלי צדקה יהודיים.

האישיות הראשונה מקרב המנהיגות הותיקה שהעמידה את עצמה לרשותנו היה הרב ר' דוד צבי זילברשטין זצ"ל, התחלנו לארגן שעורי ערב על נושאים תורניים שונים. הרצאותיו של הרב זילברשטין היו מלאי ענין והאולמות שהיו קרים וריקים בתחילתם היו מלאים וחמים בסופם.

שעורי הערב הקיפו נוער הולך וגדל. פתאום גילינו כי חדרי בית התנועה אינם מספיקים והתחלנו להתרחב. השתלבנו בשעורי ערב של פא"י שנתקיימו במקומות אחרים. ברחוב פולונוצנה 22, אוגרודובה 8 ועוד.

קרה שפעם אחת התארח אצלנו לשיחה ר' ירוחם זצ"ל, המשגיח הרוחני של ישיבת מיר. עמד ר' ירוחם ודרש ואנו מאות פועלים ישבנו בדריכות והקשבנו. בסוף דבריו פנה אלינו במאור פנים ואמר: כשיקראו אותי לישיבה של מעלה יבקשו ממני דין וחשבון על מעשי וישאלו אותי: הרבצת תורה ברבים, קיימת את הפסוק "והגית בו יומם ולילה"? אשיב: ריבונו של עולם אם אני בעצמי קיימתי את הצוו לא אדע. האם השפעתי על תלמידי בישיבה של מטה לקיימו — גם זאת לא אדע, אבל זכיתי להתעלות יחד עם פועלי עמך שישבו במשך כל השבוע בין הכתלים האפלים של בתי חרושת ובתי מלאכה, עבדו עבודה מפרכת ובזעת אפם אכלו את לחמם. ואילו ברגע שנפנו מעבודתם לא הלכו לנוח, לא עמדו לשאוף מקצת מהאויר הצח בעולמך, אלא התאספו בצבור ובאו לשמוע מדברי תורתך. הם הם שקיימוהו ולהם נשמרות התשובות ההן. וכשכולו שלהבת פנה אלינו בזה הלשון:

Pochód organizacji „Poalei Agudas Izrael" w Łodzi

דעמאָנסטראציע פון פּועלי אגודת ישראל אין לאָדזש (פאר דער צווייטער יוּעלט־מלחמה)

קבוצת חברי פא"י בלודז' עם המשורר א. שנור

קבוצת עסקני פאי"ז בחגיגת הפתיחה של **ישיבת חכמי לובלין**

בין העומדים: ד"ר שייקביץ, מ. ליטמנוביץ
יושבים: יהודה היידה, המחבר, פ. גולדשלק, רוזנפלד

הרב ד"ר יצחק ברייער.

השתתף בועידה השניה של פא"י בפולין

רבי משה בנימין קליינמן ז"ל

ממיסדי פא"י בפולין

אתם בחירינו, עבודתכם היא תורה. אכילתכם היא תורה מנוחתכם היא תורה — אשריכם שזכיתם לכך. דמעות גיל נוצצו בעינינו. היינו אולי רעבים, וודאי שהיינו עייפים, אבל היינו מאושרים ושאפנו כח להחזיק מעמד בתנאים הקשים של עוני ומחסור.

הפעלתנות ששכרה בצידה העניקה לחיי מלוא חפנים של טעם ותוכן. היו פועלים שהפרוטה היתה מצויה בכיסם והיו כאלה שהשתכרו פחות והדבר הוכר גם במלבושי החג שלהם. החלטנו על תלבושת אחידה מהבד הזול ביותר ובשבתות היינו כולנו שווים.

שני לו היה הסופר ר׳ י. ל. גרשט ז״ל שאירגן חוג לאינטלגנציה הדתית, לאלה שהתנדבו להלחם ברעיונות השמאל. מטרת החוג היתה להכיר את דיעותיהם מקרוב. מבחינת דע מה להשיב. חוג זה התמודד במצעות הרעיוניים של תנועות השמאל למיניהן ויכול להן. השתדלנו להכיר מקרוב את תורת מרכס, ותלמידיו מבית מדרשם של הקומוניסטים, תנועת הבונד וכדומה. ליבננו את הסכנה הנשקפת מהם לעקרון הצדק החברתי שביהדות. חומר שכנגד מצאנו למכביר בתנ״ך ובמדרש, באגדה ובמאמרי חז״ל שינקו מחכמת חיים עתיקת יומין, בספרי המוסר ובדברי הגות של גדולי ישראל הראשונים והאחרונים. הוצאנו חוברות הסברה, עמדנו ליד מועדוניהן של המפלגות השונות, נפגשנו עם הנוער התווכחנו עמם והפצנו חומר הסברה, וכך הצלחנו למשוך קבוצות שלמות של נוער ולהשיבן לתנועתנו.

עיקר הפעולות התנהלו בשבתות. בבוקר מניין ראשון — תפילה בציבור ואחריה דף גמרא. מניין שני — תפילה בציבור, ואחריה שיחה בפרשת השבוע וקידוש בצוותא. כל אחד מיהר לביתו לסעוד סעודת שבת בקרב משפחתו. היינו מחולקים לקבוצות לכל קבוצה — ראש קבוצה. אחרי הסעודה המשפחתית נחפזנו להשתתף בפעולות התרבותיות, איש איש וקבוצתו. מקומות האיסוף היו בפרקים שכן רבו מספר החברים והסניפים לא יכלו להכיל יותר את ההמון הרב.

מסמר הפעולות היה עונג השבת, בסעודה השלישית. במסיבות אלו השתתפו רבנים מפורסמים, ראשי ישיבות, משגיחים רוחניים ואישי צבור שונים — משמנה ומסלתה של היהדות הדתית בלודז'. שרנו ורקדנו, שעות על גבי שעות רחפנו באויר והצטערנו כשהגיעה השעה להתפלל ערבית.

אחת המסיבות נחרתה בזכרוני.

עונג שבת, שולחנות ארוכים, פרושים במפות לבנות. הסעודה דלה, על כל שלחן כמה חלות וצלחת דגי מלוח — פרוסים לפרוסות דקיקות. בראש השלחן יושב לו הרב מפיאטריקוב, הרב לאו זצ"ל, אמר מה שאמר, ודרש מה שדרש. מסביב לשולחנות יושבים להם מאות בחורים מיוזעים בתלבושת אחידה והבינו מה שהבינו. כל אחד בלע את המגילה לפי השגתו. פורח לו זבוב, שומעים את זמזומו, כה מוחלט הוא השקט. ממש אפשר היה למששו. ברגע שסיים פעל כח המדמה על פי שרביטו של המנצח הבלתי נראה ומאות גרונות פצחו בשירה "אשרי אדם עוז לו בך..." הקול הולך וחזק, ואבק האולם מתמזג בזעת הרוקדים. מדביק את הגופות ומאחד את הלבבות. "אשרי איש שלא ישכחך ובן אדם יתאמץ בך". התפשטות הגוף ועילוי הנשמה וקשה הפרידה משבת מלכתא. הגיעה שעת ערבית ובאו הזימון וקריאת־שמע של ערבית והשיבו אותנו לעלמא הדין. אשרינו שזכינו להרגיש בצער הפרידה משבת הקדושה ומעונגה.

אחרי ההבדלה התאספנו ראשי הקבוצות לשיחות סיכום בארועי השבוע, ולהתוות תכנית עבודה לשבוע הבא ולסתם שיחת חולין. שיחות אלה נוהלו ע"י שלמה גרינפלד, משה רבינוביץ ועל ידי. ושוב מסיבות מלוה מלכה בבתים פרטיים ושיחות חולין מתובלות בגעגועים לארצנו הקדושה.

—איש חסיד היה בלי מזון ומחיה וזכה לנס, נס הפרט ונס הכלל, וכח המדמה מזוגם לאחד. היו אלה ימים מלאי ענין, מלאי מעש וחדות חיים.

נפל הפור והשתייכתי למשמני הגלגלים הדוחפים לפעולות. אמרנו, מלודז' יצאה היוזמה, משורותינו, ובע"ה הצלחנו להפיח חיים בתנועה. מלודז' תצא היוזמה לכל הסביבה הקרובה והרחוקה והפועל הדתי הוא שיצלח בע"ה ויפיח חיים בתנועה בכל מדינת פולין.

יסדנו קבוצת נוער בשם "סיני", חיברנו לה הימנון, שהתחיל במלים "פאר אונזערן היליקען סיני געשאנק..." ואילו אני נבחרתי לבקר בכל סניפי פא"י הקיימים וליסד תנועת נוער ארצית — הלכה למעשה.

היתה זאת החלטה גורלית עבורי, בעטיה נטלתי מטה הנדודים בידי ויצאתי להכיר מקרוב את יהדות פולין בעניה המשווע ובניוונה. בסבלותיה ובתקוותיה, באזלת ידה ובציפיותיה.

החלום

אנו חברי פא"י בלודז' הרגשנו, כנראה ביתר שאת, בצורך בשינויים מהותיים ברחוב היהודי. השתתפנו בצער השכינה בראותנו, שיהודים דתיים ממירים את גלות פולין בגלויות אחרות — מעבר לים, וחלמנו על עלייה מכוונת לארץ הקדושה. היינו סבורים כי נשמה זאת אשר באפנו התחברה עם הגוף, כדי שלא תאכל נהמא דכסיפא. חלמנו על נוער דתי זקוף קומה וגאה, זוכה ומלאכתו נעשית בידיו הוא. מנהיג בה מנהג דרך ארץ, חורש וזורע, קוצר ודש, נוטע ובונה וקובע עתים לתורה — כל דבר בעיתו. אשרי לאלה שכך עושים ועולה בידם.

מוצא אני צורך להדגיש, שרובו המכריע של הנוער היהודי בפולין שומר מסורת היה. קשור בעבותים לטבורה של היהדות. והיה זה אך טבעי לראותו בראש מחנה החלוצים. בעיני רוחנו ראינו רשת ענפה של קבוצי פא"י מוקמת בכל פינות הארץ. תנועת הנוער "סיני" נועדה למלא את משאלות לבנו אלה ולהפך חלום למציאות.

אט אט, לבשו חזיונותנו צורה. שלמה גרינפלד, משה רבינוביץ וקבוצת פעילים צעירים נבחרו לעמוד בראש הועד הפועל של התנועה בלודז', ואני הקטן נבחרתי לשמש כשליח. נשלחתי להקים את הגשרים בסביבתה הקרובה והרחוקה. להפיח רוח חיים בתאי פא"י הקיימים ולהקים תנועת נוער המסונפת לה ופועלת להחייאתה. במשך שנתיים עברתי במקלי במחוזות פולין, פרט לגליציה. בגדי מרופטים, נעלי בלות, תרמילי על גבי וישן באחת הפינות שבחדרים הצרים של אחד החברים. מגיע הביתה מידי פעם בפעם. מטיל על אמי את מלאכת הנקוי וההטלאה. ושוב יוצא לדרך. היו אלה השנים המעניינות והנמרצות שבחיי. לפעמים סיפוק, לפעמים אכזבה, אבל שרוי תמיד וכל כולי בחדוות המעש והיצירה.

בארצנו ישנם עוד כאלה הזוכרים היטב, איך צצה כל יום נקודת הכשרה חדשה. מכל פינות פולין זרמו מאות צעירים דחיים לריכוזי הכשרה שלנו. רבים מאיתנו נזכרים עוד בלחץ הכבד שהופעל על המנהיגות האגודאית. לחץ שאילץ את מנהיגי אגודת ישראל לשנות את גישתה השלילית של התנועה לישוב הארץ ולבנינה. היו הרבה אישים במחנה האגודאי שגרמו להתעוררות הזאת. הבולט ביניהם היה ר' פנחס מונדרי ז"ל ממלבה. שהיה ממיסדי נקודת ההכשרה הראשונה של אגודת ישראל בחורזיל. עד היום מרגיש אני בסיפוק רב, על שזכיתי להיות בין אלה שתרמו להתעוררות הזאת. שהיה לי חלק לא מבוטל בשינויים שחלו. מלאתי את שליחותי בלהט ושלא על מנת לקבל פרס. הדבקתי את החברים באש ההתלהבות, והנצוץ שהוצת לחש ותורגם למעשים. אמנם בתחילה היו לי ספקות ופקפוקים, האם אצליח באתגר החדש. פקפקתי אם מידותי מתאימות ללבוש הזה. הייתי מודע לעובדה שמטען ידיעותי הוא דל ואפילו דל מאד. סוף סוף, נותקתי ממעיינות התורה בגיל רך. ומי אנוכי שאוכל להתיצב מול תניגים למיניהם, פרעונים תועים ומתעים, ולהשפיע על העם

הגדול הזה. שיאזור עוז וישתחרר מקרינת קסמי שווא. התפללתי שאצליח במשימה, וה' היה לעזר לי.

בלכטוב

בראש וראשונה שמתי פעמי אל העיירה בלכטוב. היתה זאת עיר שכל אחד מחברי פא"י השתוקק לבקרה. כינוה בשם "הרפובליקה של פא"י". בבלכטוב היתה לפא"י תשתית רחבה של חברים, שהיו מסורים לדרכנו הרעיונית. יצוג חברנו היה נכבד בקהילה, בעיריה ובכל המוסדות שבעיר. עמדה לה לעיר הזאת מנהיגות פא"י מוכשרת ופתוחה לחידושים. בראש המנהיגות עמד חברנו יצחק פיגולה ועמו נוער תוסס שהמנהיגות ידעה להפעילו, לכן בחרתי אף אני בבלכטוב כתחנה ראשונה בדרך הפעילות הציבורית.

התאכסנתי אצל החבר יצחק פיגולה, הוא ידע להקנות לאורחיו הרגשת בן בית. מן הרגע הראשון שדרכתי על סף ביתו חשתי כאילו אני מתאכסן אצל קרוב משפחה, ידיד משכבר הימים. ביתו היה מורכב מחדר אחד אבל מגוון. החדר הזה שימש כבית מלאכה, חדר אירוח וחדר שינה. — כל דבר בעיתו, אלא שהשמחה היהודית היתה שרויה בו בכל הזמנים. ממנו שמעתי על בעיות הנוער היהודי במקום. בשבת התפללנו בבית פא"י שהיה מלא וגדוש בנוער ובמבוגרים.

אחרי התפילה נתן חברנו יצחק פיגולה שעור בפרשת השבוע והציג אותי בפני קהל המתפללים. בגמר השעור והקידוש ברכתי את החברים וספרתי להם על מטרת ביקורי.

לפנות ערב נערכה עצרת נוער, בה התיצבתי והסברתי את מסכת העקרונות של נוער פא"י וכן העליתי בעיות הקשורות בהכשרה המקצועית והרוחנית ובעלייה לארץ ישראל. חשתי בחשמל שבאוויר. בהרבה עינים ניצת בוהק התרגשות. חברים היו מוכנים לנתק את עצמם מהעבר שבגולה ולהתכונן לחיים יצרניים.

המשאלה שבלב: חברה יהודית בארץ ישראל — על פי תורת ישראל, החלה לקרום עור וגידים.

למחרת הביאו עשרות צעירים את חסכונותיהם. נוסד "קרן נוער של פא"י". ישבנו בצוותא. שרנו את ההימנון של תנועת נוער פא"י ושירי עבודה אחרים. הפכנו למשפחה גדולה ומאוחדת והתגייסנו לעמוד בראש החזית של מחנה לוחם למען הגשמת המושג "צדק צדק תרדוף", על פי משמעותו בתורתנו הקדושה, ובעד הגשמתו בחייו של כל אחד מאתנו בארצנו הקדושה — בהקדם האפשרי. מעודד מפירות ההצלחה שבבלכטוב שמתי פעמי לעיירה הרבה יותר בעייתית — בז'זין.

בז'זין

העיר בז'זין היתה שונה בהרכב אוכלוסיתה מן העיר בלכטוב. זו היתה מאוכלסת בעיקרה מבעלי מלאכה, אנשים עמלים בעלי אורח חיים צנוע והבדלי המעמדות לא בלטו בה במיוחד. לא כן בעיירה בז'זין.

בשעה שההלך נכנס לעיירה נזדקרו לנגד עיניו בתיה המטופחים וברחובותיה המרכזיים נתמשכו שורות שורות של מחסנים גדולים, גדושים מוצרי הלבשה למיניהם. בז'זין היתה מפורסמת בחייטיה. תוצרתה היתה מוכרת בכל פולניה ואף נמכרה מחוץ לגבולות פולין.

בעלי העסק היו גם המושלים בכפה. הם היו בעלי השררה ושלטו בקהילה ובמועצה העירונית. המעבידים הסתכלו בעין רעה על כל צורה של התארגנות של הפועלים. האחרונים היו חרדים למקום עבודתם ולא העזו לעשות דבר שאינו לרוחם של מעבידיהם.

כשהגענו למקומות משכנותיהם, לבקתותיהם העלובות יוכלנו להשגיח בגופות מצומקים בעלי פני שעוה. אנשים מוזעים, שלדים מעוקמים מחמת המאמץ, המוציאים את לשד עצמותיהם עבור פת קיבר. בשעה עשר בלילה, עוד היינו שומעים ברחובות מעונותיהם

הצרים והמוזנחים את טרטור המכונות בפעולתן. כל זאת כדי לזכות בעוד פרוסת לחם לילדיהם הרעבים, למודי הסבל והמחסור. בכל אשר פנינו ראינו יהודים מתרוצצים ללוות כמה פרוטות עד לקבלת התשלום. ובלבד לקנות חלה לשבת.

היו גם בעלי עסקים גומלי חסדים, שהפרישו לפועלים מקדמה זעירה על חשבון עבודתם. הפועלים אסירי התודה אחלו להם אריכות ימים, שגשוג ועושר. בהבטיחום כי בתיתם כמה פרוטות כמקדמה הם זוכים במצוה גדולה כך שכל נצלן יכול היה להיות גם גומל חסד וצדיק ולהכין לעצמו מלוא חפנים מחיי עולם הבא.

היה לי קשה, קשה מאד להתייצב בפני צבור שכזה ולדבר עמם. בשבת בבוקר היו נאספים עלובי חיים אלה, אומרים פרקי תהלים ברגש רב, בוכים על אריכות הגלות "עד אנה ה' תשכחני נצח, עד אנה תסתיר פניך ממני". היו נאנחים ושואפים לגאולה "הביטה ה' אלהי, האירה עיני פן אישן המות". המילים נאמרו במתיקות בלווי דמעה בהסתר ובגלוי. הדמעות נספגו בדפי הספר. הותירו כתמים "ולא נודע כי באו אל קרבם". הם לא התרעמו, רק התחננו לאזור כח, להחזיק מעמד.

התלבטתי קשות. הצטרכתי לזרוע את זרע המרד והתקווה, ולקוות כי במשך הזמן ינבוט הזרע נבטים ויעשה פרי. בסופו של דבר אזרתי עוז, התקרבתי אליהם ע"י עצם העובדה שאותה המצוקה החמרית היתה גם מנת חלקי, חזיתי אותה בבשרי. דרשתי מהם להתעורר ולהאבק למען שינוי פני המציאות, נסיתי לשחררם מהפחד ולהחדיר בהם את ההכרה שהתארגנותם לא תזיק להם. שבעלי העסקים אינם מספקים להם עבודה כדי לתמוך בהם. התאמצתי להבינם שהמעבידים טובת הנאתם הם עומדת לנגד עיניהם ואם הפועלים לא יתגוננו יסחטו המעסיקים את דם תמציתם. משכתי חוטים מקבילים בין ההווה האפור במקומות מושבותיהם לבין עתיד וורוד בארץ ישראל.

ציירתי להם חיי עבד מול חיי בן חורין, דרבנתי אותם לאפשר לבניהם ללמוד מקצועות שונים ולא להרתם בגיל רך למקצוע החייטות.

קשה לי לומר שלהופעתי היו תוצאות מיידיות של ממש, אבל חשתי שדברי נקלטים ומשפיעים, בעיני רבים נדלקו זיקי תקווה. החלטנו על יסוד תנועת נוער פא"י. למדנו את ההימנון "לא להתיאש ולא לדאוג" ואפילו יצאנו ברקוד נלהב. במשך הזמן נפגשתי עם כמה מהחברים בקבוצות הכשרה ובפעילויות אחרות — גם זו לטובה.

פביניץ

"והחוט המשולש לא במהרה ינתק" בשני הפרקים הקודמים נתקלנו בשני דגמים של פועלים דתיים בעיירות פולין. הראשונה, יוקדת בה אש תמיד, מוכנה ומזומנה לזינוק. פותחים לה חוד מחט וכבר נמצאים בפתח של היכל. האחרונה מלאת יאוש וחוששת. גחלים עמומים וכבויים, שיש צורך במשב רוח חזקה כדי להפיח בה ניצוץ קטן. ובהרבה סבלנות וזמן כדי לזכות שההצתה תהפך לבעירה.

שונה היה הדבר בפביניץ. שם האש היתה קיימת, אלא שבערה בה אש זרה. תנועות שמאליות קיצוניות בתוך מחנה של פועלים דתיים. לאלו באתי בשאלה: "עד מתי אתם פוסחים על שני הסעיפים"? הוטל עלי לבא באש ובמים וליסד סניף פא"י בעיר הזאת.

החברים במקום הקימו וועד מיסד. קבלו אולם יפה ורחב ידיים, ארגנו מפגש חברים, ואני הצטרכתי להופיע באספת הפתיחה. המגמה היתה לאסוף חברים הנאמנים לדרכנו, לשכנעם שהגיעה השעה לעשות, לייסד קרן ולהכריז בזה על הקמת הסניף.

במציאות קרה אחרת, בהודע דבר האספה למפלגות השמאליות באו לאסיפה והחליטו לפוצץ אותה, ולשים לאל את כל מאמצנו.

קהל גדול מכל המפלגות השמאליות באו לאסיפה והתחילו בקריאות בינים ממושכות.

פרוגרמה מגובשת לא היתה לפא"י מעולם. עקרונותיה נמצאו בספר הספרים ובדברי חז"ל. תנועת ההתחדשות שבשמה יצאתי שמה את הדגש על דברי ר' ישמעאל — על עמל האדם, על צדק חברתי ועל בניין הארץ; ואידך תורה היא זיל גמור. בוויכוח פומבי עם נציגי מפלגות אחרות היינו זקוקים לאיש התיאוריה, להוגה דעות, ואני כאמור מטען ידיעותי דל היה. מאידך גיסא, אילו הייתי נסוג, היתה מתפזרת האספה בחרפה. דבר שהיה מביא מכה אנושה לתנועה. מחוסר ברירה קבלתי את האתגר, התפללתי בלבי תפילת אמת, הצלחתי להתרכז בשפוך שיחי, וה' הצליח דרכי.

באותה האסיפה הצלחתי לגבש מיניה וביה כמה סעיפים מתומצתים שהיוו אחר כך מעין ציון דרך לתנועה. בקשתי מהצבור להעביר אלי את השגותיהם, הבטחתי להם להשיב על כולן. עשינו הפסקת מיון ולאחריה עניתי על כל שאלה. תשובותי היו לאחר מכן כעין מגילת יסוד, הן שמשו כדגל לתנועת פא"י ושרתו אותי בשליחותי בעתיד. מפני כן מוצא אני לנכון להעלות את השאלות ואת התשובות על הכתב.

ש א ל ה: אנו מבינים שפועלי ישראל הם חלק מכלל הפועלים של כל העולם כולו, ואנו הולכים יד ביד עמם. אתם מכריזים על עצמכם, שאתם עם סגולה, עם נבחר והנכם מעדיפים ללכת בדרככם העצמאית. וכי סבורים אתם שעם אחד מסוגל לשנות משטר נצלני ולחקים משטר של צדק חברתי במחנה שלו בלבד, בו בזמן שהרשע ממשיך לשלוט בכל הסביבה? בנוסף לכך הרי בעצם היבדלותכם יש משום גזענות, כאילו שאתם בלבדכם טהורים וכל יתר הפועלים הם טמאים.?

ת ש ו ב ה: איננו מתבישים בגזענות שלנו, קבלנו אותה מאברהם אבינו. בתור עם סגולה קבלנו שליחות מסויימת, והיא: לעבור בין העמים ולהפיץ רעיונות נגד האלילות החמרנית, ושלטון הכח. נגד שפיכות דמים ומלחמות בין העמים. אנו מטיפים לאהבת האדם, להכנסת אורחים, לצדקה ומעשים טובים. נגד ניצול, עוול וגזענות, בעד אחוות עמים בלתי צבועה. משום כך שונאים אותנו. ברם אנו רוצים להמשיך ולהיות מופת ודוגמא לחיי צדק ויושר, כי לכך נוצרנו. עבור הבחירה הזאת שילמנו בעבר ואנו ממשיכים לשלם בהווה מחיר יקר מאד, ואיננו מתביישים בה.

התורה מרסנת אותנו, כל זמן שהפועלים האחרים אינם הולכים בדרכה — נוהגים הם מנהג הפקרות. על כן מוכרחים אנו להבדל מהם. אף על פי כן בשיפור תנאי החיים של הפועל, לוחמים אנו שכם אחד עימהם. זאת בתנאי שצבור הפועלים משתמש באמצעים כשרים: כגון שביתות, הקמת קואופרציות, חינוך מקצועי לנוער העובד וכדומה. אלא שאנו דורשים לא לשבת באפס מעשה. ועד להשגת היעדים הרחוקים, לעסוק בקטנות לעזור יום יום לנזקקים, להקים קופות גמ"ח למתן הלוואות ועידוד. לתמוך בנצרכים ולהנעים להם את חייהם בכל דרך אפשרית. איננו מודים בתיזה המרכסיסטית, לפיה מצבו הירוד של הפועל בהווה מחיש את גאולתו בעתיד.

ש א ל ה: האם אינכם מודים שבחברה שולט רק הכח?

ת ש ו ב ה: אנו מכירים במציאות המרה: שהכח שולט בעולם. אנו רואים בזה תופעה אומללה של כל האנושות כולה. כיהודים בגולה, אנו מטבע הדברים משוללים כח פיסי, על כן סובלים אנו יותר מכולם. דוקא משום כך אנו מבינים שאם נשתמש בכח פיזי גם נחטיא את המטרה ורק נמיר משטר של עריצות עצורה, במשטר של עריצות שלוחת רסן. דוגמא מאלפת מהווה ברית המועצות.

ש א ל ה: האם אינכם מסכימים, שהמטרה מקדשת את האמצעים?

ת ש ו ב ה: אנו סולדים מהכשרת אמצעים פסולים, האמצעי הכשר הוא בעת ובעונה אחת מטרת בפני עצמה. האמצעי הפסול פוגע במפעילו. לא פחות מאשר בקרבן עצמו. הוא קורא דרור ליצרים האפלים והחייתיים שבאדם. חז"ל הורונו, כי בשעה שניתן רשות לשטן להשחית שוב אינו מבחין. והמציאות חוזרת ומאשרת את דבריהם.

ש א ל ה: כלום אינכם סבורים, שהדת הפכה למכשיר המחזק את המשטר הרכושני המנוון?

ת ש ו ב ה: תורתנו שוללת כל צורה של שעבוד. "עבדי הם ולא עבדים לעבדים!" חוקיה מבוססים על הכללים: מה ששנוי עליך אל תעשה לחברך: צדק צדק תרדוף. היא מגבילה את המעביד, את הסוחר ובעלי השררה למיניהם. היא נטעה בנו את הביטחון כי לעתיד לבא ישוחרר המין האנושי מכל חולשותיו תאוותיו ודחפיו השליליים ונזכה לחיות בחברה המושתתת על צדק מוחלט. איני מבין, איך אפשר בכלל להעלות את הטענה שדת ישראל ואורחותיה מסייעות לחיזוק הנצלנות.

באשר לדתות אחרות, מודה אני שאיני מתמצא בהן. די לי בידיעה שכולן בשקר יסודן. וכי כל מאווייהם של האיסלם ושל הנצרות היו והנם, להיבנות מחורבנה של ישראל. בזה הם אינם שונים מהבולשביקים ברוסיה כעת. אף שהם מסתייעים במוחות היהודיים כדי להשתקם ולהיבנות בעזרתם.

ש א ל ה: האם לא הגיעה השעה שתיווכחו, שהבעייה היהודית תפתר, כשתפתר בעית האנושות כולה?

ת ש ו ב ה: אנו מאמינים שגם באחרית הימים תצא התורה מציון, זוהי ההבטחה שקבלנו. במצב הקיים איננו מבינים מדוע עלינו להיות נחותים מכל אומה ולשון? לא שמענו שצבור פועלים כלשהוא מאומה ולשון כלשהן, יוותר על עצמאותו וימסור את עצמו לשבט ולחסד בידיו של צבור פועלים מאימה אחרת. מדוע אם כן אתם סבורים, שדוקא היהודים צריכים להתנדב לשמש שפני נסיון לרעיונות מפוקפקים?! עד כאן ההיבט השלילי. אבל קיים גם היבט חיובי, כדי לקיים את יעודינו הנצחי, כדי להיות אור לגויים,

מן ההכרח הוא שישובו בנים לגבולם. בגבולותינו הטבעיים נוכל לחיות על פי חוקי התורה וחזון הנביאים ולבנות חברה שתהיה לאות ולמופת — דוגמא לעמים אחרים.

מרבית העמים בכל ארצות תבל מתנכלים לעמנו. הם לא מינו אותנו למוכיחים בשער, אינם מעונינים בעין פקוחה המשגיחה. הכרח בל יגונה הוא שאנו נבנה את חיינו על פי יעודינו, בארצנו אנו. בארצנו נוכל להרים את הדגל של צדק ויושר בחברה יהודית טהורה. התורה תמצא בציון ודבר ה' בירושלים. ומי שירצה לחקותינו תהיה הרשות בידו.

ש א ל ה: האם אינכם סבורים שיש לנקום במעמד הבורגני שחי חיי הוללות על חשבון עמלו של הפועל?

ת ש ו ב ה: הנצרות מתקיפה אותנו מפני שאנו מורים שה' אלוהי צבאות הוא אל קנא ונוקם. ואתם מתקיפים אותנו מפני שאנו סלחנים מדי. נשאיר את הנקמה לכל יכול. אצלו נמצא הצדק המוחלט, והוא יודע מי שראוי לנקמה ומי שצריכים לסלוח. אנו נתגונן באמצעים הכשרים העומדים לרשותנו, ובזה שנרסן את היצרים שלנו נסייע להקמת חברה יותר מתונה ויותר מאופקת. הוו מתונים בדין לימדונו חז"ל.

ש א ל ה: האם יכולים אתם להכחיש כי חיים חפשיים, שאינם משועבדים לעבותים של קנאות דתית הם יותר קלים, יותר מאושרים ויותר רצויים?

ת ש ו ב ה: עבדא בהפקירא ניחא ליה, לפי הבנתנו אין כל קשר בין חופש אמיתי ובין חיי הפקר וליבוי יצרים בלתי מרוסן, חיים בלא מוסר אינם לפי טעמנו. אנו מאמינים באל חי ובהשגחה עליונה. עצם ההכרה שבעולם ישנו "בעל בית", מגבילה את פעולתינו ומחייבת אותנו לשאול את עצמנו באם מעשינו רצויים, האם הם לפי טעמו ולפי רוחו?

משוכנעים אנו שחיים שכאלה הם החיים החפשיים שהרי קבלנו את עול בורא עולם ומלאו — מרצוננו הטוב.

התורה מחנכת אותנו לטפח ערכים בחיינו, לחיי טעם ומשמעות, לריסון יצרים שפלים ודחפים הרסניים. היא מביאה אותנו לידי התרוממות הרוח ולחיים נעלים וטהורים. נא להכנס לאהלי שם ולהשתכשך במעיינות התורה להנאתכם, או תרגישו חדוות חיים מה היא. לפי תפיסתנו זהו החופש האמיתי.

ש א ל ה: איך אתם מתארים לעצמכם את המטרה הסופית, את המשטר הצודק שיהיה מנת חלקה של האנושות כולה?

ת ש ו ב ה: דברי הנביאים הם המטרה הנכספת של כל האנושות, ואנו מתפללים שנזכה לראות בהגשמתן, ברשותכם אצטט אותם במקורם: והיה באחרית הימים נכון יהיה הר בית ה' בראש ההרים ונשא מגבעות, ונהרו אליו כל הגויים והלכו עמים רבים ואמרו: לכו ונעלה אל הר ה' אל בית אלהי יעקב ויורנו מדרכיו ונלכה באורחותיו כי מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלים. ושפט בין הגויים והוכיח לעמים רבים. וכתתו חרבותם לאתים וחניתותיהם למזמרות לא ישא גוי אל גוי חרב ולא ילמדו עוד מלחמה". החזון קיים קרוב ל-3000 שנה ופטורים אנו מלהמציא תאוריות חדשות.

האספה שאיימה להיות כשלון חרוץ, נסתיימה בהצלחה ראויה לציון, האספסוף הסתלק כל אחד לדרכו. החברים, ביניהם הרבה שלפני כן השתייכו לאחד הגופים של מפלגות השמאל, נשארו אתנו. נוסדה תנועת פא"י ותנועת נוער "סיני" המסונפת לה. היה זה גרעין חזק שיצא לו יד ושם בכל המחנה החרדי וכמה מתקנותיו נתקבלו על כל הצבור היהודי שבמדינת פולין.

סעד רוחני — מאמא

שבוע שבועים הייתי בדרכים, אחר כך שבתי ליום יומים לביתנו שבלודז׳ וחוזר חלילה. אימי ז״ל היתה כובסת ומחטה את בגדי המרופטים, מטליאה טלאי פה וטלאי שם, טלאים ביד אומן, עד שהבגד נעשה בחזרה נקי ומסודר, ראוי להתעטף בו ולצאת להופעות מחודשות בשליחות מרכז התנועה שבלודז׳.

הביתה הגעתי עייף מאובק ורעב. אבל בראש וראשונה לחץ עלי הדכדוך הנפשי בראותי את עמי בעניו. עוני מלווה באדישות, בהשלמה עם הגורל ובצפיה לנס. המנהיגים במחנה האגודאי השאירו אם העם בתרדמתו. על כל פנים לא טלטלוהו טלטלה של ממש עד שלעתים נדמה היה לי, כי מפחדים הם מהתעוררותו. יש בי מלידתי מידה יתרה של רגשנות. בפגישותי עם אמי הנחתי לא פעם את ראשי בחיקה ובכיתי כילד קטן. הייתי מאוכזב מהמצב הקשה ונדבקתי מיאושו של הכלל.

אמי היתה מחזקת את רוחי במלים חמות. מלות העדוד שלה תובלו בהרבה דוגמאות מהחיים וממאמרי חז״ל. רוחה של האשה השבירה הזאת היתה איתנה כסלע. היא שהורתה לי שאסור לי להשבר מכשלונות יום יומיים ושצריכים להתאזר בהרבה סבלנות. היא שהחזירה לי את האמונה בתוצאות הסופיות של שליחותי, היא שהיתה לי למשענת כשנמצאתי על סף ההתמוטטות והיא שדרבנה אותי להמשיך בדרכי למרות העלטה.

המברק הגורלי

מאושש מסעדה הרוחני של אימי המשכתי לחרוש בעיירות פולין. ניסיתי לקומם את החברים נגד המוסכמות ששלטו בצבור הדתי. השפעתי על ההורים ללמד את ילדיהם מקצועות יצרניים. השתדלתי לשנות את גישתנו השלילית לארץ ישראל. הדגשתי שאנו חייבים למצוא נתיב לארצנו בכל הדרכים — המקובלים והבלתי מקובלים. הדגשתי את ההכרח לנקוט בפעולות של ממש להתחיל

בבנין הארץ וליצור מקומות קליטה לחברנו. אף שלא הצטרפנו לתנועה הציונית.

לפעולתי היו הדים. הצלחתי להוציא הרבה חברים מאדישותם. בסניפי פא"י נשמעו יותר ויותר קולותיהם של החברים אשר דרשו בדיקה מחודשת של הקוו שהיהדות המסורתית דגלה בו. בין בהערכה חיובית אל האדם העמל ובצורך ללמד את ילדי ישראל מקצוע, ובין ביחס לשאלת ארץ ישראל.

המנהיגים שעמדו בראש התנועה האגודאית נחרדו ודרשו בתוקף להפסיק את שליחותי בהקדם. בזמן שהותי בעיר זבירצ'ה. הגעתני מברק ממרכז פא"י שבלודז' להפסיק את שליחותי ולשוב. לא יכלתי להשלים ברעיון, שפעילות ההסברה לשנות את המציאות האומללה נחשבת לבלתי רצויה.

באותה עת קבלתי ידיעות, כי בבנדין פועלת קבוצה גדולה של חברים פעילים בראשות הח' משה בנימין קליינמן ז"ל וכי קבוצה זאת שמה לה למטרה לשנות את קווי הפעולה של תנועתנו ולתת לה צביון שהיה קרוב מאד ללבי.

קבוצת בנדין

הצגתי כבר את דעותיהם של שלושה זרמים בפא"י. קבוצת נוסבאום זילברברג, הקיצונית שבזרמים המוזכרים, אפילו נטתה להצרטף לאינטרנציונל השני. אחרי שנים של תהייה וחיפושי דרך בשורות פא"י נבדלה קבוצה רביעית שייחודה היה בהצעת תכנית מעשית וכן במירצה — בשימושה בעת ובעונה אחת גם כעין מורה דרך המוכן להקדים נעשה לנשמע. מנהיג הקבוצה היה ר' משה בנימין ז"ל. וכדי להפיץ את דעותיו עמד ועשה מעשה והוציא עתון עצמאי.

קבוצה זאת לא שללה את הרעיונות של שני הזרמים שהדגישו את דרכה המיוחדת של תנועת פא"י. היא רק טענה שאין אנו זקוקים למצע מיוחד. המצע שלנו נמצא בתורה — תורה שבכתב ותורה שבע"פ. נכון, טענו, שהחוקים שבתורה עונים למבנה מערכת כלכלית שונה משלנו. אבל העקרונות המנחים נצחיים הם וכוחם יפה היום לא פחות מאשר בעבר. הרעיון היסודי של צדק התורה, הוא היסוד המוצק לסדר העולם החדש.

התורה אינה מכירה באצולה שלה עדיפיות כלכליות כלשהן. ההפך הוא הנכון, בשעה שהתורה מכירה ביחודן של שכבות מסוימות כגון כהנים ולויים, היא שוללת מהם את הזכות לבעלות ועושה אותם תלויים מבחינה כלכלית בכל העם כולו.

הסכמנו הסכמה מלאה, כי הסוציאליזם הוא הזרם הרעיוני הצודק ביותר בחברה הנכרית. אבל עובדה זו לא סינוורה את עינינו. הבחנו הבחן היטב שגם הוא מתבסס על מעמד הפועלים בלבד ועושק את זכויותיהם של כל יתר המעמדות. על פי תורתנו

חלה הערבות על כל העם, על שכבותיו ומעמדיו השונים. ישראל ערבים זה לזה ואסור לנו לשעבד את המעמדות האחרים למעמד שולט. הדגשנו את ההכרח בעצמאות מלאה ובאי תלות באף גורם אחר. תנועה המישמת את הצדק החברתי על פי עקרונות התורה אינה יכולה בשום פנים ואופן לפעול בצוותא עם שואבי מים מבורות נכריים. אבל גם לא בצוותא עם גופים מאובנים בעלי העמדות מבפנים. היינו משוכנעים, כי דרך עצמאית אפשרית היא רק בחברה עצמאית. זאת ועוד אחרת, היינו סבורים שגאון ישראל מסוגל להגיע למלוא ביטויו העצמי במולדתו הטבעית בלבד. על כן הדגשנו חזור והדגש את ההכרח להשתתף באופן הפעיל ביותר בבנין הארץ ולהיות הגורם הקובע בחברה המתהווית בארץ ישראל.

אלו הם הרעיונות שהצבנו לעצמנו כמטרה רחוקה. כדי להגיע אליה זעקנו לפעולות נמרצות בכוונים שונים. כגון: חינוך ילדי ישראל לאהבת התורה ומצוותיה. לאהבת ישראל ולאהבת הבריות. שפור התנאים החברתיים של העם העובד. לימוד מקצועות יצרניים. העמדת ערכם וכבודם של כל השכבות משואבי המים וחוטבי העצים ועד לאילי ההון, עשירי ישראל ומכובדיו — במישור אחד.

מצא מין את מינו, קבוצת בנדין זעקה למעשים, לחברים שיבטלו את טובת האני שלהם לטובת הציבור. ואני הייתי בשל לכך, בכל מאודי ובכל נפשי. אפשר אם כן להבין שמן הרגע הראשון ראיתי את עצמי כחוט בלתי נפרד מעבותי הקבוצה. וכך נראיתי בעיניהם. הם שעודדוני ושמסרו לידי תפקידים מרכזיים ביותר. וכך עברתי מן הקבוצה שבלודז' לקבוצת זגלמביה. היו אלה השנים היפות ביותר בחיי, ובהן היגעתי למלוא ביטויי העצמי. אני התמסרתי כולי לעבודה בתנועה והיא העניקה לי מלוא חפנים של פירות. הרגשה שאנו הולכים מחיל אל חיל ומתקרבים יותר ויותר אל המטרה הנכספת.

שהותי בבנדין

רושם חזק ביותר עשה עלי מורי וחברי היקר, ר' משה בנימין ז"ל. כולו אומר הוד, תלמיד חכם שאין רבב על בגדו. אהבת הבריות בליבו וזיק של יגון בעינו. חבר מסור ויחד עם זה מנהיג מבטן ולידה. אמונתו תמימה ומלאה להט. מתלהב ומלהיב את האחרים. אדם שויתר על חייו הפרטיים וכל כולו קודש לפעול לטובת העם בכלל, ולסייע לכל פרט הזקוק לסעד.

מוקף היה בקבוצה של ענקים: איש ההגות ר' יעקב שמעון אורבס, החסיד הנלהב ר' דוד ברוך, אליעזר פלדייער, יהודה אברמוביץ, האחים שוויצר — הי"ד. ויבלח"ט: שלמה שווינקלשטין מ. גוטנשטין, א. לנדאו ועוד ועוד, רבים אחרים.

תפקידי בבנדין

הזכרתי כבר, כי בהגיעי לבנדין בשנת תרצ"ב, נמצאה תנועת פא"י בסוף חבלי גיבושיה הפנימיים ורק החלה לצאת לדרך המלך. הפעולות הראשונות היו איפוא לכבוש את הרחוב ולשמש כשופר לבלתי מרוצים.

חלק גדול מיהודי בנדין התפרנסו מסריגה. נאמנים לדרכנו העצמאית יסדנו אגוד מקצועי בענף הסריגה ועלי הוטל לנהל את הארגון.

יזמנו ומצאנו פתרון לבעיית החינוך של ילדי עניים, שבגלל מצוקתם לא יכלו לשלם שכר לימוד גבוה ולא יכלו ללמוד בבתי־הספר הקיימים. פתחנו בי"ס פא"י בו למדו כ־400 ילדים בשכר לימוד מזערי. ר' דוד ברוך היה מנהלו הרוחני, והניהול הטכני הוטל עלי.

מועדון פא"י שימש בית חם לכל הנצרכים. מספר החברים התרבה. אירגנו "אוניברסיטה עממית". באוניברסיטה הזאת הירצו טובי הכחות של יהדות בנדין והסביבה. יסדנו עתון "אונזער טריבונע", בו התרענו נגד חוסר המעש, הלהבנו את חברינו, קראנו

להם לצאת למרחב ולסחוב עמם את המון העם. דרשנו מהם שישתחררו מן האפוטרופסות של המפלגות האחרות. חברינו הסתערו לכבוש עמדות בכל המוסדות עירוניים, בקהילות ובאיגודים המקצועיים. נהלנו מאבק קשה נגד מפלגות השמאל שהפיצו כפירה בשם הסוציאליזם, הייתי במוקד של המאבק הזה, עמדתי בקשר הדוק עם כל מרכזי הסניפים שבמרחבי וגלמביה והייתי החוליה המקשרת שביניהם.

המחסור החמור בדמים

פעולות אלו והרבה פעולות אחרות נעשו תוך מחסור מתמיד בתקציב. המוסדות הרשמיים נהלו נגדנו מלחמת חרמה ומנעו מאיתנו כל תמיכה כספית. אנו החיים היום בחברת שובע, אמיתית או מדומה, קשה לנו אפילו לדמיין את ממדי המחסור בו היינו שרויים ואת ההקרבה העצמית של החברים מן השורה שהתרוקנו מפרוטותיהם האחרונות כדי לאפשר לתנועה להמשיך בקיומה ולהתמיד בפעולותיה.

אנסה להמחיש זאת במעשה שהיה. רוב הפעולות נתקיימו בשעות הערב בשובם של החברים מיום עבודתם המפרך. האמצעי החיוני ביותר לקיום הפעולות היה החשמל. קופת הסניף היתה ריקה וחסרות היו המעות לתשלום החוב לחברת החשמל. עולם כמינהגו נוהג. קמה החברה וניתקה אותנו מן הרשת. ערב אחד כבו כל הנורות והשתררה האפלה. מצב רוחנו ירד לשפל המדרגה. היה ברור לנו כי במחשכים לא נוכל לפעול וקיימת היתה סכנה רצינית שעבודתנו, עבודת הנמלים תרד לטמיון. באין אור יתפזר הצאן וילכו לרעות בשדות זרים.

קראנו לאסיפת חברים. הדלקנו נר בודד אחד. ר' משה בנימין ז"ל פתח את האספה ומסר לי את רשות הדבור. ואני כחי כנראה היה בדמעות שחנקו אותי. במקום לנאום פרצתי בבכי

זעקתי זעקה מרה לכל יכול. "מדוע מגיע לנו לעבור כל כך הרבה נסיונות, מפני שאנו מפיצים את האמת ועומדים על צרכי עמך? זעקתי!

תגובת החברים היתה כהרף עין, כאילו על פי צוו מגבוה הוציאו כל החברים את ארנקיהם ניגשו לשולחן המרכזי והוריקום עד לפרוטתם האחרונה. כך נתקבלו הכספים שאיפשרו לנו להמשיך בעבודתנו. כל אחד נתן את פרוטתו האחרונה בלי למנותה. אף אחד לא חשד במזכיר שישלשל חס ושלום פרוטה לכיסו. אנחנו גבאי הצדקה דאגנו שהכל ימסר במנין ובמעמד של שלושה. לא בכדי להיות נקיים מכל חשד, לא עלה על דל מחשבותנו שיחשדו בנו. אלא כדי לקיים דבר שבהלכה: מעות של צדקה אוספים בשלושה. בלי לדבר ושוב כאילו על פי אות מוסכם עברנו לריקוד של תודה. שכדרכם של המרקדים החסידים נמשך ונמשך עד שהגוף הזכיר לנו שיש להניח גם לו לרענן את עצמו ולהכינו ליום עבודה המתחדש ובא.

בעיירות פולין

כעבור שנתיים יצאתי עוד הפעם למסע ממושך. הפעם כשליח מטעם המרכז שבזגלמביה. הבדל גדול היה בין שני המסעות. אני הייתי יותר מנוסה וגם התנועה יצאה לדרך המלך ונמצאה בשיא תנופתה. סניפים ששבקו חיים קמו לתחייה. סניפים פעילים משכבר הימים ליכדו את שורותיהם ויצאו לתנופה מחודשת. בזגלמביה נמצא נוער חולם ומוכשר. רבים מהם חיברו שירי געגועים לתחיה מחודשת בארצנו הקדושה, על פי דרכי התורה והמסורה. שירים אלה הופצו ברבים ובדרכי כשליח למדנו ושרנו אותם בכל הסניפים ומשם חדרו השירים — המנגינה והרעיון — לרחוב היהודי. היה זה סיבוב שונה לגמרי מן הסיבוב הראשון. עייף ויגע אבל גם שש ושמח, רעב ללחם ורעב לאתגרים חדשים שבתי בחזרה למוקד הפעילות לקבוצה שבבנדין.

הכנות לקראת הועידה הארצית

בפרקים הקודמים סיפרתי כבר, כי קבוצת בנדין ייצגה זרם עצמאי, סבורה היתה, כי תנועת פא"י היא תנועה שיש לה יחוד משלה, היא נבדלה מהתנועות הסוציאליסטיות למיניהן בזה שהיתה דוברה של העם היהודי. עם שבמעמד הר סיני כפו עליו הר כגיגית עד שהקדים נעשה לנשמע, קבלנו על עצמנו עול מלכות שמים ובזה בטלנו את ערכיותם של בורות זרים. ערכיותה של חברה חדשה מעשה ידי תבונת אנוש. אבל גם היינו מודעים בדומה ליתר התנועות הסוציאליסטיות לבעיות החברה והאמנו שהשעה דוחקת להקים חברה יהודית מתוקנת בארצנו הקדושה. על כן שללנו את ההנהגה המסורתית שאיכזבה, וקפאה על שמריה. דגלנו איפוא ברעיון שפא"י צריכה לפעול כתנועה עצמאית והתכוננו להופיע ברשימה עצמאית.

רוב החברים שבתנועה תמכו במצע שלנו, במאבק שקול וישר. כשהוויכוח מופנה לגופו של הענין. היו לנו כל הסיכויים לכבוש את הועידה ברוב קולות אלא שהתנועה האגודאית הרגישה באבדן כחה ופנתה לדרכים עקיפות. היא האשימה את הקבוצה בבדלנות העלולה לפצל את המחנה החרדי וגייסה לעזרתה את גדולי ישראל, ראשי ישיבות וגדולי האדמו"רים שבחצרות החסידיים. אלו האחרונים הטילו על המאזנים את מלוא כובד משקלם, את יוקרתם ואת השפעתם האישית, ויעצו לחסידיהם לא להינתק מתנועת האם — אגודת ישראל.

להרבה חברים לא היה העוז לצאת חוצץ נגד דעתם של מוריהם הרוחניים. בנוסף לכך אסרו על המוסדות הרשמיים להגיש לנו תמיכה כספית כלשהי. המאבק הפך איפוא להיות מלכתחילה מאבק בלתי שקול.

אבל לא ראינו מוצא אחר. בדלית ברירה המרנו את החומר ברוח, ברעיון שהאמת ביצבצה מתוכו. גייסנו את כל הכחות,

ובלהט אמונתנו בצדקת דרכנו שקענו בפעילות קדחתנית. התכוננו לקראת המערכה וקיווינו לזכות בה.

הועידה הארצית תרצ"ה — 1935

הועידה נתקיימה בלודז' מקום מגוריה של משפחתי. במקרה חל יום הועידה ביום חתונת אחי היקר שמואל שיחיה. את חטאי אני מזכיר, הייתי שקוע ראשי ורובי בקלחת הועידה. השמחה המשפחתית שכה התגעגענו אליה, אמא האחים והאחיות, היתה בעיני מאורע משני בחשיבותו. כיום במבט לאחור תמה אני על התנהגותי, תמה אני שלא הקדשתי לה לשמחה הזאת את תשומת הלב שהיה זה מן הראוי שאקדיש לה. אפילו את דירתנו הקטנה, מעון הקבע של אחי לפני החתונה, המקום ממנו יוצא החתן לשמחת כלולותיו, הפכתי למטה הכללי של סיעת בנדין ותומכיה.

בפינה מתעסקת המשפחה בהכנות האחרונות לקראת החתונה ובמרכז נמצאים אני והחברים שבאו לוועידה, צעדנו בסך לטקס הפתיחה. חזרנו לביתנו, לדירתנו ממשיכים להידחק צירים מכל הארץ. התיעצויות סוערות שלפני ההכרעה. עושים הפסקה וחלק מהצירים הולכים לחתונת אחי. מהנים את החתן ואת הכלה, מנעימים את הערב גם לעצמם. שרים רוקדים, מאחלים מזל טוב, חוטפים תנומה קלה ולמחרת שוב לאולם הוועידה.

הפילוג

מן הארץ הגיע במיוחד לוועידה חברנו הנערץ, הוגה דעות האגודאי יצחק ברויאר ז"ל. המנהיגות של אגודת ישראל, מרכז פא"י ובמיוחד ד"ר ברויאר ז"ל שהיה מקובל על כולנו, כולם כאחד עשו יד אחת כדי להניענו לנתק את הגשרים מאגודת ישראל. היה לנו קשה, קשה מאד, להתחרות בכחות שכאלה.

חלק מצירי הוועידה שליבם נטה לניתוק מתחיל להסס. ביטלו את דעתם הם, ונכנעו לדעת המנהיגות המוכרת. התברר לנו, כי

תמיכה של רוב קולות כבר לא נקבל. ואז החלטנו: קבוצת בנדין וצירים שהמשיכו לתמוך בנו, כי מוטב להתפלג מאשר לקבל את דעת הממסד. הפילוג הפך איפוא לעובדה. והחלטנו לארגן בוורשא מרכז עצמאי.

ההתארגנות בוורשה

החברים שנתפלגו היו ברובם המכריע עניים מרודים, הנכס היחיד שעמד לרשותנו היה הרעיון, והאמונה בצדקת דרכנו בפרט בכל הקשור לעליה. כשוך ההתלהבות נתקלנו בבעיות הקשות של קבוצת אידיאליסטים הנהדפת מכל צד. ניהולו של המרכז הוטל עלי. המצוקה הכספית היתה מאז ומתמיד בת לויתנו, אבל מסתבר שישנן דרגות שונות של מצוקה. הפעם הצטרכנו להתחיל יש מאין ללא כל עזרה מאת הממסד הקיים וללא תמיכה כספית כלשהי. גם לי כמנהל המרכז, חסר היה המזון להזנה עצמית. הייתי צריך להתחיל בפעולה ציבורית כשארוחת צהריים של ממש היא בגדר חלום מתוק.

בעיית הלינה נפתרה איכשהו. האכסניה שלי היתה בבית חברנו יעקב רדזינסקי שברחוב לשנהס. היה זה חדר של ד׳ על ד׳. ליד אחד הקירות נמצאה מיטה ועליה שכב קבע אביו החולה בשחפת. יעקב הבן שהתמחה בעשיית ברטים והיה המפרנס היחידי במשפחה הציע לי מיטה בפינה אחרת של החדר. אוכל לא יכול היה להציע לי כי גם להם לא היה מה לאכול. מתהלך כשלט התחלתי לרכז חברים מן השורה. אט אט, התארגנו חברי זגלמביה והתחילו להזרים טיפין טיפין עזרה כספית. שכרנו דירה ברחוב פווה והכרזנו על הקמת קיבוץ ההכשרה הראשון. נתגלה קצהו של מטה הרועה, התחילו להתאסף הצאן. עד מהרה הגיעו ראשוני החלוצים. ההתחלות קשות הן. התחלנו לחפש עבורם עבודה. חפשנו הרבה מצאנו מעט, ואף שהכל התנהל על לחם צר ומי לחץ התחיל הקבוץ לקבל צורה.

במשך הזמן הצלחנו להתקשר עם המשרד הארצי ישראלי של הפועל המזרחי ואחרי משא ומתן מייגע קבלנו כמה סרטיפיקטים עבור קבוצת ההכשרה שלנו. סוף סוף, זכינו לקטוף את ביכורי הפירות של עבודתנו הנהדרת. היה זה מאורע ראשון במעלה. המשלוח הראשון של חלוצי הקבוץ, בחורים מגודלי זקן ופאות ועטופי קפוטות עלה לארץ ישראל. ליווינו אותם ברוב עם. בשמחה בלב ובהתמוגגות של נחת בעינים. המרכז שהוקם על כנפי ההתלהבות ועמד על בלימה מבחינה חמרית הצדיק את קיומו.

מפנה בפא"י ואחוד מחדש

קבלת הסרטיפקטים והעליה ארצה היכו גלים בכל הקהילות שבפולין, בקרב חברי פא"י. החלה תסיסה שפא"י לא ידעה לפני כן. הלחץ של החברים מן השורה הקרין כלפי המרכז של פא"י ומשם למוסדות המוסמכים של אגודת ישראל.

הגיגית נכפתה גם עליהם והם החלו בעבודה מעשית. בארגון קבוצת הכשרה של חלוצי פא"י, תחילה באלכסנדר ואח"כ בלודז'. החברים מן השורה לא הסתפקו בכך וקבוצות הכשרה התחילו לצוץ בהרבה נקודות אחרות. פעולתה הנחשונית של קבוצת בנדין הפכה למקור חיקוי, ומאות של חברים החלו במעשה הניתוק מחיי הניוון שבעיירה כשפניהם לעליה.

באוירה המתוארת נראה היה שתנועת פא"י נמצאת על סף ההתעוררות וגוררת עמה את תנועת האם אגודת ישראל. בעת ובעונה אחת הכרנו גם הכרנו את מגבלותינו החומריות. הסיבות שהזכרנו וכן אחרות הניעונו להסכים לדון עם חברי מרכז פא"י על אחוד מחדש. וכך נוצרו התנאים לשובנו לחיק תנועת פא"י — לאחוד מחודש.

אדם וגורלו

לכאורה הייתי צריך להיות בין ראשוני הזוכים לעלות ארצה, מתוך קיבוצי ההכשרה של פא"י, אלא שהיו כמה גורמים שעכבו את עלייתי.

קבוצת בנדין טענה שמקומי עדיין בפולין וכי קשה להם לוותר על פעילותי הציבורית. ואני קיבלתי את הדין. אימי, חשקה נפשה להיות נוכחה בחתונת בנה ואני עדיין לא חשבתי על עזר כנגדי.

במשך הזמן גם חליתי והרופאים המקומיים לא ידעו לאתר את מחלתי. ובינתים דמיתי לשלד עד שמכרי נבהלו בהביטם עלי. כל אלו הם סיבות למראית עין, למעשה אין אדם נוקף אצבע למטה אלא אם כן מכריזים עליו מלמעלה, וגזרה היתה מלפניו ששאשר בתוך עמי, אשא בסבלו, אקל על סבלם של אחרים ואוותר בחיים. על כל פנים, חלק מהחברים החלוצים סיימו את הכשרתם ועלו ארצה ואני המשכתי בפעילות בגולה.

בחיפוש אחר עזר כנגדי

סובב הולך הרוח ועל סביבותיו שב הרוח. כבר הגעתי לגיל 26 ועדיין לא חשבתי על יסוד חיי משפחה. הכל היה קודש למטרה ולרעיון, ללקיחת חלק פעיל בשינויים שחלו ברחוב היהודי. מודה אני ומתוודה שעל אף גילי הגבוה יחסית הייתי תמים מאד בענינם שבינו לבינה.

בקבוץ ההכשרה שלנו בוורשה התאספנו כל שבת לשעורי תורה ולהרצאות. בפעם הראשונה בתולדות פא"י השתייכו לארגון שלנו גם בנות. ודאי שהשתתפתי קבוע בשעורים המוזכרים. באחת השבתות נזדמן לי לשמוע הרצאה על פרשת השבוע מאחת הבנות. ההרצאה מצאה חן בעיני ואף התרשמתי מאד מהחברה המרצה.

התחלתי לחפש נתיבים להכירה. נכנסתי עמה בשיחת רעים. אף היא באה לקראתי והשיחה הראשונה היתה פתח למפגשים תכופים. השיחות לא גלשו אף פעם לנימות אישיות, שוחחנו על אותם ענינים שהייתי סבור שהם העומדים ברומו של עולמנו.

במשך הזמן התחלתי לחפש דרכים שהמשפחה תכירה. הכרתה הראשונה היתה עם אחי שמואל, והוא לא התלהב ממנה. ואני הבן לא יכולתי, הכיצד? הרי בעיני דמתה ליצור מושלם. באחת השבתות הזמנתי את אימי ז"ל לוורשה. רציתי שאימי תכירה. אחרי שיחה קצרה התחמקה גם אימי בעדינות ועזבה אותה לנפשה. הכרתי את אימי, והבנתי שאין דעתה נוחה מהשדוך. הייתי אומלל, הרי היה לי אמון מלא בשיפוטם של אימי ואחי, תמיד התחשבתי בדעתם. ועתה אין הם מרוצים מהשידוך. אבל אני הייתי מסונוור. נמשכתי אחריה וקשה היה לי לותר עליה. אימי, כדרכה, מצאה את המוצא הנכון. בני! אמרה: לא בוער, הכר אותה במשך מספר חדשים. ואם עד אז חינה לא יפוג בעיניך ותרצה לשאתה לאשה אתן לכם את ברכתי. המשכתי להפגש אתה. אט, אט התקררה דעתי. החילותי להתבונן בה בעינים ביקורתיות והפקפוק התחיל לכרסמני.

באחד הימים הוזמנתי לשבות בבית הוריה. הם גרו באחת העיירות ע"י וורשה. היתה זו משפחה מרובת ילדים, שגרה במרתף אפל. העוני, הדלות ומין מרה שחורה המדכאת את הרוח בצבצו מכל פינה. האב היה מחסידי גור. בשעות הפנויות של השבת ישב כפוף על ספריו וכמעט לא החליף עמי מלה. במוצאי שבת אחרי ההבדלה פנה אלי בזה הלשון: דע לך אברך יקר שלהשתדך למשפחת בעלי מלאכה זוהי פחיתות כבוד לי ולמשפחתי. אבל היות והזמנים הם משונים ואני יהודי עני אני, אין לי ברירה אלא להנמיך את קומתי ולהסכים עקרונית לשידוך. ואני שהייתי גאה במיזוג של תורה ועבודה, ועם זאת גם לא הייתי כבר שלם

בבחירתי, ובביתם נתקלתי באוירה קרירה. הפך הדברים שהייתי רגיל להם בביתנו, היתה בה באוירה הזאת משום תוספת של צנון.

תגובת אביה שהיתה מעליבה כשלעצמה, פגעה בדברים שהיו ערכיים בעיני בבחינה הכרתית והשקפת עולמי. ניחמתי אותו, אמרתי לו שבע"ה ישתנו הזמנים. בתו וודאי תמצא את זיווגה במשפחה שתהיה רצויה לו, אחלתי לו שיזכה להשיאה במהרה לחתן כערכו. ברכתים לשלום ושבתי לוורשה.

סופה של אהבתי הראשונה בחיים.

בת זוגתי שתחיה

באמת ניתן להאמר; הייתי רחוק מלהיות שידוך טוב. לא התמחיתי באף מקצוע ולא הייתי מסוגל לפרנס משפחה בעמל כפי. במסחר לא התמצאתי ונלחמתי נגד פרנסות שאינן יצרניות. למעשה הייתי שקוע ראשי ורובי בעבודה ציבורית שלא על מנת לקבל פרס. כלומר, הייתי טפוס של עסקן המותאם לחיי קיבוץ. אלא שהקיבוצים בגולה היו קיבוצי הכשרה בלבד. כדי להשתייך לקיבוץ של קבע צריכים היו לעלות ארצה ואני עדיין נמצאתי בניכר.

רציתי להקים משפחה, אבל לא הייתי מודע לאחריות שבבנין בית בישראל. היתה בי מידה מסוימת של לא איכפתיות. האמנתי שבכחם של ההגמק ושל הווכחנות הבנויה כהלכה — לשנות. במלה לשנות התכוונתי לשנות את טבעו של הזולת ולא את טבעי. שהרי הייתי משוכנע בצדקת דרכי. הייתי סבור שרעיתי בעתיד תהיה לי לשותפה נאמנה. תסייע לי להפעיל את המנוע של עמך, להמריץ את החברה שבתוכה פעלתי ובעת ובעונה אחת תמלא את התפקיד של קולט ברקים. תעודד אותי ברגעי אכזבה וייאוש ותרענן את כחותי למאבק מחודש. הרי שמבחינה מעשית הייתי לא יוצלח למדי. בנוסף לכל אלה הייתי גם חולה לעתים קרובות.

נשארה לי רק דרך אחת. לקחת חפשה מהקיבוץ ולו לזמן קצר ושוב להזדקק לטפולה המסור של אימי.

אחרי חתונת אחי עזבה אמי את לודז' ושבה למקום מכורתנו. לעיירה שבה ידעה גם ימים טובים. למקום שיכלה להתיחד עם זכר בעלה. לביתה משכבר הימים — צ'חנוב. שבתי איפוא לבית אמי שבצ'חנוב ואני כבר אז כבן 28 שנים.

בצ'חנוב הכרתי בחורה מעיירה קרובה, חלוצה, חברה בקיבוץ הכשרה שהתכוננה לעלות ארצה ולחיות חיי קיבוץ. נמשכתי אחריה ואף אני מצאתי חן בעיניה. היא ידעה על מחלתי. מצידה סבורה היתה שבטיפולה המסור אשוב לאיתני. בביתה היא הושמעו היסוסים וספקות. אבל היא תקיפה בדעתה זו ואף ידעה לעמוד עליה. חיזוק לדבריה מצאה בכך שכבר בשהותי בבית אמי שבו אלי חלק מכוחותיה ומראי החיצוני השתפר.

כן האמינה בתום לב שבהשפעת שפע של רוך ואהבה תצמיד אותי לבית. האמינה שאחרי החתונה ארגע אתיישב בדעתי ואדבק בחיק המשפחה. כי על כן יעזוב איש את מעשי הנערות שבו ודבק בביתו. כששתי נפשות נמשכות זו לזו מתגמדים ההידורים. במשך הזמן ידעה אף ידעה הרבה אכזבות ומפח נפש אך בכל זאת, עד היום הזה המשיכה להיות רעיה נאמנה. אשת חיל היודעת לעמוד בדברים עקרוניים על דעתה. בשקט ובמתינות, אבל בהתמדה ובעקביות הראויים לציון.

אמי הכירה ומן הרגע הראשון נקשרו נפש האחת בנפשה של האחרת. אף אני בקרתי בביתם ואמה התיחסה אלי בחיבה יתרה. כל משפחתה אימצוני והעניקו לי כבר בפגישה הראשונה הרגשת שייכות, כאילו מקדמת דנא הייתי כבר חלק בלתי נפרד מן המשפחה המאוחדת. ישועת ה' כהרף עין. ליבי עלץ בקרבי ועלה על גדותיו. כבר באותו הקיץ התארסתי במ"ט ובלי משים הפכתי להיות חתן.

בקלחת השביתה של פועלי פא"י בלודז'

וזאת לפנים בישראל על הארוסין ועל הנישואין, לקיים את החתונה אחרי הארוסין, לאחר שדאגו תחילה למקור פרנסה. אדם שפרנסתו היתה מצויה דחה את החתונה למועד קצוב, עד שיספיקו להכין לחתונתו, לתפור את מלבושי החתונה, לדאוג לבדחן ולידעי נגן וזמר, להזמין את האורחים וכדומה, כל אחד לפי יכלתו. אדם שפרנסתו לא היתה מצויה וגם אמצעים אחרים לא עמדו לרשותו דחה את החתונה למועד בלתי ידוע, והתחיל לחפש — ביתר מרץ מקור פרנסה. לא יכולתי איפוא לשוב לקיבוץ ההכשרה שבוורשא, ונסעתי ללודז' להעזר בנסיון מכרי ולמצוא עבודה כלשהי ששכרה בצידה.

בבואי ללודז' הרחתי מחדש את ריח התנועה, והפעילות שבה חזרה ובלעה אותי כליל. פא"י היתה נתונה אז במאבק עז לכבוש מקומות עבודה עבור חברנו המובטלים. הקהילה היהודית בראשותו של לייב מינצברג ז"ל פרסמה באותם הימים מכרז לבניין בית חולים לחולי רוח באחד מפרברי לודז'.

עשינו מאמץ לקבל את העבודה, כדי לספק תעסוקה לחברינו המובטלים. המאמץ הוכתר בהצלחה והתחלנו לעבוד בהקמת בית החולים. ידעתי, גם ידעתי שאין בכך פתרון לבעייתי האישית. נמשכתי לכך תוך דחף פנימי. בשטחים אלה לא יכולתי למשול ברוחי, להיות בן חורין ולשקול את הדברים ביישוב הדעת.

הקבוצה שקבלה על עצמה לבצע את העבודה מנתה 17 איש ואני בתוכם. כשהגיע מועד התשלום ניסתה הנהלת הקהילה לחזור בה ולשלם לנו מחיר זול מהמקובל בשוק העבודה, בהניחה שאנו כפועלים דתיים, לא יהיה לנו העוז להתנגד להחלטה השרירותית. כתגובה הכרזנו שביתת שבת במקום העבודה. במשך 13 יום ישבנו תחת כיפת השמים עם כל הסבל הכרוך בזה. הצלחנו לעורר את דעת הקהל ובעיקר את זו של צבור הפועלים. כל העיתונות כתבה על שביתתנו. העוול היה בולט. באחד הימים נתקיימה

הפגנת הזדהות למאבקנו מטעמם של האיגודים המקצועיים. מנהיג הפועלים סרגאי בא בראש המפגינים ברך אותנו להצלחתנו. האיגוד המקצועי של פועלי המזון הביא לנו לחם ומצרכים אחרים. המקרה עשה רושם עז בלודז', מנהיגי הקהילה נכנעו ושלמו לנו את שכרנו המלא. אלא שבכך כאמור לא נפתרה בעיתי האישית.

בימים של מאבק ציבורי סוער, קבלנו הרבה מכתבי עידוד מסניפים שבערים אחרות ובראשם מקבוצת בנדין. בין מכתבי העידוד שהגיעתנו הגיעו גם מכתבים מסוג אחר. מכתבי דאגה מארוסתי ואני אפילו לא התפניתי להשיב עליהם. בתום השביתה קיבלתי ממנה מברק בהול שביטא את חרדתה ודרש ממני לשוב תכף ומייד הביתה.

ראיתי כי בהיותי בעיר הגדולה באוירתה התוססת נמשכתי לעבודת הכלל כבעלי כנף הנמשכים לאור, ואיני מתפנה לדאוג לעצמי. מה עוד שמחלתי החלה להציק לי ביתר עוז וחשתי שגופי הולך ונחלש. שבתי איפוא לצ'חנוב וניסיתי לשתף פעולה בדאגה להבטחת עתיד כלשהו למען ביתי.

בת זוגתי מצליחה במקום שאני נכשלתי

בת זוגתי לעתיד איפשרה לי איפוא להיות הראשון המאבטח את עתידנו בהביעה בזה את הסכמתה ללכת אחרי לכל מקום שאצליח לתקוע יתד. כיון שנכשלתי נרתמה היא למשא הכבד. בכסף המעט שהמשפחה העמידה לרשותה, שכרה דירה קטנה וחנות בצידה. עבדה קשה מאד. אפתה בישלה והכינה מצרכים שונים. דברים שאי אפשר היה להשיג בחנויות גדולות ומסודרות, השיגו אצלה. כך הובטחה פרנסתנו זמנית עד שהמרכז יצליח להקציב לנו סרטיפיקטים מתוך הסרטיפיקטים המועטים שהועמדו לרשותו ונזכה לעלות ארצה ולהצטרף לחברים שבקיבוץ. כך תיכננו, אלא שגזרה מלפניו שהדברים יתגלגלו אחרת, ועוד חזון למועד.

החתונה

שמחת הכלולות נקבעה ליום האחרון של חג החנוכה. שנת תרח"צ לפר"ק. היה זה יום חינגם חג המולד של אותו האיש. 1938 לספירתם. שתי העיירות שכנו במרחק של כ־40 ק"מ אחת מהשניה. מספר ימים לפני יום התונתי נפתחו ארובות השמים והשלג הגיע לגובה של שני מטר ויותר. בו ביום הוציא הקב"ה את הכפור מנרתיקו והורידו למינוס 30 מעלות.

עגלונים נוצריים סרבו לנסוע מפני ששטופים היו בחינגותיהם. העגלונים היהודיים פחדו לנסוע מפני שנתיראו מן מזג האויר הסוער. בקושי מצאנו יהודי אחד ששם נפשו בכפו. השליך על ה' יהבו והסכים לדחוס אותנו בעגלתו אמרנו את תפילת הדרך ושמנו את פעמינו בדרך לחתונתנו.

מצב רוחנו לא היה מרומם ביותר. לדרך שכזאת צריכים היינו להצטייד בבגדי פרווה מיוחדים, ואלו לא היו בהישג ידינו. הקור חדר לעצמותינו והקפיא את דם ערקנו. רוב בני המשפחה כבר היו מפוזרים בכל קצות העולם, ובישבינו, קומץ קטן של קרובים דחוסים בעגלה בודדת, מוקפים שלג וכפור, השגחנו ביתר שאת בחסרונם.

באמצע הדרך נחלשו הסוסים ונאלצנו להזעיק תגבורת סוסים מעיירת כלתי. הסוסים הרעננים, משרתיו עושי רצונו, סייעו לנו להוציא את המגלשה לאם הדרך. מאוחר בערב הגענו באותות ובמופתים, וסוף סוף, הובילו את החתן ואת הכלה מתחת לחופה.

עמדתי בנסיון, הכוס נשברה לרסיסים ונשמעה ברכת מזל טוב המסורתית. אט אט, התחממה האוירה, דמעות גיל מהולות בשירה ובשמחה שבלבבות. השירה והריקודים נמשכו עד אחרי קריאת התרנגול, פקחתי את עיני, והנני בעל בעמיו. האשה — אשתי, שלי היא. הבית — ביתי שלי, עד מאה ועשרים, אמן ואמן.

שנת תרצ"ח בסביבתי החיצונית

ממלכת פולין הכריזה על עצמאותה המחודשת בשנת תרע"ח. גבולותיה הסופיים נקבעו בחוזה השלום בריגה, בשנת תרפ"א. היתה זו ממלכה מורכבת מהרבה מיעוטים לאומיים בעיקר, אוקראינים יהודים וגרמנים. גם לשונם ודתותיהם היו שונות. האוקראינים היו פראווסלבים — נוצרים אורתודוקסים, ושפתם אוקראינית. היהודים, רובם ככולם מעוגנים במסורתם עתיקת הימים נאמנים לתורתנו הקדושה. אדוקים בדתם, מיוחדים בלבושם, ושפתם — יידיש. הגרמנים, חלקם נוצרים פרוטסטנטים ושפתם — גרמנית. הפולנים, נוצרים קתולים קנאים. והיחידים הדוברים פולנית. זכויותיהם של המיעוטים הלאומיים הובטחו לכאורה באמנת חבר הלאומים. למעשה נקטה פולין מבראשיתה, במדיניות של הטמעת המיעוטים. או בהפיכתם לשואבי מים ולחוטבי עצים.

החשדנות ההדדית היתה מנת חלקה של מדינת פולין מרגע הקמתה ובמשך השנים גאו בה גלי שנאה ללא מעצורים. מלחמת חרמה היתה נטושה בין הפועלים לבין המעבידים ובתי הכלא היו מלאים אסירים מדיניים. האוקראינים שנאו את היהודים ואת הפולנים. הפולנים שנאו את האוקראינים, את הרוסים ואת היהודים. החוליה החלשה בתרשים היו היהודים, מפני שאף כח חיצוני לא עמד מאחוריהם.

בארגונים היהודים פעלו, כפי שתארתי כבר בתחילת תולדות חיי, מגמות שונות ומנוגדות. ויש להודות שדוגליהם היו דבקים למטרתם ונמרצים ביותר. המרכז הדומם, היהדות המסורתית שכללה את רוב מניינו ורוב בניינו של העם, התעורר די מאוחר. עדיין נתון היה במצב של התארגנות פנימית ולידי ביטוי של כח מאורגן ומלוכד בעל תכנית מגובשת ואחידה — עוד לא הגיע.

ממשלת פולין כשלעצמה נשענה במדיניות החוץ שלה יותר ויותר, על ברית ידידות הדוקה עם גרמניה. בעליית היטלר לשלטון חדר הארס של המפלגה הנאצית לכל שכבות האוכלוסיה שבפולין:

הפולנים, האוקראינים והגרמנים כאחד. שנשאת ישראל הורגשה על כל צעד ושעל. ניתן היה למששה בידים ממש, ולנסרה במשור הגדול.

היהודי הפשוט הרגיש בחושו הבריא כי באוירת השנאה המפעפעת בפולין אין לו עתיד, וחפש דרכים להגירה. הרבה מאד משפחות הצליחו לשלח חלק זעיר מבניהם למרחקים במטרה להכין את הקרקע ולשמש משכוכיות שיסחבו אחריהם את יתר בני המשפחה. אחי שמואל ואחותי מלכה ומינדל נמצאו כבר בארץ. אחותי לאה ובעלה בארגנטינה. אחי הצעירו ואמי נשארו בצ׳חנוב. שמורים עמנו מכתבים קורעי לבבות, משדרים הקוראים להצלה, שהם שלחום לארץ. במכתבים ההם הם מתחננים שיחושו לשלוח להם התרי עליה לארץ. אחי ואחותי עשו כל אשר לאל ידם, אלא שהאנגלים השליטים אטמו את אזניהם, וידם קצרה מלהושיע.

שעת הגזירה

בשנת תרצ״ח התחיל שונא המין האנושי להוציא את איומיו מן הכח אל הפועל, הפתעה רדפה הפתעה. מנהיגי הארצות הדמוקרטיות נאחזו בשיתוק שבחלחלה ומידי פעם לפעם ניסו לפייס את כוכב הרע בנתחים נוספים, ולהרגיע להרדים את האוכלוסיה שבארצותיהם.

ידענו שגרמניה מתרוקנת מתושביה היהודים, חלק מפליטיה הגיעו אפילו אלינו. הדבר הגביר את אי השקט ברחוב היהודי. אולם מימדיה כוסו באמנות רבה. וסבורים היינו שהמצב בגרמניה עדיין יותר טוב מאשר המצב אצלנו, מוכיח בשער, בעל שעור קומה, שהיהדות הזאת על מנהיגיה תאזין לקולו, תוריד את אנשי החייל שבהם למחתרת ותלמד את ישראל קשת, לא קם לה עדיין לצערנו הרב. מעטים בלבד חששו ממלחמה בין פולין לבין גרמניה. הרוב המכריע, ואני בתוכם, ראו בפולין בעלת ברית נאמנה של גרמניה ולא האמינו לא במלחמה לא בכיבוש ולא

בשינויים נמרצים ופתאומיים של הממשל כלפי היהודים. היינו מיעוט שדיכאוהו, וסבורים היינו כי מצב עוד יותר גרוע לא יתכן.

בינתיים המשיכה השמש לזרוח ולא הגיבה על מאורעות העולם. טל ומטר, שלג וגשם ירדו בעיתם, האדמה המשיכה לתת את יבולה ואפילו ביתר שאת. מדינת פולין התאוששה מן המשבר הכלכלי והורגשה רווחה מסוימת מבחינת הלחם היום־יומי. הורגשה רווחת מה אפילו אצל העמלים ברחוב היהודי.

שנת תרצ"ח בביתי

אישית, הייתי שקוע במשך ארבע עשרה שנה בהקמת תנועת פא"י פעילה וחזקה. המשכתי בדרכי זו גם בשנת תרצ"ח. עובדה היא שאפילו בפרוץ הקרבות בין פולין לבין גרמניה הייתי סבור ששתי השכנות מביימות מין משחק. זאת כדי להטמין מלכודת כלשהיא שאת פשרה אמנם לא ידעתי. אנוס על פי הדבור, הפכתי לתושב זמני של העיירה מקוב. בשבת הראשונה אחרי החתונה הוזמנתי למרא דאתרא הרב איזלברג הי"ד, מנהיג ישראל, תלמיד חכם משכמו ומעלה. מעורב בין הבריות ובנוסף על כל אלה — אגודאי נלהב. נפשי נקשרה בנפשו והייתי יוצא ונכנס בביתו. הרב כבד אותי גם כן ובשעת רצון אף הזמין אותי לטיולים ביער שבסביבה. השתתפתי בכיסופיו על גאולת ישראל, ותכננו תכניות לפעילות ציבורית בקהילת מקוב. בין השאר ביקשתי ממנו לסייע לי להקים סניף פעיל של נוער פא"י במקום.

חובשי בית המדרש וקנאים למיניהם, שהסתגרו בד' אמותיהם, התנגדו לכך. הם טענו, שמתיראים הם כי פא"י תגרום לשינויים בלתי רצויים ברחוב היהודי. ביוזמתו של הרב נערך סימפוזיון בביתו. בשיחת רעים זו נערך וכוח נוקב ביני לבין אחד המתנגדים, שנבחר על ידם לשמש להם לפה, ולייצג את עמדתם. הוויכוח נמשך מספר שעות טובות ובסיועו הזהיר של הרב שכונעו המתנגדים ונתנו לי יד חופשית, אור ירוק להתחיל בפעולה.

ביזמת אשתי שתחיה נאסף הקומץ הראשון של הנוער הפעיל בביתנו אנו. היא קבלה על עצמה טורח נוסף על טרחתה היום־יומית. וכיבדה אותם במשמנים ובממתקים מעשי ידיה. ישבנו ישיבת רעים, שרנו והתוכחנו והתנועה התחילה לעלות בשר וגידים ולקרום עור. וכך גליתי שגם החיים בעיירה הקטנה יכולים להתמלא בתוכן חברתי.

אמי במקוב ואנוכי בוורשה

בהיותי בחברה שכחתי ממכאובי האישיים. ברגע שנשארתי עם עצמי תכפו עלי הכאבים. שכבתי יותר מאשר התהלכתי, והתרופה היחידה — בקבוק חם לבטני. המצב הגיע לידי כך כי בשעה שקרוביה ביקרוני העלימה אשתי את העובדה שאני שוכב בחדר השני ואמרה שהנני נמצא מחוץ לבית. לא נעמו לנו מבטי העצב והרחמים. ואף לא העובדה שהיא תאשם על ידם בחדרי חדרים שמלכתחילה הציעה מיטה חולה. שכן עובדת היותי חולה לא היתה סוד, גם לא לפני חתונתנו.

סוף סוף הוחלט שעלי לנסוע לוורשה, לאחד הפרופסורים ידועי השם, לבדיקה יסודית. אמי הגיעה מצ׳חנוב והצהירה שבינתיים היא נשארת אצלנו לסייע לאשתי בהנהלת חנותה. הסבל הוא משותף אמרה. הוא סובל, אני אמו ואת אשתו. בכחות משותפים נתגבר איכשהו. ובע״ה גם נדע ימים יותר טובים — אמרה ועודדה. הפרופ׳ מצא שאני נושא אבני חן בכיס המרה ושאצטרך לעבור נתוח. אלא שבינתיים הנני חלש מדי ואזדקק תחילה למספר חדשים של התאוששות. שבתי הביתה כשהצילומים בידי ורגש של הקלה בלבבי, הפעם ידענו שאיני חולה מסוכן והיה לנו הבטחון שאחרי הניתוח אבריא לגמרי בע״ה.

מחנה קיץ של פא״י

פעילותי האחרונה היתה הקמת מחנה קיץ בשביל הנוער שלנו מכל אזור וורשה. הנוף הנהדר שבסביבה, היערות שהקיפו

את העיירה, כאילו נוצרו למטרה זו. וקבלתי על עצמי לארגן את המפעל העצום. היה זה מפעל מוצלח ביותר. נטלו בו חלק מאות חברים מן הטובים שבנוער פא"י. שמענו הרצאות מפי הרב ומפי מנהיגים אזוריים, במיוחד יש לציין את השתתפותו הפעילה של חברנו חיים ליב קוזלובסקי מוורשה. יהודי העיירה אורו עיניהם. חיים תוססים שכאלה לא ידעו מעודם. דמה הדבר כאילו שכל תושביה משתתפים בחתונה גדולה משותפת הנמשכת על פני כמה שבועות. היהודים שבה היו בעיניהם כחולמים, וכך היינו אנו בעינינו.

אמי ז"ל קבלה על עצמה את הנהול הטכני של המחנה וכולנו שבענו נחת מיכולת הארגון שהוכיחה, והיינו מלאים סיפוק מהצלחת המבצע. קול רינה, וויכוחים, פנים צוהלים ושמחים, אהלים נקיים ומסודרים, אוכל טעים ומשביע. הרצאות, דביקות וחסידות. והכל בשפע המרנין את הלבבות ומשכיח את הצרות. האור המבזיק שקדם לעלטה הכבדה.

החטף

בט"ו באב תרצ"ט באה עלינו שואה איומה, שהחריבה את כל יהדות פולין ובתוכה את משפחתי היקרה. שואה שדנה לכליון גופני ונפשי את כל חברי וידידי. אלו שביחד חלמנו ונלחמנו למען עתיד טוב יותר. נשארתי גלמוד ומיותם מכל אלה שכל כך אהבתי. ובזה תם ונשלם החלק הראשון של תקופת חיי. של אמונה בבחיר היצירה. ובבת אחת תמו כל החלומות.

בינתים מוכרח אני להמשיך, מפני שבעל כרחי אני חי ועתיד אני לתת דין וחשבון על מעשי. תפילתי המלווה אותי בהמשך דרכי היא: רבונו של עולם: עזור לי לא לאבד את צלם האלוקים שבי. תן לי את הכח להמשיך ולהיות בן אדם. בן אדם אפילו בזמנים הגרועים ביותר.

מעתה אצטרך לטייל בין קברי יקירי וידידי, בכל אותם המקומות שחיו ופעלו, ולהיזכר בהם ולהזכירם. בקברי משפחתי הקרובה ואמי ז״ל בראשם. ובקברי המשפחה הרעיונית שאבדו לנו בצורה כה טרגית — הי״ד.

עת הלילה

— בתקופת השואה

באירופה —

השואה ומוראותיה

"תנות צרות לא אוכל
שבר בכל יום ואנחה,
רבתה בנו חלחלה
— קרן ירדה עד עפר"
(מקינותיו של רש"י)

לצערה ולשברה של אומתנו, שורות אלו, המיוחסות לרבנו שלמה ב"ר יצחק, — משקפות באופן נאמן את תולדות עם ישראל, אין לך דור שלא עברה עליו מצוקה, שוד ושבר ושואה; ברם, האחרונה עלתה על כולנה.

אי עט סופר או כרוניקה של היסטוריון שיהא בכוחם לתאר ולספר, לסכם ולעדכן את מלאכת ההשמד של האשמדאי הנאצי על כל זוועותיו, על אכזריותו התהומית התת־אנושית ועל יכלתו השפלה המדהימה לרתום למזימתו האפלה את כל אביזרי המדע השימושי: את הסטטיסטיקה, הכלכלה, הפסיכולוגיה, ההיסטוריה ואפילו את הרפואה בצורתה המעוותת!

*

במה שהתחילו הגרמנים הנאצים באירופה ובמה שהשאירו, אפשר למצוא אך ורק "השתקפות במראה" נבואת הנביא: יום חושך ואפלה, יום ענן וערפל... עם רב ועצום, כמוהו לא נהיה מן העולם ואחריו לא יוסף עד שני דור ודור. לפניו אכלה אש

ואחריו תלהט להבה. כגן עדן הארץ לפניו, ואחריו — מדבר שממה וגם פלטה לא הייתה לו". (יואל ב', ב'—ד').

אמנם משתמש הנביא בתאור זה לארבה שעלה על הארץ בזמנו, אך תאור זה, יש בו התאמה נכונה ומחרידה לשואה הגרמנית־הנאצית שירדה ועשתה השמות המשממות הכי נוראות בעמנו.

*

אחינו בני ישראל, שנקלעו בין שליטי גרמניה והמשטר ברוסיה הסוביטית, בין הטרור החום והטרור האדום, יכולים היו ללמוד על בשרם את הלקח המר של דכוי האדם למען השקפה מעוותת. כמובן שאין להשוות בכל את הדכוי הגרמני ואת מכונת ההשמדה שלו שפעלה כשעון מדויק לכליונם של מליונים בני אדם — לזו של האימה הבולשביסטית על כל פרטיה ודקדוקיה. אבל הצד השוה שבהם היה: שחיקת היחיד עד אפר. הראשונים בהפיכתם לאפר ממש בכבשנים, ואילו האחרונים בשילוח למחנות ריכוז למען חינוך מחדש כביכול, בתנאים לא תנאים של קור מקפיא עצמות, של תת־תזונה שהיתה גם תת־אנושית וכל זה בתנאי עבודה קשים. וגם בדרך זו נמחקו ונמחצו אלפי בני אדם חפים מכל פשע. המשטר שלחם כביכול בעד שוויון וזכויות לכל עם בלי הבדל, דיכא בצורה איומה כל יזמה של תחיה לאומית ישראלית. אכזריותם היתה מגיעה לעיתים עד לטמטום ורשעתם ויחסם המבזה היה זועק לשמים.

נבצר ממני להרחיב את יריעת האסון הלאומי שלנו בציורים ופרטים נוספים, אך נקודות מסוימות בכוונתי להבהיר כאן. נקודות שעליהן ממעטים לדבר כותבי תולדות השואה ומנתחי מרכיביה.

אחת הנקודות המכאיבות והמתחננות להבהרה היא: מה חלקם של אומות אחרות, פרט לגרמנים, בהשמדת עמנו. נקודה שניה:

לתת תאור אוביקטיבי מלא של טיפוסים שונים מבני עמנו בזמן מבחן. יהודים המקובלים בחברה כמקימי מצוות ודורשים לעצמם כל הכבוד מהחברה — איך הם התדרדרו בזמנים הקשים שעבר אליהם.

מאידך גיסא, יהודים פשוטים שלא מתימרים למנהיגות, חלק אפילו מחברת שוליים, המריאו לפיסגת ההומניות היהודית בהתנהגות, במסירות־נפש שלהם ובנכונות ההקרבה על ערכים ועבור אנשים יחידים.

בכתבי ספר זה עוברים לנגד עיני בעלי תשובה אמיתיים שהיאוש מאמונתם המכזיבה נסך עוז בנפשם לחזור לכור מחצבתם... ושוב מאידך גיסא — סופרים שומרי מצוות שהיו מסתובבים בחצרות האדמורים ועם תחילת הכיבוש הסוביטי במחוזותיהם נבלעו מיד במפלגה הקומוניסטית, לא בגלל פקפוק בצדקת רעיונם עד כה , אלא בגלל פחד גרידא. ואיך יזנח עטי את היהודים הנפלאים הקרואים חב"דניקים שמסרו נפשם יום יום על קיום מצוות קלה כבחמורה.

גם ראיתי קומוניסטים שישבו שנים ממושכות במחנות ריכוז בפולניה ואחרי "השחרור", כשטעמו את גן־העדן שחלמו ולחמו כדי להשיגו, אבדו עצמם לדעת.

לעומת זאת, לא אוכל להשתחרר ממבט — עינו של יהודי מאמין אמיתי שהשקפת עולמו מגובשת, שנקל היה לו לעמוד בכל הנסיונות ולהשאר באמונתו. ואיך לא יגע עטי בגעגועים לגאולה שעלו בכל פינה ופינה בעם במצביהם הקריטיים ביותר.

ובכלל: מי זה יכול לעמוד עם אמת המידה בידו ולמדוד: כך וכך גבורת הנפש, זו היא הקרבה עצמית, אלו הם התנגדות ומרי. וכי אפשר להאשים מישהו בחוסר ארגון פנימי, ציות או חנפנות לאויב העמלקי — הנאצי? הניתנים הדברים למדידה בלחץ האיום הזה?

מי מסוגל להאשים את מישהו מריבי רבבות הרוגי מלכות הרשעה — ההם שנשמדו אך ורק על חטא יהדותם. מי מסוגל לתת להם "ציונים" על כך וכך גבורה וכך וכך הליכה כצאן לטבח?

מי מסוגל בכלל להבין עד תום עכשיו את הציות לפקודות מחד, ואת ארגון המחתרת מאידך? על האמון העוור שנתנו אחינו בהבטחות בני הגזע העליון? על התקוות שהיו מנצנצות בלב — על אף הסוף המר הנראה כבר מול העיניים?

מי נביא וידע איך כל אחד מאתנו היה מתנהג אילו היה שם?

על רקע המאורעות הנוראים הללו מסורים הדברים, על יסוד חוויותי, שעברו עלי ועל בני משפחתי.

ואף על פי כן: אף אילו כל היערות יהיו קולמסים וכל העצים נייר, לא יספיקו לתאר ולהנציח את מלוא ההיקף והעומק של השואה הנוראה הזאת.

פרוץ השואה

והמה לשואה יבקשו נפשי... (תהילים סג י)

ביום ששי, האחד בספטמבר שנה 1939 למספרם, בשעה 9 בבוקר, שודרה הודעה ברדיו הממשלתי הפולני, שהמלחמה פרצה. הוא יום הששי הקבוע ליום השוק. אכרים מהכפרים הסמוכים לעיירה רגילים היו להביא אז את תוצרתם המשקית והחקלאית למכירה וקונים מצרכים לצרכי כפריהם.

לעת הצהרים ברחו הכפריים בבהלה לבתיהם. אוירונים גרמניים טסו מעל העיירה, מהומה ומבוכה השתררו על העיירה. אך היהודים הלכו עדיין בכל זאת לבתי הכנסת לקבלת שבת, אי אפשר היה להשתחרר מהרגשת הנפילה במצב הרוח. החרדה לבאות גברה על ההרגעה העצמית.

בערב עשינו כבר האפלה בבתים. בשעה אחת עשרה בלילה הגיעו הפליטים הראשונים מהעיירה פראנשיץ הקרובה לגבול הגרמני. היהודים פתחו את בתיהם לרווחה וקלטו את הפליטים באהבה וקימו בהם מצות אכילה שתיה לינה. השבת עברה במתיחות ובציפיה לקורות היום הבא.

ביום הראשון הופיעו מודעות ברחובות שתכנן: "כל האנשים הצעירים יעזבו את העיר ויתגיסו לצבא הפולני. ההתיצבות בעיר פולטוסק, שם חנה בקביעות גדוד צבא פולני". גם אני ושני גיסי לקחנו תרמילים שבהם שמנו קצת דברי מאכל והתחלנו לנדוד, קצת ברגל וקצת בעגלות, עד שהגענו לפולטוסק. לצבא הפולני שחנה שם כבר לא היה זכר ושארית. אנדרלמוסיה חסרת תקדים השתררה בעיר, וכל האוכלוסיה התכוננה לצאת. המשכנו לנדוד

ולהתרחק מהחזית. באנו לרוזשאן גם העיירה הזאת היתה כבר "נקיה" מיהודים.

עייפים ורצוצים שרכנו דרכנו לוישקוב. והגענו לקרוב משפחה שלי. לדוד צבי אוסטרי, שהיה מתגורר בקרבת בית הכנסת. עוד לא הספקנו לשתות כוס תה, והנה ראינו נפילת פצצה לחצר ביהכנ"ס. רתמנו את כוחותינו האחרונים וברחנו לכוון היער על יד וישקוב. מאות יהודים היו אז ביער. התחבאנו בינות לעצים כשאוירונים "מזמזמים" מעל ראשנו. זורקים פצצות ויורים בכל כלי יריה שהיו ברשותם. מידי פעם היינו שומעים מפינה זו או אחרת זעקת־תפילה, "שמע ישראל"...

אינני זוכר את מספר הקרבנות שנפלו אז ביער הזה. אך זכורני היטב איך שחשנו על גבנו את רדיפת המוות על כל צעד ושעל שצעדנו. צפיותינו לרדת החשכה היתה דרוכה. קווינו לרגע שנוכל לצאת מהיער ולהתקרב לאיזשהו יישוב יהודי. הגשם לא פסק מלרדת כל הערב ההוא. כשאנו רטובים עד ללשד עצמותינו התקרבנו בשעה שלוש לפנות בוקר לעיירה ידוב. אנו דופקים על דלתות בית יהודי ומתחננים לאפשר לנו לייבש את בגדינו ולפוש קמעה אחר התלאות שמצאונו במשך היום. אך היהודים פחדו לפתוח את דלתות בתיהם. כאשר האיר השחר המשכנו לנדוד לעיר אחרת והגענו לסטוצ'ק, עיירה קטנה מלאת יהודים יקרים מחוננים במידת הכנסת אורחים. הם האכילונו ואף נחנו במשך שעות אחדות.

הנה מגיעות אלינו ידיעות כי החזית מתקרבת, וכל העיירות שעברנו בהם נכבשו כבר ע"י הגרמנים. רצנו בבהלה הלאה, עד שהגענו לעיר גדולה יחסית ושמה וונגרוב. עיר זו היתה מלאה פליטים מפליטי כל האזור. זהו המקום האחרון שאליו יכולים היינו להגיע בכדי להציל את נפשותינו. כל הערים האחרות בסביבה כבר נכבשו על ידי הגרמנים. ראויה לציון מסירות הנפש של יהודי וונגרוב לאחיהם הפליטים. הם חילקו עמנו את פת לחמם.

יהודי העיר היו ישנים על הרצפה ומיטותיהם מסרו לפליטים. יומיים ישבנו בונגרוב. שפכנו ליבנו באמירת תהילים, ושוענו בבקשת עזרה וחילוץ ממצוקותינו. רבה היתה הדאגה למשפחות שנשארו מהצד השני. מה ואיך לעשות בעתיד הקרוב זו היתה ראש דאגתנו.

יום לפני ראש השנה כבשו הגרמנים את וונגרוב. קבלנו פקודה להתיצב בככר השוק ושמענו את פקודת היום של הגרמנים. הפקודה היתה שאין לנו זכיות אזרח ומוכרחים אנו להיות מוכנים למלא כל פקודה של הגרמנים בכל שעות היום. לעת ערב הוכרז עוצר.

כך קבלנו את השנה החדשה ביום הראשון אחרי הכבוש הנאצי הארור.

בוונגרוב כיהן אז הרב מורגנשטרן, בנו הבכור של הרבי מסוקולוב זצ"ל. יהודי תלמיד חכם גדול, אוהב ישראל ונערץ מאד על כל היהודים בעיר ובסביבה.

הלכנו לשאול אותו אם לחזור לבתינו בר"ה או לחכות עד אחרי החג. תשובתו היתה: "אם להצלה מותר לחלל את החג, ואם סתם לעבור מסכנה לסכנה, הרי שאין זה כדאי. הוא קבל על עצמו לדאוג לנו לסידור צרכי החג ע"י קהילתו. אך סבלנותנו פקעה. לא יכולנו לראות בסבלם של יהודי ונגרוב בגללנו.

קשיים עצומים צצו בסידור חייהם באותם זמנים קשים של הכבוש. מיד לאחר כניסת הגרמנים, כבר היה מורגש מחסור במצרכים חיוניים. גם הגעגועים והדאגה למשפחותינו שהשארנו בבית בלי הנהגת גבר במשפחה, גברו בלבנו. איך יסתדרו אלה במצב שנוצר.

לא שמענו לעצת הרב וביום ב' דראש השנה התחלנו לחזור למקום. עברנו על פני כל העיירות. אבל תנאי בריחתנו היו כבר הרבה יותר קשים מאשר קודם לכן. למלוא מראה עינינו: הרס

וחורבן בדרכים. יגון צובט את הלב על כל צעד ושעל. וליהודים במקומות הללו — אין זכר.

מדי ראותנו גרמנים מרחוק היינו מתחבאים, כי שמענו על רציחות ומכות אכזריות אשר היכו הכובשים את היהודים שנפלו בידיהם. הגענו לוישקוב. הגשר, המחבר את העיר רוז'ין על נהר הבוג, היה מפורק לגמרי. חיפשנו שבילים צדדיים, כדי לעבור לצד העיר? — סכנות נפשות ממש שקשה לתאר. והנה זכינו לחזור לבתינו יום אחד אחרי ראש השנה.

בעול המשטר הגרמני

חושך ואפלה ברחובות. החנויות סגורות, ובתי־המלאכה שובתים. בפחד תמידי שרויות המשפחות על ילדיהן. אין לך יום ללא גזרה חדשה. כל גזרה גרועה מקודמתה. "קונטריבנציות" (קנסות), עבודות כפייה. שוד ורצח — דבר יום ביומו. בראשונה היה עדיין הטיפול בנשים לא כל כך אכזרי, אך כל גבר שלא יצא לעבודה — אחת דינו למות.

מזמן לזמן היינו זוכים ל"ביקוריהם" של שיכורים גרמניים לצרכי שוד ורצח. ערב אחד בשעה אחת עשרה, כאשר היינו ערוכים כבר לשינה, שמענו דפיקות הולמות בדלת וקולות צועקים: יהודי! פתח תיכף את החנות והבית. אשתי החוירה כסיד והחביאה אותי בארון הבגדים, לאחר מכן — פתחה לפניהם את הדלת. על סף הבית עמדו ארבעה גרמנים שיכורים, אך הם היו די "פיכחים" לארוז לעצמם כל מיני סחורות שהיו עדיין בחנות, וזאת באיומים "צריך להרוג את כל היהודים"... כאשר אזלו הדברים שמהם אפשר לשדוד, פנו אל אשתי בשאלה — איה בעלך? היא ענתה: בעלי נמצא מחוץ לעיר. משקרת, צעקו הגרמנים. אם נמצא אותו, נהרוג את שניכם. אני עומד בתוך הארון ומרגיש הנני שהנה, הנה אחנק מחוסר אויר לנשימה. פסוקי "הוידוי" כבר עולים על שפתותי. הרגשתי היתה שקיצי

מתקרב. לפתע שמע גרמני רעש חשוד מהחוץ. הוא פחד שהממונים עליו יתפסו אותו ואת חבריו בשוד פרטי. כיון שכך עזבו הארבעה את דירתנו תוך בריחת בהלה; וכך ניצלנו. בלילה ההוא נדדה שנה מעינינו והיינו שרויים בפחד רב.

הבוקר אור ואותי תפסו לעבודה, יחד עם עוד ששה יהודים. התפללתי בלבי: "רבש"ע, תן לי כח לשמור על כבודי האנושי ועל צלם אלוקים, בפני חיות טרף אלה!". הובילו אותנו לדיר של בהמות ודרשו מאתנו להעמיס זבל על גבי עגלות. עשיתי את עבודתי ולאחר מכן שאלתי: "מה עלי לעשות כעת? וכאן באה הפקודה: לזרוק את הזבל בחזרה לרפת. (עבודה עקרה שאינה מועילה לאיש — שיא ההתעללות) — וזאת היתה עבודתנו במשך כל היום! שמתי לב לכך שהיו בין היהודים העובדים אתי כאלו מחניפים לגרמנים — ובושה כסתה את פני! מי ביקש מאנשים אומללים אלה לשבח את משעבדיהם? מי אלץ אותם לומר לגרמנים המתעללים בהם בעבודה שאינה עבודה, אלא לשם התעללות בלבד, דברים כגון "אין אנשים טובים כגרמנים". במלחמה זו כל המתחיל עמכם מוכרח להפסיד, וכד'. חרקתי שיני במחאה והמשכתי עבודתי בדומיה מוחלטת. שמעתי את דברי הגרמנים בינם לבין עצמם: "יהודי זה מיטיב לעבוד"... ולאחר מכן: תתכבד נא בצלחת מרק, יהודי חרוץ... לא הם לא הצליחו לחמם את לבי בקומפלימנט שלהם וגם לא במחוות המרק... סרבתי, ואז אמר אחד מהם: יהודי גאה זה, בעל כבוד עצמי!.

כאשר חזרתי לעת ערב הביתה, גמלה החלטה בלבי: מוכרח אני לברוח! חשבתי בלבי כי אינני מסוגל להכנע ולהרכין ראשי בפני הרוצחים הסדיסטים הללו. באותו זמן הצילה החנות שלי את כל המשפחה מחרפת רעב יען כי הצלחתי להחביא קצת מצרכים חיוניים לפרנסת יום יום.

על חורבן ורציחות הגיעו אלינו ידיעות מכל הסביבה. בצ'חנוב הרגו ותלו אנשים ברחובות עיר. ומקרה היה בוונגרוב: גרמני

נהרג מיריית אלמוני, מה היתה תגובת הרשעים? — הם לקחו כבני ערובה עשרה יהודים — ענו אותם ביסורי תופת, בהצדיקם את המעשה: שהיורה היה ללא ספק יהודי.

בערב יום הכפורים הלך הרב מורגנשטרן הי"ד לגסטפו והודיע על אחריותו לכל היהודים וביקש לשחרר את כל בני הערובה. הם עשו זאת, אבל הרב זצ"ל הומת מות קדושים על מצוות הצלת נפשות. שמעתי כי ביום הכפורים התכו את גופו הקדוש לחתיכות. ואז זעקנו כולנו, זו תורה וזו שכרה? אבל בת הקול הנצחית ענתה לנו: גזירה היא מלפני... ונדמנו.

למחרת שהה הרבי מסקולוב בין מקורביו בורשה ואמר להם "אני מרגיש כי בני הבכור, חביבי, כבר איננו בין החיים" לי אין תמורה וחיי עלי אדמות מיותרים כבר", סיים דבריו הרב הקדוש, ונפטר מיד — הי"ד. על הרב מקרסנושילץ שמענו שהנאצים ימ"ש קשרוהו לאוטו שגרר אותו ברחובות עיר כשהוא מפרפר ביסוריו ובכאביו העל אנושיים עד יציאת נשמתו.

היכולתי עוד לצפות לישועה כלשהי...?

מאמי ומהמשפחה בצ'חנוב לא שמעתי מאומה. נסיתי לשכנע את אשתי ואת משפחתה שנשאיר הכל ושנברח מחמת הסכנה המרחפת גם עליהם. אבל הם סרבו לשמוע בקולי. "המלחמה בטח תגיע עוד מעט לקיצה באמצעות צרפת". — אמרו — "מפני שהביצורים הצרפתיים אינם ניתנים לכיבוש מחמת עצמתם"... וכד' — השערות סרק. הרגשתי רחמים בלבי עליהם אך קצרה ידי מלשכנעם. כאשר אמרתי לחותנתי החולה שהנני מתכונן לעזוב את המקום ולנסות מזלי בעולם הגדול בכתה הזקנה בכי קורע לב ולא יכולתי להרגיעה. תוך התיפחות השמיעה באזני: "הקב"ה נתן לי מתנה יקרה — חתן כמוך! חלמתי לחיות במחיצתך עד סוף ימי. והנה כל כך מהר אנו נפרדים! בכיתי עמה והרהרתי: הלואי ואזכה עוד לראותה... אך לא זכיתי! אללי לי כי איבדתים וכמה חסרים הם לי! — ביניהם ילדים יקרים ונחמדים שלא טעמו

טעם חטא. כל חייהם עמלו בני משפחתי לחיות חיי כבוד ולהנות מיגיע כפיהם. ביתם היה פתוח לרווחה לכל נצרך. חבל על דאבדין ולא משתכחין שנאלצו להפרד מהחיים בצורה אכזרית כזאת.

הדרך לגן העדן הסובייטי

חפשתי לי שותפים לנסיעה. מפי אנשים שהצליחו "לגנוב" את הגבול שמענו כי סכנה מרחפת על ראשינו ועלולים אנו להתפס בידי הגרמנים, ואף הרוסים רואים את הפליטים לא בעין יפה. "גונבי הגבולות", ידעו כי רע להתפס ע"י ה"שותף" הגרמני במלחמה זו, אך מר להתפס גם בידי השותף הרוסי...

מצאתי חמישה אברכים מהחוג שלי — שזה לא מזמן נשאו נשים ותכננו יחד כיצד עוברים את הגבול, בכדי להמלט מהרע המוחלט אל הרע במיעוטו. באותו מקום גרו אז הרבה גרמנים שנשארו בפולניה מזמן מלחמת העולם הראשונה. גרמני מסויים קבל על עצמו להעבירנו את הגבול, ולא נתקל, לפי דבריו, בשום גרמני או רוסי, בדרך החצייה. תמימותנו ללא תקנה, ואמונתנו בבני אדם טובים ששרדו עדיין אף בקרב הגרמנים, גרמו לנו לתת אמונו בו ולקבל דעתו. שבועיים אחרי חג הסוכות יצאנו לדרך. מזג האויר היה גשום וקר. לקחנו כמה דברי לבוש יקרים שרכשנו לחתונתנו בזמנה, ויצאנו לדרך.

שוב עברנו על פני כל העיירות המוכרות לנו בזמן הבריחה בתחילת המלחמה. וראינו שכל העיירות שבדרך נקיות מיהודים. הגרמנים שולטים בכל מקום ביד חזקה. לבותינו פועמים מפחד ואנו מתפללים: "הלואי שנגיע כבר למקום מבטחים כלשהו אשר שם אין הסכנה צפויה לחיינו".

עיר הגבול הקרובה בין הגרמנים והרוסים, באותה סביבה, היתה אוסטרוב. העגלון העביר אותנו בשלום עד אוסטרוב. נשמנו לרווחה: הנה יצאנו מכל הסכנות — חשבנו בליבנו. והנה שוד ושבר! בשעה שש בערב — במקום לנסוע לנקודת גבול —

העבירנו אותו גרמני — הישר לז׳נדרמיה הגרמנית באוסטרוב. ראינו את עצמנו מוקפים גרמנים, ומצילנו אמר להם: ״הרבה שנים גרתי עם היהודים הללו, והם היו מוצצים את דמי והוני. איש עני נשארתי. אתם אחי הגרמנים נמצאים כעת על אדמת פולניה, שחררתם את האדמה הזאת מהיהודים. כאח גרמני בקשה לי אליכם: תנו לי את רכושם ואתם עשו בהם כטוב בעיניכם וכך תנקמו גם את נקמתי.

לא צריך היה להפציר בגרמנים להסכים להצעתו של ״אחיהם״... קח את המגיע לך הם אמרו לו, ופיהם מלא צחוק. הוא הזיז את סוסו מהמקום כשכל רכושנו המעט בעגלתו ואותנו השאיר בז׳נדרמיה, פנים אל פנים עם אויבינו בנפש.

הפקודה הראשונה שהדהדה על ראשינו האומללים, היתה: להתפשט. לא היתה לנו ברירה. התפשטנו ערומים כביום הולדינו. אוי לחרפה הזאת והכאב!... ההשפלה בנוסף להתעללות! ״מטבע זר הבו״ — הדהד הדבור השני. פקודה! ובטרם הספקנו להשיב או לטעון משהו — נחת עלינו מטר מלקות של פרזול בעל קצוות מיוחדות למען הרבות יסורים. צעקנו ויללנו מכאב ומרוב בושה (כאילו אנחנו צריכים להתבייש ולא הם). תוך כדי השתוללותם בנו לא פסקו הגרמנים מצחוקם הבהמי. לאחר שלקחו את בגדינו — באה הפקודה הצרחנית להתפזר! מיד רדפו אחרינו כדורי אקדחים — השטתחנו על הרצפה... זלחנו על ארבעתינו החוצה בכדי שלא להפגע מהכדורים.

היריות לא פסקו.

מי מחברי עוד נשאר בחיים? לא ידעתי! רק לאחר מכן נודע לי שכולם נרצחו, הי״ד.

זחלתי ברחובות הריקים עד לבית הראשון שנראה לי בדרך. נכנסתי לאותו בית, אשה נוצריה יצאה לקראתי, בראותה אדם ערום, מלוכלך בבוץ וספוג מי גשמים — נתקפה האשה בהלת פחד. בבכי תחנונים שטחתי בקשתי לפניה להרשות לי ללון בביתה

עד אור הבוקר. נשארו לי ס"ה 200 מטר לחצות את הגבול — טענתי. לא לא, אי אפשר! השיבה האשה. היא הציגה לפני פקודה מהגרמנים ובה אזהרה: "כל אזרח פולני איש או אשה שבביתו ימצא יהודי מסתתר — אחת דינו למות! בלית ברירה יצאתי את הבית כלעומת שבאתי הלכתי לכוון הריח של דיר החזירים אשר בחצר. אבוי לי! זחלתי פנימה וישבתי בין בעלי חיים טמאים אלה שמהם פחדתי אותו רגע פחות מאשר פריצי החיות בדמות אדם.

ישבתי ביניהם כשריחם האיום משנק את נשימתי ונחרותיהם מגעילות את נפשי. הם לפחות לא הרעו לי, עד שהאיר הבוקר. אז עזבתי את הדיר המצחין והתחלתי להתקדם לעבר הגבול. בכובעיהם של החיילים הרוסים כבר הבחנתי מרחוק. אי עט סופר או מכחול צייר אשר יהין לתאר מראהו של אדם נרדף־ערום, שזה עתה הוסיף זוהמה על לכלוכו בצאתו מדיר חזירים? אך האם יכולתי באותם רגעי משבר לשים לב לחזותי החיצונית? רק מחשבה זו נקרה במוחי: העיקר להציל את החיים!

התקדמתי בצורתי העלובה כחמישים מטר. והנה צרה חדשה על ראשי! הצעקה — הנביחה המוכרת לי כל כך בגרמנית: היי היי יהודי עמוד! ההיתה לי ברירה כלשהי? עמדתי. לנגד עיני עמד לויטננט גרמני! דולרים דולרים הוא צורח באזני — מבלי להתיחס כלל למראי המעורר זוועה ורחמים גם יחד. לכל יהודי יש הרבה דולרים הוסיף לצרוח.

תראה, אני אומר לו — ערום אנכי וחסר כל — היכן לדעתך החבאתי דולרים? הגרמני השפל לא התבייש והתחיל לחפש בכל פתחי גופי. מהעבר השני של הגבול ראו חיילים רוסיים את מעשיו וצעקו לעבר הלויטננט: חכה חכה! אתה עוד תתן את הדין בעד ההתעללות בבן אדם חסר ישע! אכזר כמוך! אנו עוד נתנקם בך! עזוב אותו!.

הלויטננט נמלך בדעתו והרפה ממני, לך — אמר לי, לך כבר. שמעתי בקולו ועברתי לגבול הרוסי. נפלתי לזרועות החיילים

הרוסיים באפיסת כוחות ובכי מר פרץ מגרוני והדמעות שטפו את עיני. בכיתי ללא הפוגות על השפלת האדם ודכויו עד עפר מידי חיות טרף שאף הן משום מה בדמות אדם נוצרו. הוי, רבש"ע הרהרתי! אלה הם השולטים ומשפיעים עדיין בחלקים נרחבים של אירופה? ומה קורה עכשיו לבני משפחתי? במחיצתם של פורצי אדם אלה? חייבים הם להמשיך את חייהם, אם עדיין בחיים הם.

ביחס האנושי שגילו כלפי החיילים הרוסים, מצאתי נוחם מה ופצוי כלשהו על כל סבלותי עד עתה. הם הושיבוני בעגלה השביעוני לחם, השקוני מים אף כבדו אותי במכורקה (טבק לגלגול בתוך ניר סיגריות) לעישון וגם דברו על לבי דברי נחמה "שהנה, אתה רואה צרותיך הגיעו לקיצם". — הלואי אמן! — חשבתי בלבי. בלבי הייתי אסיר תודה לעם הרוסי, אם כי לא בטאתי את כל רחשי לבי בשפתי. ספק התגנב ללבי: מי יודע אילו פקודות הם עלולים לקבל בכדי לבצעם נגדנו — מחר? אך עד מהרה גרשתי מעלי מחשבות אלה כזבובים טורדניים. מה לך לחטט בעתיד — אמרתי לעצמי — העיקר שעכשו נשארת בחיים. וזה כאשר עמדת כבר פנים אל פנים מול המוות. גרם מזלי, כנראה להתנסות עדיין בכל מיני תלאות ומרעין בישין. יחד עם זאת להכיר אנשים שונים, ללמוד דברים שלא עמדתי על טיבם עד עתה, ולבחון המשך דרכי בחיים — לאור כל אלה.

וכך העבירוני החיילים הרוסיים לעיר זמברוב, זוהי העיר הראשונה שהרוסים שלטו בה בפולניה אחרי כיבושה על ידיהם. הם הביאוני לביתו של יהודי וסיפרו לו באיזה מצב הגעתי אליהם. "אוצר כלי חמדה" נתן לי היהודי, גופיה, תחתונים, חולצה צבאית־רוסית, גם מעיל ונעלים — הכל תוצרת "אמא רוסיה". אחרי שסעדתי לבי במה שהגישו לפני ואחרי מנוחת שעות מספר יצאתי לרחובה של עיר. והנה — מה זאת עיני תחזינה? האאמין למראה עיני? מאות יהודים מהלכים ברחובות אנה ואנה. חפשיים מפחד כבזמנים הטובים של שעת שלום. בין הרבה חיילים רוסיים. המראה

הנפלא הזה הדהימני ממש עד כדי ריצה ברחובות העיר ועד כדי השמעת קריאות רמות מגרוני: יחי הצבא האדום! — קרוא וחזור. אנשים ברחוב הסתכלו בי, משל הייתי משוגע. יכול להיות שבאותם רגעים הייתי באמת בלתי שפוי בדעתי...

מי יתאר ומי יצייר את המעבר הפתאומי הזה מחשכה לאורה, ממצוקה לרווחה — מדכוי אכזרי והשפלה — לחיים חפשיים! מי חשב אז על דרכי הממשל הסוביטי — המרכזי? — "עובדה היא — הרהרתי שרבבות יהודים מצאו מקלט בחסותם." "גילית" יהודים מאוסטרוב, מאוסטרלנקה, מפרושניץ, מפולטוסק, וכן פגשתי במכרים והוספתי לשאול את עצמי — החלום חלמתי או במציאות חדשה הנני חי?

ישבתי ימים אחדים בזמברוב באפס מעשה והרהורים התחילו לנקר במוחי: "במה להתחיל"? — אינני יודע! משפחתי נמצאת בשטח השלטון הגרמני ואני מסתובב כאן גלמוד. אמנם נהנה אני מהחופש, אבל מה על כל יקירי? הפליטים נהנו מזכויות לא מבוטלות לפי מושגי הימים ההם: בכל מקום נפתחו בתי תמחוי זולים שהקהילות היהודיות הקימו אז בתחום השלטון הרוסי. הגשת העזרה בתחומים שונים עמדה על רמה, דאגה לסדורם הראשוני והזמני עד ל"כשירחיב" והתעניינות בהם כביהודים וכבני אדם, נסיעות חנם ברכבות, ממש לא יאומן!

גמלה ההחלטה בלבי לסייר בכל חלקי פולין הנמצאים בתחום כיבוש הרוסי, אולי יעלה בידי למצוא קרוב או גואל או חבר — להעזר באחד מהם בבדידותי. כך עשיתי. הרכבת הסיעתני לביאליסטוק, לגרודנה, ולעיירות יותר קטנות בסביבה עד שהגעתי לרובנה. הרבה מכרים בדרכי פגשתי, אבל אף חבר קרוב. נזדמנה לי בדרכי אסתר סנדיק מלודז' — בביאליסטוק פגשתיה. כל אחד מהנודדים הללו — חיפש ולא ידע מה הוא מחפש, לא ידע מה ילד יום המחר.

בתי הכנסת ומוסדות ציבוריים היו מלאים יהודים־פליטים, לבעלי משפחות ברוכות ילדים — נפתחו סיכויים מוזהירים ל"עשיית כסף"... הם שלחו את ילדיהם לעמוד בתור לשם השגת מצרכים שונים. לאחר מכן היו מוכרים את המצרכים בשוק השחור. התהפך הגלגל... מי שהיו עניים מרודים בפולניה נהפכו עד מהרה בעלי הון, ואילו אמידים לשעבר הפכו לעניים ואביונים. העקרון שעליו חונכתי, והוא: לא לסחור במצרכי סעד לשעת מצוקה, מנע ממני מלהשתתף ב"סחר־מכר" הזה. "פעולות" מעין אלו עברו תחת שבט הביקורת שלי כפי שהייתי עושה בזמנים כתיקונם.

והנה הפתעה: באחת ממסעות נדודי מזדמן לי אח של גיסי — לייבל נובידבורסקי. סיפר לי על תכניתו, לחזור למקום ולהעביר משפחתו לרוסיה. הוא אף הביע נכונות להעביר את אשתי. נסעתי בחברתו עד לומז'ה, עיר גבול בשלטון הגרמנים — בדרכי פגשתי הרבה יהודים שחכו לקרוביהם. החלטתי לשבת זמנית בעיר זו עד שיעלה בידי להוודע שמץ דבר אודות אשתי ומשפחתי.

בצבת השלטון הגרמני

ידיעות איומות הגיעוני ממקוב: שלילת זכויות טוטלית, הטלת מורא ופחד על היהודים, מצרכי אוכל חיוניים יש קשיים עצומים להשיגם. והמעט בעיניהם כל זאת, עוד מוסיפים הגרמנים שוד על שבר במובנה הפשוט של מלה זו. שרידי הרכוש של כל בית יהודי נשדדים על ידם ונשלחים לגרמניה. גירוש יהודים ממקומות מגוריהם הקבועים, והעברתם לכיוונים בלתי ידועים — עד הגיעם לכבשני אושוויץ.

צעירים שמים נפשם בכפם ובורחים מעבר לגבול אך זקנים ומשפחות מטופלות בילדים כיצד יזוזו מבלי להתפס תיכף ומיד? — הרגלי צעירים רגליהם? אין להם אלא לחכות בצער ובדומיה לגזר דינם. והמחר לוטה בערפל, אין יודעים מה הוא יביא. גזרות

וקנסות מתרחשים דבר יום ביומו. מחמת צפיפות היתר של האוכלוסין בתנאי דיור מחרידים, פורצות מחלות מדבקות.

קרוב משפחתי סיכן את נפשו על מנת לחלץ חלק ממשפחתי בתנאים איומים אלה. אשתי היתה בתוכם. שבע תלאות וסכנות הגיע לייבל נובודבורסקי למקוב, והכל הופתעו לראותו. הסתכלו בו כבאדם שחזר מעולם התוהו — — —

לב אמא מי יבין? דאגתה לאשתי קשה לתאר, כאילו תחת כנפיה רצתה להחזיקה, בגופה היתה מוכנה לסוכך עליה, מסירותה לכלתה ולילדיה היתה במדה שווה. מה רבה היתה אהבתה לקן המשפחתי החמים בטפולה ובהשגחתה, וכל רצונה היה לקחת את אשתי לצ׳חנוב, כדי שתהיה במחיצתה.

אך כאשר ראתה אשתי את השליח, העדיפה לנסוע אתו על מנת להיות עם בעלה, וללכת עמו לקצווי תבל, כדבריה. עם עוד משפחות אחדות יצאה אשתי לדרך. ואמי חזרה לצ׳חנוב לשמור על ילדיה, תוך הרגשה שהיא רואה את כלתה בפעם האחרונה.

לדאבוני הרב — המכתב שאמי ז״ל שלחה אלי, מדרכה לאושוויץ, היה סימן החיים האחרון ממנה. מאז לא שמעתי עליה דבר. הו אמי היקרה והאהובה עלי מאד! היש עט סופר המסוגל לתאר את הצער הנוקב על אבדן אמא?

אשתי תארה באזני את בריחתה ממקוב והתלאות שהיו קשורות בכך: שכרנו עגלון נוצרי, התברר לנו כי הפעם היתה הבחירה מוצלחת, כי ישר וטוב לב היה האיש והוא הוליכנו למשרים. התחנה הראשונה שאליה הגענו היתה אוסטרלנקה. ריקה ומרוקנת היתה עיר זו, מיהודיה, כי עזבו את העיר בהמוניהם בברחם בבהלה מחמת הגרמנים. מורה הדרך הוליכם בלילה לכוון הגבול הרוסי — אך הם תעו בדרך. הם לא התרחקו מהגרמנים, כי אם שבו והתקרבו אליהם.

בחזרם כברת דרך, נכנסו לכפר מסויים ובקשו רשות ללון שם בקוותם למצוא דרכם לאחר מכן; אך הכפרי פחד להלין אותם

מחמת פקודת הגרמנים החמורה, כי כל איש אשר יסתיר יהודי — מות ימות. הבורחים הרבו להפציר בו, והוא נאות איך שהוא להחזיקם זמן מה בביתו. אז יצאו שני גברים לתור את הדרך. משפחותיהם חרדו להם מאד כאשר התמשך הזמן, ובראותם כי בוששו לבוא. פה ושם הדהד קול יריות. הנשים והילדים גמרו בלבם שהגברים השליחים נורו למוות, ופרצו בבכי קורע לבבות. הכפרי המארח לא השתחרר כליל מפחדיו. אימת הגרמנים חזרה ונפלה עליו, וגרש את הנשים והילדים החוצה. הם הלכו מגששים בדרכם באפילה, בתוך היער, עד הגיעם לבור אחד שנקרה להם בדרכם. וישבו בתוך הבור. והנה — דבור גרמני מגיע לאזניהם. לבם נמס בקרבם. שוב הגרמנים, אויביהם בנפש, בעקבותיהם? — אנו נתפסים אנו נתפסים — נאנחו ומעשה שטן — בשבת המשפחות הללו בתוך הבור, פרצו תינוקות אחדים בבכי. האמהות סתמו פיהם של התינוקות למען לא ישמע בכיים. והנה הפתעה! בתוך הבור הזה נפגשו המשפחות עם הגברים שהלכו לתור את הדרך!

היציאה אל הגבול החלה לפנות בוקר. אך "טעות לעולם חוזרת" ומה עוד לשאינם בקיאים בדרכים. שוב תעו בדרכם! לכוון הנגדי התקדמו המסכנים, לכוון הגרמני... והנה ילד לקראתם. ילד פולני נעים מבט ומנומס, ויראם הילד את הדרך הנכונה אשר ילכו בה. אך הרוסים — מה? הפעם נוקשים היו הרוסים! תפסום וגרשום שוב לכוון הגבול הגרמני! (אויה נא לנו כי ככדור משחק היינו). לעגלון שהעבירם ממקום היה קרוב משפחה בכפר שאליו נכנסו כעת היהודים המתרוצצים והמותשים.

לאותו קרוב נקלעו כעת. הגוי הנבון הזה פנה אליהם בדברים: אם תוכלו לשבת שעות אחדות בשקט מוחלט, — יהיה טוב. דעו לכם כי כפר זה צריך לעבור מידי הגרמנים לרוסים תוך זמן קצר, אם יצליח הדבר ממילא תמצאו כבר בשטח רוסי ואז — נחלצתם מהסכנה. שמעו הבורחים לקול הגוי והתאמצו להחזיק מעמד בשעות

הללו. והנה ראו כי חיל ה"צבא האדום" מתקרב. יצאו האנשים מהבית והחלו צועדים לעבר לומזה, העיר הרוסית הראשונה אחרי הזזת הגבול. וכך נפגשתי סוף סוף עם אשתי — אחרי פרידה של חודשים.

פגישה מרגשת

כיצד לתאר זאת? כיצד לשרטט ולו רק בקושי את פגישתי הראשונה עם אשתי? הרי רק שנה מלאה לנשואינו! צעירים היינו עדיין וטרם הספקנו ליהנות מהחיים המשפחתיים המשותפים שלנו. תכניות שונות רקמנו — כיצד לבנות קן משפחה אידיאלי. על הרבה דברים ויתרנו לשם קשירת הבנה הדדית. היא קבלה באהבה את יסורי הסדור של זוג חסר אמצעים, ומשקיעת החמה עד שעה מאוחרת בלילה עמדה בחנות קטנה לשרת קונים. לא חסכה כל עמל — אך ורק שאפשר יהיה להתפרנס. אני לא הייתי גיבור מעולם, וכל משאלות חייה היתה — לשפר את מצב בריאותי ולמלא חיי תוכן.

אחרי שיצאתי מעיר גדולה כלודז' על חיי החברה שבה, שהנעימו את שבתי שם (למרות הקשיים הכלכליים), קשה היה לי להסתגל לחיים "אפורים" במקצת. והיא? — תמיד היתה מתכננת משהו חדש על מנת ליצור עבורי חברה מתאימה. תמיד היתה משתדלת לשפר את חיי המשפחה ולהנעימם. המלחמה פרצה לתוך כל זה והרסה את כל תקוותינו — נפצה את כל שאיפותינו. הקיום כשלעצמו בלי כחל ושרק היה כעת יותר חשוב. להציל את החיים — זאת היתה הדילמה, ולקחנו את מקל הנדודים בידינו. רחוקים אנו ממשפחה, מחברים ומידידים גלמודים בעולם האכזרי הזה.

כשראתה אותי רעיתי לראשונה — במצב שהייתי — כמעט שהתעלפה. הייתי לבוש מעיל צבאי. נעלתי נעליים צבאיות מגושמות וגדולות מכפי מידת רגלי. הרגליים עצמן היו מלאות פצעים

ותחבושות (מחמת הרעלה) והייתי מצומק כגרוגרת מחוסר תזונה. מחוסר אפשרות להתרחץ כדבעי הייתי גם במצב נקיון בלתי שפיר. נבוכה מאד ומבלבלת נראתה אשתי בראותה כי הנני צלו של אדם, המהלך במקרה בארץ החיים. ואני פגשתיה כשהיא נושאת על גבה חבילה גדולה ממשקל גופה, כשהיא עייפה ורצוצה מכל הקורות אותה בעיירה ובדרך. בטרם הספקנו לומר "שלום" זה לזו — פרצנו שנינו בבכי. ההיה זה "בכי משחרר?" — רחוק מזה — זה היה בכי מצטבר!

כאשר נרגענו מעט, ושוחחנו על דא ועל הא הבעתי את אמונתי "נתגבר על התלאות העומדות עדיין לפנינו", כזה הנני אופטימי ללא תקנה.

משפחות אחדות שכרו מרתף בבית מסוים. גם אנו קבלנו שם פינת מקום. זמן מה התקיימנו על המצרכים שאשתי העבירה מן העיירה: קצת סבון וכד' הכל מכרנו לא הותרנו לעצמנו דבר מהדברים הניתנים למכירה, אך ורק כדי להתפרנס ולהתקיים. אמרנו זה לזה: נגוח מעט מהסיוטים שעברו עלינו ואחר כך נתכנן את צעדינו הבאים. אך עד מהרה אזלו כל "אגירותינו", ומוכרחים היינו לחפש פרנסה כלשהי לקיומנו. כי גם "המשטר החדש" אינו מביא פרנסה הביתה.

לא היה לנו מושג במה להתחיל. המחשבה כיצד נסתדר, הטרידה אותנו זמן ניכר. לגור בבתי כנסת ולאכול מהתמחוי הציבורי של הקהילות היהודיות? — לא השלמנו עם פתרון כזה, ולא עלה על לב שנינו לקבלו. לא רצינו להשאר "פליטים נצחיים".

והנה נזכרנו: גיסי חיים ארס בחורה ששהתה ב"הכשרה" במקוב, ומשפחתה גרה בקרינקי, ליד גרודנה. נגסה את מזלנו בקרינקי — אמרתי לאשתי, וכך עשינו. שנינו הבינונו שאין זה תכנון לטווח ארוך, וגם מן הנמנע היה לתכנן תיכנון של ממש מחמת המצב המעורפל. מי נביא ויידע כיצד תסתיים המלחמה

בין גרמניה ורוסיה? עשינו לנו את קרינקי ל"תחנת בינים" נוספת בדרכנו מלאת החתחתים — הפעם — דרכינו המשותפים.

קרינקי

בין שני ערים גדולות היא יושבת, בין ביאליסטוק וגרודנה, עיקר פרנסת תושביה היתה על תעשיית העור והם היו פחות או יותר מסודרים. תעשייה זו היתה ברובה בידי היהודים והם היו מפיצים את תוצרתם לכל ערי פולין וגם לארצות חוץ.

בעיר היתה שכבה של בעלי בתים וסוחרים עשירים. גם הפועלים השתכרו היטב. לא הרגשנו את תוצאות המלחמה בהגיענו לקרינקי. משפחת גיסתי קבלה אותנו בחביבות. אחרינו הגיעו גיסי חיים וגיסתי בלומה. הם קבלו עבודה ופרנסתם היתה מניחה את הדעת. בערבים היו אפילו מבקרים בקונצרטים, בבצוע מקהלות רוסיות... כמעט שכחנו שעדיין אנו בעידן מלחמה.

כרב העיר כיהן באותו זמן הגאון המפורסם ומנהיג היהדות החרדית הרב מישקובסקי זצ"ל. לא חסרו שם גם בתי מדרש, ובהם לומדי תורה ממש, כמו בכל ערי ליטא, בנוסח אשכנז. בית החסידים היחידי היה של חסידי סלונים. ההתלהבות בתפילתם, החום הנפשי ואחוות הרעים שביניהם — הרשימוני עד מאד. זמני תפילותיהם היו מאוחרים. הם היו מאריכים, כמובן, בתפלה גם בשבתות. כששאלתים פעם: הרי יוצאים לביהכנ"ס אליבא דריקנא (לכל היותר מעט תה) בתפילתכם המתארכת אתם גורמים שיהודי כמוני יצום בשבת יותר ממחצית היום! — קבלתי מענה: "מוטב לך לסעוד לבך במשהו בשבת בבוקר — וכך תהא נתון לתפילה, במקום להתפלל אליבא דריקנא ולחשוב על אכילה.

ספרייתם התורנית היתה גדולה ומגוונת, אהבתי להציץ ולדפדף בדפי הספרים.

קרובי משפחתנו השיגו עבורנו דירה אצל משפחה יהודית טובה. לאט לאט התחלנו להכנס למסלול החיים הרגיל. דירה ישנה

כבר ב"ה, כעת — עבודה כיצד משיגין? פנינו לוועדה האיזורית של המפלגה הקומוניסטית במקום, שהיתה מטפלת בעניני עבודה. הפקידה שקבלה את פנינו היתה אף היא יהודיה, בתו של קצב מסוים באותה עיר. השאלה הראשונה שהציגה לפנינו היתה של ה"יחוס" שלנו, כלומר אם אין ר"ל בורגנים או בני בורגנים. עניתי לה: "הנני פועל בעל הכרה מעמדית וכן גם אשתי". תשובה זו וגם פירוט מקצועות אבותינו — סיפקו אותה. כסבורים היינו שכעת בודאי נהיה מיוחסים בעיניה. אז באה שאלה נוספת: — מה רצונכם? עבודה — ענינו. "החברה" שלנו הוסיפה להקשות: מדוע זה נסתם מפולניה? למה לא לחמתם נגד המשטר הפאשיסטי בפולניה? תשובתנו: לא היתה שום זכות ליהודים להלחם במקומות הכיבוש הגרמני. בתום השאלות והתשובות הפטירה לעומתנו — "המנהיגה" המקומית של המפלגה הקומוניסטית: תתפלאו אני מחלקת ימי עבודה רק לבורגנים שמצצו את דמנו עד שנגאלנו מידם הודות לאחינו הסובייטים. הידעתם מהו סוג עבודתם? — הם מטאטאים את רחובות העיר ושכרם 600 גרם לחם בתוספת רובלים אחדים לחודש". המעונינים אתם בעבודה כזאת? — החלפתי מבטים עם אשתי. היא הנהנה קלות בראשה. כן, ענינו שנינו בלית ברירה, וכך הופענו למחרת ברחובות קרינקי כשמטאטים גדולים בידינו — מוכנים ומזומנים למלאכה כלשהי בחסות "המשטר הצודק ביותר בעולם". — כלל זה עמד לנגד עיני שנינו "פשוט נבלה בשוק ואל תצטרך לבריות"...

ובעיר — המסחר פורח. מעבירים עורות ללבוב, מלבוב לקרינקי ומוכרים סחורות אלה בכל הסביבה. בהתפס אחד הסוחרים, ובאין לו די כסף לשחד את המשטרה הסובייטית "מקבלים" בעד מסחר כזה ישיבה בבית סוהר משך מספר שנים הגון. הזדמנות זהב היתה לסוחרים המקומיים, להשתמש בפליטים הרבים שהיו שם להעזר בהם בהעברת סחורות ממקום למקום, תמורת אחוז מועט של רווחיהם. התפתיתי גם אני לנסוע פעמים אחדות עם

הסוחרים, להעביר עבורם עורות ומשקאות חריפים ללבוב ובחזרה. הייתי מתפשט והם שמו על גופי עורות ועליהם חולצות, מכנסיים רחבים — ולפתע "שמנתי" עד כדי כך שלא הכרתי את עצמי. וקרה המקרה שגלשו המכנסים שלי והסחורה נתגלתה. במקרה היה איש הנ.ק.ו.ד. על ידי. הסוחרים "כבדוהו" מיד במתנת יד של כמה אלפים רובלים והוא "איבד את הראייה" עד שהספקתי להדק את המכנסיים. וכך עברתי בשלום ללבוב. משם שלחו ארגז מלא "וודקה" על שמי. כך היה להם הרבה יותר נוח למקרה תקלה. שישב לו הפליט בבית הכלא ולא הם, שהרי לפליט אין מה לאבד.

שבועות חלפו עד שארגז המשקאות הגיע. כבר לא יכלנו לישן בלילות מפחד, שמא באים לקחתנו למשפט בעוון ספסרות והברחה כך היינו שרויים בפחד תמידי כמעט במשך כל שנת 1940, ולא ידענו מה יקרה לנו ביום המחרת.

מודעות "זעקו" מעל הקירות: על כל פליט להחליט — האם ברצונו להסתגל ברוסיה הסובייטית? — אם כן עליו לקבל פספורט רוסי ולעבור לעבודה לפנים רוסיה. שם כבר יחליטו מה טוב עבורו ואיזה עבודה מתאימה לו — אם במכרות שונות או ביערות, אם בחרושת או בעבודה פרודוקטיבית אחרת.

נתנה גם הרשות להרשם לחזור לפולניה הכבושה ע"י הגרמנים. התחלנו להתלבט: "מה נעשה כעת"? להשאר בגן־העדן הרוסי? ולנתק את כל הקשרים עם קרובנו בפולניה? — הצרה היא שאני עדיין לא ידעתי על מחנות ההשמדה שהקימו הנאצים בשביל יהודי פולין.

אף על פי כן הרהרנו, הנחזור לגיהנום הגרמני? לאותו עמק הבכא אשר משם ברחנו? נבוכים היינו ואובדי עצות. חלק מהיהודים בקשו פספורטים רוסיים. הרוב המכריע נרשם לחזור לפולניה הכבושה! כפי שיתברר אחר כך החלטה זו היתה בלתי הגיונית ביותר והרת גורל. באשר למשפחתנו — רק אשתי ואני נרשמנו לחזור לפולניה הכבושה, וציפינו לבאות.

ביאליסטוק

היתה זאת עיר־תעשיה בימיה הרגילים, עיר שפרנסה בכבוד את בניה. עם השתלטות הסוביטים על העיר התהפכו סדרים, רבו בה הפליטים עד כדי עלות מספרם על האוכלוסיה המקומית. הצפיפות רבתה במדה לא משוערת. מחוסר מקומות דיור ולינה שמשו בתי הכנסת מלונות לילה לפליטים רבים ולמטלטליהם. נוצר הרושם של כעין השפעה הדדית... בעוד קירות בתי הכנסת סופגים את החולין של דיריהם, את שיחם ושיגם ואת היום יום האפור שלהם הרי הפליטים מצדם כמו נספגים בקדושה הרועפת מארונות הקודש ומהתפלות המרחפות כביכול עדיין בחללם.

התוהו ובוהו ואי הסדרים בחיי יום יום הורגשו גם הם היטב יומם ולילה תורים מתמשכים ודחוסים של המוני בני אדם, המצפים תמיד לחלוקה של משהו, ללחם תור, לגפרורים תור, לבקבוק ספירט תור... וכל אלה לא בלי קטטות ומריבות.

אי עסוק בתורה אי במלאכה? אי עסוק בענינים שנשמת אדם יונקת ומתבשמת מהם? — רק קול ה"תור" נשמע בעיר. והיה התור עיסוקם היחידי. דומה שאפילו תינוקות של בית רבן דבקו בתורים ולא הרפו עוד מהם. גם במסחר החליפין אחזו. ובמכירת מנות המזון הקצובות שלהם — שלחו ידם. אכן, היתה זאת התמחות עגומה. ההתמחות של עמידה בתור ושל מכירת מנותיהם הזעומות.

עד מהרה החלו להתרכז בעיר זו פליטים רבים מעיירות פולין. התעורר בי הרצון הטבעי לחיפוש קרובים, ולליקוט חדשות. תאב הייתי לפגישה עם קרובים וידידים בתקוה שמא אפגוש משהו ממשפחתי. העברתי דירתי לביאליסטוק לזמן מה ואכן מכרים נקרים בדרכי, מפיהם שמעתי על המתרחש בשטח הכבוש הגרמני. המתח הנפשי גבר והדאגה לעתיד כרסמה בלבי.

בביאליסטוק התרכזו אז מספר ניכר של אנשי האינטיליגנציה היהודים. ביניהם סופרים והוגי דעות. הנ. ק. וו. ד. פקחה עין על

אנשי רוח יהודיים אלה. רבנים, ראשי ישיבות, סופרים וכד' היו על "הכוונת" שלהם. מועדונים מיוחדים נפתחו ע"י המפלגות הקומוניסטיות לסוג אנשים זה, בהם "הדריכו" בהדרכה מפלגתית בכוון המסוים הרצוי להם.

אחדים מהם "נשברו" ולא עמדו בנסיון. תוך זמן קצר יחסית הם התחילו להרעיף תהילות ותשבחות למשטר הסוביטי, אישים אלה שכחו כנראה שבפולניה הם לחמו בעוז בקומוניסטים. הסופר הידוע משה גרוסמן ז"ל היה מוכר בפולין כחבר פוע"צ שמאלי וכמטיף למהפכה עולמית ולשלטון הפרולטריון. הוא כתב את תולדות חייהם של מנהיגים קומוניסטיים. התידדתי עמו וראיתי כי כאשר נתקל במציאות "הגן עדן" הסוביטי, התאכזב מהם מרה והחל בחיפושי דרך לשוב אל היהדות הצרופה. שוחחנו הרבה על נושאים אלה. תארתי לפניו את דרכם של פועלי אגודת ישראל, אשר הרחיקו לראות את הנולד והבינו מהו משטר של שנאת אחים ומה שכרו — כי הוא בין אחים יפריד ואת זרע השנאה המעמדית יזרע מבלי להביא ע"י כך ישע לאנושות.

הדבר היה בערב יום הכיפורים. טיילתי עם גרוסמן, גלוה אלינו סופר יהודי אשר את שמו לא אזכור. מתכננים אנחנו כיצד להיזהר מעינם הפקוחה של שומרי המשטר. חשודים, יותר ממכובדים, היו הסופרים היהודים. כל שרצה "לשמור על עורו" ולא להסתבך עם השלטונות — חייב היה להרשם לאיגוד הסופרים המהפכניים. סופר אשר העז לא לשתף פעולה עמהם בהטפה קומוניסטית נחתם כאוייב העם. היו אורבים ל"חטא" כלשהו מצדו כדי לאסור אותו ולשלחו למחנה כפיה.

בדרך טיולנו צץ לנגד עינינו סופר חרדי י. א. שהיה ידוע בפולניה כקיצוני בעניני דת. הוא מתקרב אלינו ומברך את משה גרוסמן בהבעת שמחה וכהאי לישנא: — חבר גרוסמן! אתה יכול ללחוץ את ידי. — הננו חברים לדעה מעתה. הידעת מאין אבוא כעת?

— לא ידוע לי — ענה הסופר גרוסמן.

— הנני בא מארגון הסופרים, והרצאתי באזני החברים על יום הכפורים הקלריקלי, שהבורגנים עשו אותו כיום סליחה וכפרה. ולבטח ידוע לך שיש להם על מה לבקש סליחה ובעיקר על הצדקת הנצול של המוני העם.

נדהמנו לשמע דבריו! הנה, זה ממש ימים ספורים שיהודי זה נפרד מיהדות פולין. זה לא מזמן היה יושב אצל הרבי ומשתתף בתפילות יוה"כ ביחד עם אלפי החסידים. מה קרה לו לפתע? האם שכח כבר הכל? איך זה הפך עורו לשרת את האדון החדש בהתלהבות ובמסירות שלא תאמן?.

לסופר זה לא היה מושג מאכזבתו של גרוסמן מהקומוניזם וביחוד מהמשטר המגלם אותו. הוא לא ידע דבר על געגועיו של גרוסמן לבית כנסת, על רצונו לשפוך שיח לפני שומע תפילה, על כמיהתו להתעלות על הבעיות של יום יום. על רצונו הכן להתמזג עם כלל ישראל ועם רגשותיו בזה יום הדין.

הסופר משה גרוסמן שקל לו לפי ערכו: — שמע חבר! צר לי מאד שבחרת בדרך זו, אף כי ענינך הפרטי הוא. דע לך כי הקב"ה ועם ישראל לא הפסידו הרבה באישיותך הבוגדנית. אך תחתך נספח למחנה היהדות איש בעל כשרון גדול משלך ודווקא הוא יושב כרגע סגור במרתף ושופך לבו לפני קונו. הלא הוא הסופר המהולל מרדכי אלעי (ז"ל). פניו של י. א. החווירו בשמעו המלים הבוטות הללו מפי הסופר גרוסמן, הוא החיש את צעדיו והתרחק מאתנו בבושת פנים. כעבור זמן הגיעו לאזני דברים על המשך קורותיו של אותו סופר מכור. הגורל זימן לו נדודים מעיר לעיר ברוסיה רחבת הידיים עד הגיעו למדינת "היהודים" כביכול — לבירו־בידז'שאן. שם היה לכתבן שירים לפי "הזמנת" הממשל ופקודתו. נושאי שיריו היו על הקולחוז, על בהמות המהלכות על ארבע, ועל דמויי בהמות המהלכים על שתיים...

מפיו של אדם שנזדמן לו לבקרו בבירו־בידו׳שאן שמעתי, שסופר זה בוכה על גורלו ותוהה על דרכו העקלקלה. יש וימצא פנת — סתר במרתפים ושם יתיחד עם גמרא שהגניב אותה פנימה. יושב ולומד בניגון עצוב ובהתלהבות שעדיין לא דעכה. אותו סופר התגלגל בסופו של דבר לאמריקה ועדיין הוא מגשש את דרכו ועדיין לא שב בלבב שלם — וחבל.

המשורר החרדי רבי מרדכי אלעי ז"ל

כברת הדרך שעברתי עם היהודי היקר והסופר הנפלא הזה ברוסיה, לימדתני ואילפה אותי דעת, ואף הרשימה אותי מאוד.

הוא היה כבר מגודל זקן כאשר פגשתיו. יומם ולילה היה עוסק בתורה, מרבה היה בפרקי תהלים. מרביץ תורה לתינוקות של בית רבן, והתקיים על לחם צר ומים לחץ — פשוטו כמשמעו — וכל כולו דבק בקונו.

מי הוא זה מרדכי אלעי?

הוא נולד בעיר לסק ושם גדל. היא לסק שע"י לודז'.

הוריו היו שומרי מצוות. אביו — חסיד אלכסנדר שהיה נוהג לנסוע לבעל ה"ישמח ישראל" זצ"ל, אמא — עקרת בית, יהודיה מחוננת במידות תרומיות.

מצומצמים היו אמצעי חייהם, צנועים ומסתפקים במועט.

מגוונים היו גם כשרונות ילדיהם. כל אחד מהם שאף לתכלית בחיים — איש לפי כישוריו.

הכשרון המיוחד שבלט אצל ר' מרדכי — היה כתיבת שירים ומסות על נושאים ספרותיים. הרבה מעתותיו היה מקדיש ללימודים, וגם העיסוק בהוראה היה חביב עליו.

מקובל היה בחברה, בחור צעיר עם הרבה מרץ תוסס. מלובש בקפידה ואוהב את החיים.

החלומות על עולם יותר טוב ויותר נאה בהם "נדבקו" צעירי הדור שלאחר מלחמת העולם הראשונה — לא פסחו גם על ר' מרדכי.

גם הוא היה בין המדמיינים מקום "אי שם" בעולם, בו חיים בני אדם באושר. גם הוא היה בין המתגעגעים לצורת חיים חדשה, לתוכן חיים בו אפשר להגשים את הצדק החברותי. ואיה אותה

פינה, ואיפה נמצאת אותה ארץ נכספת אם לא במולדת הסוציא־ליסטית — ברוסיה הסובייטית?

לצערם הגדול נוכחו אחר־כך לדעת כי המרחק בין התעמולה הקומוניסטית ובין המציאות רחוק מאוד.

מרדכי, כאדם רגיש ופתוח לרעיונות ולאידיאלים אלה, נתפס לאהדה לחוגים מסוג זה.

בעת ההיא היתה קבוצת סופרים יהודים מוציאה חוברת בשם "הטריבונה". מרדכי היה בין כותבי המאמרים שם.

בעיתונות היהודית דאז וורשה כגון "המומנט" וה"היינט" היו מתפרסמים שיריו ומסותיו. שמו הלך לפניו כבעל כשרון מבטיח. במקום המפגש של הסופרים היהודיים, ברחוב טלומצקה 13 בוורשה, בקשו את קרבתו של מרדכי, כל מחפש־דרך בספרות היהודית.

גם בחייו המשפחתיים האיר לו המזל פנים: הוא התחתן עם בחורה מאוד כשרונית, פאר האינטילגנציה דאז, מנהיגה והוגה דעות בפועלי ציון ימין בפולין. במיוחד הצטיינה בשדה החינוך, בלה פלוטניצקי שמה.

הם הקימו משפחה למופת. ביתם היה בית ועד לחכמים, יום יום התאספו אצלם אנשים לוויכוחים על נושאים שונים, אם בספרות או בפוליטיקה, מצבם הכלכלי היה משביע רצון והם חיו מספר שנים באושר.

עוד הם בראשית הנאת חייהם, והנה כשואה אשר פתע תבוא, פרצה המלחמה האיומה.

מרדכי נעקר לפתע מחוג פעילותו, וגם בלה שהיתה "הרוח החיה" בפועלי־ציון ימין ותרמה שם ממגוון כשרונותיה נתקלה בקיר האטום של המציאות החדשה, הבלתי צפויה והאכזרית עד אימה.

בפרוץ המלחמה בלה בקרה את הוריה בקרינקי על יד גרודנה.

כאשר הוקם הגיטו ליהודים בוורשה, דרשה ממנה המחתרת היהודית לייסד בתי ספר עבור ילדי הגיטו למען לא ייפגע המורל כליל עקב הזנחת החינוך היהודי, והיא מלאה את חובתה. נפרדה מבעלה ומהוריה, והיא מעמידה את כל כשרונה לרשות המחתרת בגיטו וורשה.

היא נפלה בהתקוממות בזמן מרד גיטו וורשה.

ומרדכי? — מי יתיימר לתאר יאושו ושברונו מצערו העמוק. עולמו חרב עליו לפתע וחייו כאילו התרוקנו מתוכנם. הוא מעתיק דירתו לביאליסטוק. בעינים בוהות היה מתבונן בתוהו ובוהו שהשתרר בעיר. זו דמותו של המשטר שעליו חלם, כעל משטר הבא לשחרר עמים. טעות מרה טעיתי, הודה מרדכי לנפשו. שמא הגיע הזמן לחזור לעמי השסוי והבזוי במשטר יומרני ובוגדני זה, למורשת אבותי? — ומרדכי הפך לאיש אחר! הוא התחיל במהפכה חדשה, חזרה אל היהדות, מהפכת התשובה.

תהליך התשובה החל בהתבודדות. סגור ומסוגר היה יושב, בודד בפינתו. לא רצה לראות פני איש. ולא במקום אחד התבודד. ממקום למקום היה נודד — מסתתר מעין אנוש, כך עד פגישתנו פעם נוספת בסמרקנד.

וסיפור בתוך סיפור; בעיר סמרקנד גר בימים ההם יהודי בוכרי צדיק תמים. איש בעל אמצעים שהציב לעצמו מטרה בחיים: להושיט עזרה לאותם "נדחי ישראל" שהגחלת הלוחשת של היהדות טרם כבתה בלבם, ומוכנים עדיין למסור נפשם על תורת ישראל.

אצל יהודי יקר זה מצא ר' מרדכי מקלט, תחת קורת גגו. היו שם עוד תלמידי ישיבות. גם במקום הזה המשיך מרדכי לעסוק בתורה ולהפיצה בין ילדי ישראל. מרדכי לא ביקש תמיכה כלשהי. הסתפק בלחם צר, אבל רב היה צערו כשראה שהילדים רעבים ללחם. ולפעמים ביקש מאלה שעבדו במאפיות עזרה, להאכיל את התינוקות. הצטיין במיוחד בהגשת עזרה עמו יהודי טוב ומיטיב, יצחק הוכברגר שמו (כעת בבני ברק).

חיי בדידותו של מרדכי נמשכו עד שחרורה של פולין מהשלטון הנאצי. זמן קצר גר בפולין, ולאחר מכן נדד עד צרפת.

ר' מרדכי נכנס לקיבוץ הנוביל של פועלי אגודת ישראל בהנהגת החברים מ. ב. קלינמן ז"ל ויבדלח"ט יחיאל גרנטשטיין והסופר דוד זריצקי.

אלה קרבו אותו מאוד וביחסם אליו מצא מעט נוחם. ר' מרדכי התאושש קמעא וחוזר לשיריו, אך כעת שונים תכלית שינוי נושאי שיריו וספוגים געגועים לבורא־עולם, ובקשת סליחה על הזמנים בהם סגד לאלילי הזמן.

הוא זכה לעלות לארץ־ישראל, ואז עטו עליו עורכי העיתונים בבקשותיהם להשתלב בעבודה הספרותית של עיתוניהם. מהפונים אליו העורך מר הפטמן ע"ה "מהבוקר" וגם עורך "דבר".

מרדכי דוחה את הצעותיהם.

זכורני כאשר ערך פעם ר' מרדכי ביקור בביתי היה המכשיר הרדיו פתוח וזמזם איזו מנגינת "טנגו". ביקש ממני ר' מרדכי: אנא תכבה את הרדיו משום שרגלי מתחילות לזוז לצלילי המוזיקה הזאת. עד כדי כך נזהר.

ספר שיריו שיצא בישראל נקרא: מיהודי ליהודי (ביידיש).

פירסם את שיריו בעתונות הדתית כמו "שערים", "הצופה" ועוד.

הוא קבל משרה ברבנות, נשא אשה חרדית. דבק הוא בכל נימי נפשו ברבי מאלכסנדר שליט"א. יומם ולילה היה הוגה בתורה בכדי למלא את אשר החסיר. המדרשים היו אהובי נפשו.

שמעתיו פעם מפטיר: קיימת התפעלות בעולם מגדולתו של שקספיר, ואמנם הוא היה גדול, אך מה ערכו של שקספיר לעומת אחד המדרשים. ? . . .

באחת משיחותינו הצעתי לפניו לכתוב את קורות חייו.

הרי אתה הנך מגודלי בעלי התשובה בדורנו — טענתי באוזניו — ומדוע לא תעלה זכרונותיך על הכתב ? תשובתו: אני

כותב רק את אשר בא לו בהשראה מהשמים. ההשראה מופיעה עלי בזמנים שונים. יש והדבר יקרה בחצות לילה. אתעורר משנתי. ארד ממטתי ושיר נולד מאותה השראה.

בטחוני רב בכך שהשראתי באה מהשמים. והראיה לכך, שליטתי בשפה העברית אינה מלאה, אך באותה שעה נמצאים לי הביטויים המתאימים מבלי שלמדתים תחילה.

— מתבונן אני בשירו. ואכן, האין זאת מלאכת שמים?

מנהגו היה לקרוא שיר מוצלח באזני אשתו. ואם שלא תמיד היה לה הבנה לעומק שיריו ולצליליהם, היא גילתה אצילות רוח וסבלנות, והיתה מעודדת אותו באומרה: יפה, יפה מאוד — מרדכ'לה.

לא היתה הנאה כהנאתו כאשר היה קורא סיפורי צדיקים, הוא האמין בתכנם — פשוטם כמשמעם ויהיו אלה הסיפורים המפליאים ביותר.

הוא עבר מהפכה רעיונית מקצה לקצה ולא פעם היה אומר לי:

מלחמתי ביצר קשתה עלי מאוד. בידו הייתי וב"ה שנחלצתי ממנו... על כן עליך להבין את בריחתי מנסיונות. הרי רק בן־אדם אני. ולמה לי לעבור מחדש את כור ההתנסות? לא, אין בדעתי להתקל בכשלונות.

תמימות ושלוות היו שנות חייו האחרונות — לימוד תורה — שעשועיו, מתן צדקה יותר מכפי יכלתו — שמחת לב.

הוא צר צורה חדשה לסוג ספרות חרדית, אשר היהדות הדתית יכולה להתגאות בה.

לבו נחלש לפתע והוא הוחש לבית־החולים.

מה מאושר היה כאשר הרבי מאלכסנדר ביקר אותו בבית חולים — בראותו את הרבי מהלך ממטה למטה, מעודד חולים, מברכם, מושיט להם כל העזרה האפשרית, היה אומר להמסובים: תראו צדיק אמיתי.

ר' מרדכי עוזב את בית החולים ומתחיל לפשפש במעשיו לקראת הימים הנוראים הקרבים. ופתאום הרגשה רעה תקפתהו, קיבל התקף לב והחזיר נשמתו לבוראו בקדושה וטהרה.

אבדה האי עלמא דמות של בעל תשובה גדול אישיות מקורית ויוצרת ששבה לערכי הנצח של האומה. תהא נפשו הזכה צרורה בצרור החיים.

בראשית זכרונותי — עשיתי אתנחתא ובכדי לתאר את דמותו של הסופר ר' מרדכי אלעי ז"ל — שגיליתיו בפעם הראשונה בביאלסיטוק. חוזר הנני כעת לתאר חיינו כרונולוגית — לפי סדר התרחושת המאורעות.

הדרך חזרה

שנת 1940 עברה עלינו בציפיה לבאות. מה יקרה כעת כתוצאה מסרובנו לקבל אזרחות הסובייטית? שארית אנשי משפחתי שגרו בקרינקי ביקרו אותי קשות על החלטתי המוזרה, לחזור לשטחי הכיבוש הגרמני. ואני בשלי: יש לסמוך קצת על המזל... אין מקום אליו נוכל להמלט מגורלנו אם נדונו למיתה.

בעת ההיא נסעתי עוד מספר פעמים, נסוע וחזור, לעיר לבוב וממנה, בעניני סחר. מזלי שיחק לי ולא נתפסתי. כך הרווחתי את לחמי בשפע. בינתים נסגרו הרמטית הגבולות בין שטחי הכיבוש הרוסיים והגרמניים. ממצב קרובנו בשטח הכיבוש הגרמני לא גונב לאזנינו דבר או חצי דבר. שנה וחצי נמשכו חיינו ללא גדולות, אך יחסית גם ללא זעזועים — ואז בא המפנה.

במוצאי שבת אחת, בשעה שתיים אחר חצות הקיפו אנשי צבא רוסיים בלווית אנשי נ. ק. וו. ד. את מקום מגורנו. הדפיקות על הדלתות הלכו ותכפו. הם דרשו לפתוח הדלתות לפניהם, והודיעונו שבאו לקחתנו לוורשה. אשתי נבהלה כדבעי, החוירה כסיד. רעד של פחד אחזה, ופרצה בבכי. עודדתיה בכל כח השכנוע

שבי, וזאת אמנם היתה אמונתי, שלא בידי אלה "המושיעים" נתונים חיינו. אם עדיין קצובים לנו שנות חיים — נבלה גם אותם.

לא היתה ברירה לפנינו אלא לארוז דברים נחוצים ביותר, וגם בעלת הבית שבו התגוררנו צידה אותנו במעט דברי מאכל. יצאנו מביתנו בעקבות "משחררי האנושות" לדרך בלתי ידועה. ראשית חכמה — העלונו על גבי משאית ביחד עם עוד פליטים שהיו מתגוררים אז בקרינקי. יעד המשאית היה לתחנת הרכבת. הרבה קרונות משא ראינו שם, ואלפי אנשים דחוסים בתוכם. אף נשים וטף הצטופפו שם. אמר לנו מי שאמר: זהו ציד־האנוש שהסוביטים צדו בביאליסטוק במטרה לשחררם מסיבלם.

החיילים בדקו את תוכן חבילות מטעננו. מי יודע? — אולי חומר נפץ, ח"ו טמון בהם? הושלכנו לקרונות מבלי לשים לב אפילו לצורת עמידתנו שם. הלילה הביא בכנפיו חוסר ודאות מחודשת, ואי מנוחה ללבותינו. כהמומים היינו וצפינו לאשר יתרחש. עוד אנשים מהסביבה הובאו שמה, עד שנתמלאו הקרונות בדיסת אדם דחוסה. הובאו שמה רבבות בני אדם, כל פעם צצים פנים חדשות המיועדות לקרונות הרכבת. השאלה: "לאן אתה הולך" הפכה לפזמון חוזר והדדי אך בלתי ניתן למענה, כי איש לא ידע מקום משלחו — לאן?

צבא שלם על נשקו רבץ מסביב לקרונות הרכבת. גם מחנה זה צפוף היה. תפקידו היה לשמור עלינו במשמר כבד. כך שומרים ואין גורעים עין, לבל ימלט איש מה"בוגדים" מה"מרגלים" או מזוהמת־האדם. נראה שאף אנשי נ. ק. וו. ד. אינם יודעים במה מאשימים אותנו, הם רק ממלאים פקודה. וכל שכן שגם אנו בעצמנו לא יודעים מה רוצים מאתנו.

הרכבת זזה ממקומה ואנו הוסענו לכוון בלתי ידוע כשנחושינו עדיין בלבינו. בהקלה מסוימת ובהכרת תודה היינו מסתכלים בחבילות הצידה לדרך הבלתי נודעת ש"הגניבו" אלינו יהודים מאותה עיירה. הקרונות הוברחו בבריחים ועל כל קרון משמר

צבאי לשני פתחיו, משל היינו פושעים שנתפשו, או ליסטים מסוכנים. אחר חג הפסח זזה אותה רכבת של ה"חטופים" נוסח סוביטי. נסיעתנו התמשכה והתמשכה עד שקצה נפשינו בה. עד חדש תמוז נתמשכה נסיעה ארורה זו. איזו "חברת" טיול ותיור המסיעה אנשים במסע "ענוגים" על פני חלק מאירופה — חינם ללא כסף! מנות מזון זעומות היו כל העת מנותינו היומיות. אך הורשינו בכל חניה לרדת ולקחת "קפיטוק", הלא הם המים הרותחים המפורסמים...

על פנינו עברו רכבות נוספות מלאי פליטים. בחניות היינו חוקרים זה את זה: היש לך מושג חבר, לאן פנינו? — ואין יודע. שבורים בגוף ורצוצים בנפש הגענו סוף סוף לאזור ארכנגלסק — מרחב ענקי השוכן בתוך יערות וחיות טרף מסביב לו. רק במקומות בודדים בתוך היערות היו מתגוררים אוקראינים שפוטים על פשעים נגד המשטר. האוקראינים הסתגלו למקום והתאקלמו כאן, אף הקימו משפחות והיו מתפרנסים מסוגי עבודה מסוימים ביערות.

ישוב יהודי כלשהו — מאן דכר שמיה! שליטינו חילקו את האזור לנקודות התישבות עבורנו — כל עשרה קילומטר ישוב. בכל נקודה יושבו בערך כחמש מאות איש פזורים בצריפים בודדים שהקימו עבורנו. קציו ועוזרו ומנהלי עבודה אחדים היו ממונים עלינו. העיר המאוכלסת במקצת באזורנו נקראה ווילס.

בתוך עבי היער הורידונו ועד כמה שחוג ראייתנו היה מגיע, רק עצים גבוהים, שדומה — לשמים הם מתמרים. בשבילים שעל יד העצים אפשר היה לראות חיה משונה חולפת במהירות מזמן לזמן. והנה כמה הרחקנו נדוד! — עד אותו איזור על פני כדור הארץ שאין להבחין בין יום ולילה. בתקופת הקייץ הנמשכת לכל היותר שלשה חדשים — כמעט שאין לילה ובחרף מתגלה אור היום במידה מועטת מאד.

ניגשים אנו ל"סידור" כביכול של חיינו היום יומיים, האפורים והקפואים כשלגי הצפון. הזריזים שבנו "פלשו" לצריפים מסוימים

לשם "שיכון", אך מה דיננו, דין הבטלנים יותר? — חוק עולם הוא שהשלומיאל מחמיץ ומאחר גם את המעט שניתן לו. כך לאמיתו של דבר קרה לנו, שעלה בגורלנו להשתכן בצריף שאינו צריף. במין "דיור" כזה שהלב נצבט למראהו והנך נראה עלוב בעיני עצמך עד כדי רחמים.

כראות אשתי את "מקום השתכנותנו" ו"דיורנו", עמדה ובכתה. בקשתי שטוחה לפניך — אמרה לי, כשהיא מתיפחת, בוא תכרה לנו קבר, כאן, עכשו! בין כך לא נצא מכאן חיים. מזועזע מדבריה בפנימיותי אך שלו כלפי חוץ, נסיתי לעודד אותה כמיטב יכולתי ולהחדיר ללבה את התקוה שגם מהמקום הנורא הזה נצא, איך שהוא בשלום. עלי להודות שבאותם רגעים קשים לא נתתי אמון במוצא פי... (לפי התנאים והנסיבות) אך ראיתי זאת כחובתי כלפיה למנוע אותה מלפול בזרועות הייאוש.

כל הצריפים היו כבר תפוסים — כאשר סוף סוף גמרנו אומר להכנס כבר לאחד ה"שיכונים", כביכול, על מנת לנוח מעט מעמל הדרך. הפתרון נמצא כאשר משפחות אחדות, שגורלם כגורלנו, הסכימו להכנס ביחד עמנו לצריף משותף. מתחנו סדינים בין המטות והם תחמו את תחום החדרים. כך היינו מכירים את מקום מגורינו לפי החפצים שהבאנו ולפי סימנים מיוחדים שסימנו על סדינינו — "דגלינו".

אחד מל"ו צדיקים ביערות ארכנגלסק

זוכר אני מילדותי את הסיפורים הנפלאים על דמויות של יהודים פשוטים, נהנים מיגיע כפיהם, שבמקרה הם מתגלים כצדיקים גדולים, שהעולם מתקיים בזכותם.

אהבנו לשמוע את הסיפורים הללו, אבל לפעמים חשבנו שאין לסיפורים "כיסוי" אמיתי בחיים, והם דמיוניים יותר מאשר מציאותיים.

כל הילדים מטבעם חולמים להיתקל במציאות בצדיק נסתר שכזה.

והנה נתברכתי להתאבק בעפר רגליו של צדיק נסתר, בתנאים הכי גרועים שהגורל זימן לנו, ובצורה איומה ביותר בדורנו.

בלכתנו לצריף המיועד לנו, פתאום אנו רואים יהודי בעל הדרת פנים. זקן ארוך היורד לו על פי מידותיו. עיניים טובות מלטפות את הנשמות הדוויות, ובחיוך אבהי, הוא פונה אלי:

הגיד לי בבקשה, האם אתה לא האח של שמואל, שהתקין לי את הנרתיקים לתפילין של רבנו־תם? עניתי בחיוב ונזכרתי מי זה שעומד לפני, והכרזתי בשמחה: וכבודו ר' שמעון?

הכרתי את ר' שמעון בזמן שהגיע לעירנו מווישקוב, לשמש כראש ישיבת בית־אברהם בצ'חנוב.

אני לא זכיתי ללמוד אצלו מפני שהייתי עדיין ילד בזמן שהותו בעירנו. שמעתי שהיתה לו גישה מיוחדת לחינוך. הוא היה מהראשונים שהכניסו באופן רשמי לימוד תנ"ך לתכנית הלימודים.

יום יום הצטרכו התלמידים ללמוד פרשה חומש, פרק נ"ך ופרק משניות, ואחרי זה גמרא.

במשך שנה עברו התלמידים על תורה, נביאים, כתובים ומשנה.

המעניין שבו שנחרת בזכרוני: התפילות היו מלאות דביקות בה'. תענוג מיוחד היה לילדים לעמוד על יד חלונות הישיבה ולשמוע במוצש"ק איך ר' שמעון אומר את התפילה: "אליהו הנביא, אליהו התשבי, אליהו הגלעדי, במהרה יבוא אלינו משיח בן דוד".

המתיקות שבקולו, הדמעות הזולגות מעיניו הקדושות, הגעגועים לגאולה, את כל אלו קשה לתאר.

אחרי ששהיתי במחיצתו בזמנים הקשים לעמנו, התחלתי להאמין אולי באמת היה לו גילוי אליהו.

חסיד אלכסנדר היה ר' שמעון, מחסידות וורקה ואלכסנדר ינק לתוכו אהבת־ישראל בלי גבול, אינני זוכר אותו מתרגז כל ימי חייו.

זמן מסויים עזב את עירנו, ועבר לאוסטרוב־מזוביצק לשרת כדיין בעיר. בישיבה מילא את מקומו חותנו העילוי ר' משה, שהיה בקיא בש"ס ופוסקים על פה.

כך נותק הקשר שלנו עם ר' שמעון, עד שהגלו אותנו ליערות ארכנגלסק ושם יכולתי להעריך את צדקותו וקדושתו, שהדהימו אותי עד עמקות הנשמה.

עוד אני תוהה על דמותו האבהית רבת־ההוד והקדושה, והנה נכנסנו למעוננו.

קבלנו 2 מיטות בצריף הכללי עם עוד 15 משפחות, והתחלנו איך שהוא להסתדר.

מולי קיבלו חדר קטן ר' שמעון ואשתו. בזמן חלוקת הציוד, הממונה על המחנה שמו פורוחין התחיל להתנקם בר' שמעון ולא הקציבו לו יותר ממיטה אחת.

ר' שמעון לא התרעם. מסר את המיטה לאשתו והוא ישן על הרצפה הקרה. כל עובד במחנה קבל 600 גרם לחם, ר' שמעון קבל רק 400 גרם לחם. כל עובד קבל גם אוכל מבשול, ר' שמעון לא טעם אוכל מבושל במחנה עד סוף ימיו. אי אפשר לתאר את הסבל היום יומי של הצדיק ר' שמעון.

בכל זאת, אף פעם לא התרעם, לחם במרץ נגד רואי שחורות, וניחם ועודד אותנו שנזכה לישועה במהרה.

יהודים שבמחנה רצו לעזור לר' שמעון בפרוסת לחם או בקצת מצרכים. ר' שמעון סירב, דחה אותנו בכל מיני תירוצים, אמר שמספיק לו, ואינו סובל חרפת רעב.

אחרי לחצים מרובים מידידיו לקבל עזרה מאיתנו אמר לנו: אספר לכם מדוע אני מתעקש לא ליהנות מהזולת.

היה זמן ששרתתי כדיין בעיר אוסטרוב, באמצע דין תורה כיבד אותי בעל דין אחד בסיגריה, הרגשתי שמץ של שוחד.

בו במקום פסלתי את עצמי להיות פוסק בדין תורה הנ"ל, ועשיתי נדר לא להכשל עוד פעם ע"י קבלת מתנות מאנשים.

רק בשבת הסכים לקבל פרוסת לחם. היה אומר, אני יכול לוותר, אבל השבת אינה מוותרת על כבודה.

נהוג היה אצלו, שכל יום ששי הלכתי איתו לבית מרחץ, הייתי שופך עליו 9 דליים מים לצאת חובת מקווה טהרה.

התקרב הזמן של קבלת שבת. מחוסר בית כנסת במקום הצטופפנו על יד דלתו של ר' שמעון, ושמענו איך הוא מסתובב בחדר, הלוך ושוב ומפזם ניגון אלכסנדר שרק הרבי ומשפחתו היו רגילים לשיר.

באופן פתאומי הוא עוצר את צעדיו ואנו שומעים שירה נפלאה "לכו נרננה לה' נריעה לצור ישענו" מלא דביקות והתפשטות הגשמיות, ר' שמעון מתיחד עם קונו, אומר שירה במקום שלא חלמנו ולא עלה על לב שרגל יהודי תדרוך שם.

כשגמר את הפרק אז ירננו כל עצי יער, הרגשנו שכל היקום מתאחד בשירה עם ר' שמעון, ומקדשים את שמו של הקב"ה גם ביערות רוסיה רחבי הידיים.

אנו נדחקים ע"י הדלת, ודמעות זולגות מעינינו. נזכרים בר' שמעון בישיבה "בשטיבל", מתגעגעים למרש של לכה דודי ששר ר' זלמן ז"ל ובעיקר נדהמים מההתעלות הרוחנית של הצדיק ר' שמעון.

בקבוק נפט עם פתיל של צמר גפן דלק בבית, ובכל זאת כל הבית מלא אור. אור של קדושה. אור שמלמעלה. משגמר את את התפילה מקדש ר' שמעון בניגון המסורתי של אלכסנדר, תפילה של התרפקות ושל געגועים. הוא שר זמירות, מחלק את פרוסת הלחם לכמה מנות ונהנה מהשבת. ואנו מתרחקים מהדלת וכל אחד מאיתנו מתכונן לסעודה הדלה שלו.

כך עברה אצל ר׳ שמעון השבת, בתפילה בשירה בלימוד תורה על פה.

פעם אמר לי ר׳ שמעון: הידעת ר׳ משה שכל היהודים שנמצאים איתנו במחנה הם צדיקים גמורים? הם יכנסו ישר לגן העדן. אם חטאו פעם בחייהם הקב״ה סלח להם כבר מזמן. צדיקים! צדיקים! חזר על הביטוי כמה פעמים.

בין הגולים היתה אשה אחת שגרמה לחילול השם בהתנהגותה, ובמיוחד בקרבתה לממונים עלינו. שאלתי את ר׳ שמעון מה כבודו חושב על האשה הנ״ל?

ר׳ שמעון ענה בהתלהבות: צדקת! צדקת, ואמר: תשמע: אסביר לך, ממה מורכבת אדם מגוף ומנשמה, מה זאת נשמה, חלק אלוק ממעל. אם אתה מדבר על בן אדם, אתה מדבר על בורא האדם, יש רק להצטער שהנשמה הקדושה שוכנת בגוף טמא.

כזה היה ר׳ שמעון בחיי יום יום.

דאגתו העיקרית היתה מה נעשה בפסח? מאין נקח מצות יין לארבע כוסות וכל מה שצריכים להכין לחג הפסח כהלכתו.

יום יום ראיתי עד כמה שהוא מצטער. נסיתי לנחמו, אך הוא סבר שבעניני הלכה לא סומכים על ניסים, צריכים לפעול, אבל מה — אינני יודע.

ביום בהיר אחד נכנס אלי ר׳ שמעון בשמחה, פשוט רוצה לרקוד. ה׳ עזר ה׳ עזר! אסור להתייאש! ומראה לי שקיבל חבילה מר׳ שמעון שקופ זצ״ל, ראש ישיבת גרודנה. ובה כל המצרכים לפסח! מצות, כלים ואפילו קופסאות בשר כשר לפסח. יין לארבע כוסות וגם כוסות. לשמחתו לא היה גבול, ואמר משה: אל דאגה נחוג יחד את הפסח כהלכתו. לצערי לא זכינו למאורע חגיגי זה.

כל השמחה המתוארת התקיימה עוד באמצע הקיץ ורחוק מחג הפסח.

*

בינתיים מתקרבים הימים הנוראים, ובהתיעצות עם כמה אנשים דתיים התחלנו לתכנן מנין לאמירת כל נדרי בליל יום כיפורים במחתרת.

התאספו כל הציבור אנשים נשים וטף בצריף הרווקים. נרות דולקים ומחכים.

פתאום רואים: מופיע ר' שמעון כל כולו בלבן, הפנים בוערות כלפיד אש, שומעים זעקה: "אור זרוע לצדיק ולישרי לב שמחה" בבכיה ובתחנונים.

כל הקהל בוכה, שומעים רק יללה. הצליח ר' שמעון להדליק כל משתתף בתפילה בחלק מהתלהבותו לעבודת הבורא.

את התפילה ערך חזן מקלץ שאמר "כל נדרי" בטעם רב.

כולם שקועים בתפילה, ופתאום שומעים מרחוק דהרת רוכבים המתקרבים אלינו.

שליחי הנ. ק. וו. ד. התפרצו כחיות טורפות לצריף, כיבו את הנרות והתחילו להרביץ ולפזר את המתפללים. חוצפה כזאת, בארץ של הכופרים לארגן תפילה קלריקלית. אחרי התיעצות קצרה החלטנו לא לעבוד ביום הקדוש. כל אחד מגיע למקום עבודתו ויושב באפס מעשה עד גמר היום.

ובאמת הכריחו את כולם לצאת לעבודה, אבל השביתה היתה מלאה. זה היה המרד הראשון במחננו נגד הממלכה האדירה הקומוניסטית.

חמתם בערה בהם, אבל במי לנקום? כמובן בחלש! חבשו את ר' שמעון הצדיק בצינוק.

הרבה שבועות נמשך המאסר של ר' שמעון, ניזון מלחם יבש. כל הימים שעברנו ע"י בית הסוהר, שמענו פרקי תהילים ותפילות בהתלהבות גדולה.

סבלנו מכך שאין בידינו לעזור לצדיק הנפלא ר' שמעון, אבל לא היה למי לדבר. פנינו הרבה פעמים לאנשי נ. ק. ו. ד. הממונים עלינו, אבל בלי הצלחה. תשובתם היתה שר' שמעון אינו מביא

תועלת לחברה מתקדמת, ושחרורו יכול להביא לידי תסיסה דתית בציבור.

באחד הימים ביקרה אותנו משלחת של קציני נ. ק. וו. ד. ממוסקבה ומארכאנגלסק, מעיר אזורית ווילסק לתקור את תנאי חיינו במקום. בראשם עמדה אשה יהודיה ושמה גרינברג.

המשלחת עשתה ביקורת בצריפים לבדוק את תנאי המגורים, וראו את הצפיפות שגרנו בה! ובהיתקלם בצינוק ששם ישב "הלוחם המסוכן" נגד המשטר, ר' שמעון, התרגזו מאוד והוציאו אותו מיד מהמאסר.

הודות להם השתחרר ר' שמעון מכלאו.

לא היכרנו אותו, שלד של עצמות, חיור כסיד, סחב את הרגליים במאמץ רב. אבל רוחו לא נשברה. "השם עזר" אמר, ברוך השם נענשתי בעד קיום מצוה, למרות זה שידעתי שלא אני יזמתי את התפילה הנפלאה בליל יום כיפורים. נשבר ליבנו כאשר הסתכלנו בצדיק ר' שמעון, איך הוא נאנח כל פעם שצריך ללכת כמה פסיעות. במה לחזקו לא היה לנו. אוכל מבושל לא רצה לטעום.

כל מאכל שהיתה בו שמץ שאלה של כשרות לא בא אל פיו.

ראינו שר' שמעון בסכנה גדולה, מפעם לפעם שמענו שיעול חזק שאינו מבשר טובות. רעדנו מפחד בגלל הסכנה המרחפת על בריאותו.

בדבר אחד לא ראינו שינוי אצלו, בתפילות, באמירת פרקי תהלים, ובמיוחד בשבתות. מתגבר היה כארי ושפך את לבו לפני קונו בהתלהבות עצומה.

עמדנו הרבה פעמים תוהים: מהיכן הכוחות האלה בגוף כל כך חלש?

הרגשנו ששואה מתקרבת אלינו וקיצו של הצדיק ר' שמעון זצ"ל הולך וקרב.

בז' בניסן תש"א קרא לי הרופא שבמחנה, יהודי פולני, ובישר לי את הבשורה הרעה: תדע שר' שמעון סובל מדלקת ריאות חריפה, ואין לי תרופות להצילו. כל כוחו של הרופא היה לתת מים חמים, ובזה כמובן לא יכולים לרפאות חולה הזקוק לאנטיביוטיקה.

ר' שמעון שוכב במיטה, אין לו כח לרדת ממנה. הרופא קבע שנשאר לו בערך 3 ימים לחיות.

בכיתי הרבה, מפני שנפשי היתה קשורה בנפשו. כמה היה טוב בתנאים האיומים שאנו חיינו במחנה להימצא במחיצתו של הצדיק ר' שמעון, המנחם, המעודד, המכניס רוח חיים בין המיואשים, וכעת אני רואה בעליל שהוא כבר חי בעולם אחר, קשור כל כולו בעולמות עליונים.

הפסקתי להכנס אליו, לא יכולתי להתאפק מבכי, ולא רציתי שר' שמעון יכיר מה שעובר עלי.

ר' שמעון שלח שליח לקרוא לי, ושאל "אם כבר יודעים שהולכים למות מפסיקים לבקר את החולה?" עניתי: ר' שמעון למה לדבר על מוות, הרפואה בודאי תבוא במהרה, הוא חייך והשיב ואם זה כמו שאתה אומר אז למה אתה לא נכנס. חיפשתי תירוצים שונים, אבל לא הצלחתי לשכנעו.

ביום השלישי כפי שקבע הרופא את הדיאגנוזה המרה על מחלת ר' שמעון, קרא לי, וביקש ממני לכנס "מנין" יהודים שישבו על יד מיטתו ויאמרו פרקי תהילים:

כמובן שגייסתי כל יהודי שמסוגל להתפלל, ואמרו תהילים בבכי רב ובקשו רפואה לצדיק ר' שמעון.

בשעה 11 בלילה, י' ניסן תש"א ביקש ר' שמעון ממני להחליף את חולצתו לנקיה, ושכב זמן מסוים בדומיה. אשתו בכתה בקול, הוא ביקש להגיד לה שלא תבלבל את רעיונותיו.

באופן פתאומי התגבר על מחלתו ועל חולשתו והתחיל לדבר בקול ברור ואמר: ר' משה אני רוצה להתוודות. תשמעני, אולי הווידוי יכפר על החטאים שחטאתי, ויוקל לי להפרד מהעולם.

לקח את ידי לתוך ידו, והתחיל לדבר בקול שבור כשצער ויגון מלווים כל מלה שיצאה מפיו הקדוש, ואלו היו דבריו:

ידוע לך, שאף פעם לא הייתי עשיר ואפילו רחוק מזה.

קשה היה לי לפרנס את אשתי וילדי, ובגלל זה הייתי נאלץ לנדוד לערים אחרות ללמד תינוקות של בית רבן בכדי לפרנס את משפחתי.

היו לי ארבעה בנים, ילדים טובים ומוכשרים, אבל הם טעמו חרפת רעב. הבכור: קוראים לו צדוק — היגר לאמריקה, ומשרת שמה כרב ויש לי נחת ממנו. בנה משפחה בישראל, ואני מתפלל שיצליח להמשיך בדרך שאבותיו הלכו בה.

הבן השני, שמו יוסף, הוא כרגע בלטוויא ולומד תורה אצל ר' מרדכי דובין. יש לו תפסיה טובה ורצון רב ללמוד. אם יזכה לאריכת ימים יצא ממנו גדול בישראל.

הבן הכי צעיר שמו מנחם נמצא במוגילב, הוא זקוק מאוד לפיקוחם של אבא ואמא בכדי להדריכו בחיים, אבל זה לא ברשותנו, אינני יודע מה שיצא ממנו. אני מתפלל שישאר לכל הפחות יהודי מאמין מפני שללמוד תורה לא הספיק.

מה שמעיק על נשמתי, הוא הבן האמצעי ישראליק שמו. דווה ליבי, ברגעים אחרונים שבחיי אני רואה רק אותו.

אוי לי כמה שחטאתי נגדו!

סיפרתי לך שפרנסה לא היתה מצויה בבית, וישראליק בני הנחמד היה נאלץ ללמוד מקצוע, ולעזור לפרנס את הבית.

בודאי אתה יודע את הלכי הרוח בין הפועלים, ובמיוחד פועלים יהודיים, שנתפסו לאידיאות טפלות והאמינו בכל ליבם שהסוציאליזם או הקומוניזם יגאלו את העמלים מכל הצרות. וגם בני האהוב נסחף בתוכם.

אשתי לא יכלה להשלים שנכד ר' משה העילוי ובן של שמעון הדיין יתחבר עם החבורות האלה. הציקה לו הרבה, ואני בתומי למרות שלא הסכמתי לשיטת החינוך של אשתי, הייתי נאלץ לשתוק. ידוע לך שבעל שאינו מפרנס את הבית בכבוד, אין לו דעה בבית. וזה גרם שישראליק שלי עזב את הבית, ואינני יודע איפוא הוא נמצא כרגע.

הייתי מאושר לו הייתי יכול להפרד ממנו ולבקשו לסלוח לי על העוול שעשינו לו שנתנו לו לעזוב את הבית.

בקשתי אליך: אם ישראליק יזכה להשאר בחיים, תחפש אותו ותמסור לו את רגשותי ברגעים האחרונים שבחיי.

קשה היה לי להתאפק. רציתי לעזוב את החדר ולבכות, לבכות הרבה על האבידה שאני מאבד ברגעים הקרובים. אבל ר' שמעון החזיק בידי חזק, אחר כך אמר לי תכסה אותי עד הצוואר, כסיתי אותו. אחרי זה ביקש: תגיד איתי ווידוי, מחיתי וזעקתי ר' שמעון! אתה תחיה! מוכרח לחיות! מוכרח לחיות! כל הצבור זקוק לך עוד שתחיה במחיצתם! והוא: טיפש שכמוך, האם מאמירת ווידוי מתים? וחיוך אחרון שזכיתי לראות על צורתו הקדושה.

15 דקות לפני 12 בלילה התחלתי להגיד איתו ווידוי. הבית מלא אנשים כולם בוכים ומתפללים לנס. הוא היה בדעה צלולה, עד לרגע האחרון, ואמר מלה במלה.

בדיוק בשעה 12 בלילה, הוא אומר: שמע ישראל ה' אלקינו ה' אחד ב"אחד" הרגשתי לחיצה חזקה בידי.

כך יצאה נשמתו בקדושה וטהרה ועלתה השמימה.

ליל שימורים היה זה בשביל יהודי המחנה. בכל בית בכי ואבל. איך מארגנים את הקבורה? כפור חזק בחוץ, בכדי להגיע לאדמה זקוקים לחפור במטר קרח בעומק. אין לנו בד לתכריכים, פנינו לממונה על המחנה אודות בד וסירב לתת לנו. מצאנו יהודי שהצליח להעביר מהבית בד טוב, לעת מצוא להיעזר מזה, ובשמחה נתן לנו את הבד לתכריכים.

אסיפת פעילים החליטה: לא לצאת לעבודה באותו יום ליער, רק כולם מתעסקים בכריית קבר של ר' שמעון.

אנשי נ. ק. וו. ד. חורקים שיניים, אבל משלימים עם המציאות, מפני שאנשי המחנה מרוגזים מאוד ופחדו ממרד במחנה.

כל הצבור המוכשרים לעבדוה התאספו במקום שהוקצה לקבר ועבדו עבודת פרך בכרייתו.

אנשים עבדו במשמרות ולמחרת בשעה 12 בלילה היה הקבר מוכן.

ערכנו לר' שמעון טהרה לפי הדין.

הספידו ברגש ר' ישעיהו פישרמן מפרשניץ, וכל יהודי המחנה ליוו את ר' שמעון זצ"ל למנוחת עולמים. גדרנו את קברו בקרשים כמו אוהל.

הוא נפטר בי' ניסן תש"א, יהי זכרו ברוך.

וכדאי הדבר לספר את סוף המאורעות של משפחת ר' שמעון זצ"ל.

המשפחה עברה שבעה מדורי גיהנום, כמו כל יהודי אירופה בזמן השואה.

הבן הבכור צדוק גר כיום באמריקה וממשיך במסורת אבותיו.

הבן השני יוסף נהרג על קידוש השם במחנות לטוויה. שני הבנים הנותרים זכו להגיע לישראל ולבנות את חייהם בארצנו.

ואכן ביחס לבן ישראליק, נתקבלה תפילתו של ר' שמעון זצ"ל, הוא בונה בית יהודי למופת. בנו קבל חנוך דתי, ולמד בישיבת כרם ביבנה. הוא הכניס לתוך ביתו את אמו האלמנה אשת ר' שמעון, וזכרו של אביו הגדול והקדוש, נכבד מאד בעיניו.

געגועים לגאולה במחנות רוסיה

היחסיות שבהם מוגדרים סוגי סבל שונים מתוארת כבר במקורותינו. לפני שנתאר את החיים במחנה הרוסי, נצטט תחילה מגמ' ברכות (י"ב ב'), שתכנה מתאים מאד למצב הסבל שעבר עלינו בזמנו.

"הנה ימים באים נאום ה' ולא יאמרו עוד, חי ה' אשר העלה את בני ישראל מארץ מצרים, כי אם חי ה' אשר העלה והביא את זרע בית ישראל מארץ צפונה ומכל הארצות אשר הדחתים שם" (ירמיהו כ"ג). אומר המאמר בתוספתא: — לא שתעקר יציאת מצרים ממקומה אלא שיהא שעבוד מלכויות עיקר, ויציאת מצרים טפל לו — וכן הוא אומר: אל תזכרו ראשונות (ישעיהו מ"ג) — זה שעבוד מלכויות, וקדמוניות אל תתבוננו — זו יציאת מצרים. הנני עשה חדשה עתה תצמח. תני רב יוסף: זו מלחמת גוג ומגוג. משל למה הדבר דומה? — לאדם שהיה מהלך בדרך ופגע בו זאב וניצל ממנו. והיה מספר והולך מעשה זאב. פגע בו ארי וניצל ממנו — והיה מספר והולך מעשה ארי. פגע בו נחש וניצל ממנו — שכח מעשה שניהם והיה מספר והולך מעשה נחש. אף ישראל כך — צרות אחרונות משכחות את הראשונות.

— כך קרה לנו, צרותינו האחרונות השכיחונו את הראשונות.

כשהגענו בשנת 1940 למחנה יורה, איזור וילסק, מחוז ארכיאנגלסק, וראינו את השממה מסביב אחזו אותנו חיל ורעדה החל מהלילה הראשון לשהותנו שם. היינו שומעים את יללת חיות הטרף. יאוש מוחלט השתרר במהרה על אנשינו, והכל טענו "זה הסוף!". נשים בכו גברים במלוא חוסר הישע שלהם יושבים על גזרי העצים המפוזרים במחנה ומתבוננים על סביבתם במלוא תפישת העין.

באזני אנשי המחנה הדהדה עדיין "קבלת הפנים" של נציג ג. ק. וו. ד., שהכריז בחגיגיות ובשמחה לאיד: כשם שאינכם רואים את אונכם השמאלית ככה לא תזכו לראות את פולניה שלכם. מחשבות מרות התחילו לקנן בלבנו: לשם מה לחיות, האם כדאי בכלל לחיות בשכנות עם חיות טורפות המהלכות על ארבע רגליים בצירוף עם אלה המהלכים על שתיים? הכדאי להמשיך בחיים בכדי לשרת את האדונים החדשים צמאי הדם? בחשאי החליטו היהודים החלטה גורלית: איבוד לדעת של כל אנשי המחנה! מודעים היטב להחלטתם זאת, נכנס כל אחד מהם לצריפו.

ישבתי בצריפי שקוע במחשבותי ומטכס עצה מה אפשר לעשות בכדי להציל את העדה מצעד נחפז ונורא זה? לידי יושבים פרופסור פינקל ואשתו, יהודים מתבוללים מוורשה. לידם יושבת משפחת קוזניצקי מסובלק, אקהוז ופופקה קאסארש ומשפחתו ועוד. כל אחד מהם עושה את חשבון נפשו על עברו ועל המחכה לו.

והנה באופן פתאומי, הבזיק רעיון במוחי, יש להשתמש בתחבולה מסוימת להצלת הנפשות הללו, אולי תעזור התחבולה! פניתי לפרופ' פינקל ואמרתי לו בפולנית: התדע כי בדיוק בעוד שנה יבוא המשיח ויגאלנו מהמחנות הללו? פרופ' פינקל שאלני בהבעת סקרנות בפניו — מנין לך זאת? עניתי לו: הייתי בעיר קרינקי והתפללתי בבית חסידים דסלונים ושם מצאתי ספר שכתוב בו כי בדיוק בעוד שנה יבוא משיח צדקנו."

דברתי אל הפרופסור ובלבי תפילה: הלואי ויצליח התכסיס הזה. אחרי שמעו את דברי האחרונים יצא פרופ' פינקל בחיפזון מהצריף, רץ אל שכנו ולחש סוד באזנו: השמעת? — משה אומר כי בעוד שנה יבוא המשיח! כשמוע השכן את דברי הפרופ', בא בריצה אלי וישאלני: האמת בפי פרופ' פינקל? הנכונים הדברים שמסר לי בשמך? בבטחון מלא ובקול צלול עניתי כן! ברגע זה

הרגשתי כי שתלתי שתיל של אמונה בתקווה והריהו נובט וצומח באתו רגע. במשך השעה הקרובה באו אלי עשרות אנשים ושאלה אחת בפיהם: האתה אמרת זאת? האמת בפיך?

הייתי מאושר! הצלחתי — הרהרתי בלבי הצלחתי להצילם!

הוספתי לדבר אליהם. דרבנתי אותם להחזיק מעמד — התאוששו — הוספתי לומר, התאוששו! גאולתנו תבוא במהרה! ואז שאלני: מה נעשה? — עצתי לכם לצאת ליער לעבוד בכריתת העצים. החזקים יעזרו לחלשים ויקבלו אוכל להחיות את הנפשות, מפני שכדאי הדבר, ויען כי קרובה הישועה לבוא.

כראות נציג הנ. ק. וו. ד. את השנוי הפתאומי במצב רוחם של האנשים עמד תוהה ומשתומם. מה קרה כאן? הכל עומדים בתור! שמים מצור על מחסן הבגדים לקבל בגדי עבודה חמים המתאימים לחימום הגוף באקלים הקר והמקפיא ששרר במקום. מקבלים גם כלי עבודה, וגם שש מאות גרם לחם וקצת מרק חם. והנה: החיים מתחילים להסתדר!

השתוממתי גם אני, ושמחתי על הצלחתי להציל עדה קדושה מכליון, אף נתתי שבח והודיה ליוצר כל על המחשבה שנתן בלבי בשעת משבר זו, לכל יהודי המחנה. לא האמנתי למראה עיני. — כיצד השתנה בבת אחת מצב הרוח של כל אנשי המחנה. ממש ששון ושמחה, ונסו אבל ויגון. חשתי כי אנשים החלו להתפעל לפתע מהדר הטבע, היאוש חלף הלך לו וזמירות חדשות שמענו במחנה: "מה רבו מעשיך ה'". הנשים יצאו ליער ללקט אוכמניות שמספרן רב היה בין העצים (פעמים רבות לא מצאו את דרכן לצריפי מגוריהן) הגברים היו עובדים בהתלהבות ימים ולילות ולפתע החלו לקבל פרמיות. הסיסמה שעברה במחנה היתה: "העיקר לחיות ולהגיע לזמן הגאולה המובטחת".

לפתע צצו כל מיני מלחינים ומשוררים ויצרו שירים מיוחדים לפי רוח הזמן. אילו היו אנשי נ. ק. וו. ד. מבינים את תוכן השירים, כי אז לא היו מרשים לצאת איתם לעבודה. אך גם

בצרות לא היה מחסור. וקרו גם מקרים בודדים של נסיונות בלתי מוצלחים לברוח מהמחנה.

כל יהודי אשר דברי הלבשה או חפצי בית באמתחתו — היה נודד אחרי העבודה למחנה הוותיקים (אלה שהוגלו מאוקרינה או מרוסיה הלבנה בעוון פעילות אנטי "מהפכנית". הם נידונו לגלות באותו מקום מרוחק מישוב בני אדם לכל ימי חייהם והסתגלו במהרה לסביבתם). ידענו שלכל אחד מהוותיקים הללו יש חלקת קרקע, ירקות, ידענו שהם מגדלים חזירים, פרות עופות כדומה מה"משק החי", ושחייהם הם די נורמליים אפילו בתנאי האקלים הקשה. בבואנו אליהם היו עושים אתנו "עסקות חליפין". תמורת מעיל טוב, היינו מקבלים קצת תפוחי אדמה וחלב וכד', אך במשך הזמן התרוקנו אוצרותינו וחרפת רעב התחילה לפקדנו. אותם ותיקי המחנות היו גם הממונים עלינו בעבודה, כל הימים היינו שומעים מפיהם בטויים של ניבול פה קללות ונאצות. רוב רובם היו אנטישמים ללא תקנה, ולא סבלו פרצוף פניו של יהודי. ולא עוד אלא שהיו מרוויחים על חשבון עבודתנו ועוד היו צוחקים עלינו כאשר שמעו כי אנו מאמינים שעתידים אנו להשתחרר מהמחנות הללו.

פעמים רבות הגיעו הדברים לידי התנגשות, בינינו לבין הממונים עלינו. קרה מקרה שבהתקהלות כללית של אנשינו ליד המשרד של הנ.ק.וו.ד., תוך דרישה לשפר את מצבנו ותנאי כלכלתנו, היה נאלץ הממונה לירות באוויר כדי לפזר את הצבור הנרגז.

מזג האויר היה נורא ואיום, קור כלבים ממש! בכחותינו הדלים והאחרונים היינו נאלצים לצאת ליערות. אם לא יצאנו לעבודה, נמנעו מאתנו פרוסות הלחם הדלות, שבכל זאת, החזיקו איך שהוא את גופנו. אך למזלנו עמד קור זה גם לעזרתנו ועל אף תנאי הצפיפות שהיו ללא נשוא והזיהום הנורא, שמר מזג אוויר זה על האנשים ממחלות ומגפות.

קשר לעולם החיצוני כמעט שלא היה לנו, מחוסר תזונה חלתה אשתי, נס ממש היה שעלה בידנו ליצור קשר עם אחות אשתי שנשארה בברנוביץ והיתה שולחת לנו חבילות מצרכים, בעיקר שומנים, שהיו חסרים לנו מאד במחנה.

סיפרתי כבר, ש"הבטלנים" שבנו קבלו צריף משותף ושם גרנו יחד. איתנו גרה כמוזכר משפחת קוזניצקי מסובלק שהיו אנשים עשירים מהבית וגם היו מקבלים חבילות מקרוביהם שברוסיה. וכן הסתדרה ביניגו "קומונה", עבדנו ואכלנו יחד. הודות למשפחה זו החזקנו מעמד בזמנים הקשים ביותר.

יום רודף יום. בחוץ שורר קור של שישים מעלות. יוצאים לעבודה בשעה אחת אחר חצות לילה. משמרות מתחלפות. אנו מספקים עצים למפעל הרכבות ברוסיה. יום יום היו מגיעות הרכבות וקבוצות מיוחדות מבינגו היו מעמיסים את העצים על הקרונות. היינו ממלאים את ה"נורמות" בעבודה באחוזים הרבה יותר גבוהים מאשר מלאום עובדי כל המחנות שבסביבה. את התשלום בעד עבודתנו היו מקבלים "הדיירים הקבועים" שבמחנה. באין אוגים היינו חורקים שן ושותקים. זכור זכרנו כי זהו המקום היחידי בעולם שאסור לאדם להתאונן או להתלונן, כי ברוסיה הסוביטית "הסוציאליסטית" קא עסקינן!

ואכן, הם הצליחו לטעת בליבנו פחד וחששות שמא יהיה יותר גרוע. ואנו מצידנו? — אף שראינו שכאן "סוף עולם" ולכאורה, מה יכול כבר להיות גרוע מזה? ובכל זאת פחדנו ושתקנו.

זכור לי, אחד המתמרדים שההין לפתוח פיו ומר ליכטנשטיין שמו (מהעיר פולטוסק), התמרמרותו נגד משטר האימים והיחס המשפיל במחנה גברה עד כדי כך שהעז להסית אנשים לא לצאת לעבודה, וסופו שהעבירוהו למחנה אחר, מקום שאומרים עליו כי ממנו אין כבר דרך חזרה.

מצד אחד היו מפחדים אנשינו שמא גם להם יקרה כזאת, אם רק יהינו להתלונן. מצד שני הרבה מאנשינו היו מאמינים

בהבטחה שהבטחתי להם בזמן הגיענו למחנה, כי בדיוק לשנה הבאה תבוא הגאולה הניכספת, ולכן היו משתדלים להחזיק מעמד עד קצה גבול האפשרות. למרות המרירות ששררה בלב כולנו, גברו והתחזקו הציפיות לעתיד בו תקוים שאיפתנו להגאל, אשר את התגשמותה אנו צופים תוך זמן קצר מאד.

כאשר הופיעה במחנה משלחת גדולה של קצינים בעלי דרג גבוה מג. ק. וו. ד. שמטרתם היתה לחקור את תנאי חיינו במחנה, היינו כולנו דרוכים כקפיצים, ומרצון לדעת מה פשר הדבר. למי הם — הלנו אם לצרינו?

ניצוצי גאולה

ביום בהיר אחד הופתענו מבשורה על ביקורה של משלחת גדולה מטעם הג. ק. וו. ד. ממוסקבה, מארכנגלסק ומכל ערי הסביבה. ראינו תכונה רבה במחנה. מפקד המחנה היה רץ ומתרוצץ להסדיר סידורים שונים, משתדל לסכם ולעדכן פנקסי חשבונות, מחייך את חיוכו הראשון מאז שהכרנוהו במחנה, לובש צורה ופושט צורה.

מי יכול היה להכיר את "החבר" פורוכין הרשע? מה קרה לו לפתע? הנה הוא שואל את הנשים שבמחנה האם זקוקות הן למשהו במיוחד, מחלק סוכריות ושוקולד לילדים, ואנו משתאים: מה יום מיומיים?

בראש המשלחת עמדה אשה יהודיה ממוסקבה ושמה גב' גרינברג. בחצי היום התבשרנו שהמשלחת תבקר בצריפי המגורים על מנת להתבונן בתנאי מגורינו. מפקד המחנה שלח את עוזריו לדרבן את אנשינו לדאוג לנקיון הצריפים.

והנה הגיעו סוף סוף אנשי המשלחת, והתחילו לשאול שאלות. רוב דיירי המחנה פחדו לענות בגלל אימת נקמה מצד המפקד, אך חלק מאנשינו הסתכן. האנשים שהחליטו לפתוח את פיהם, וספרו על "התנאים — לא תנאים" שבהם אנו חיים.

אנשי המשלחת היו מזועזעים ממש. במיוחד היתה נרגשת הגב' גרינברג שעמדה בראש המשלחת. אותות אי רצון נראו על פניה מתנאי המגורים שלנו, וגם חבריה תהו על כך.

כאשר היו מהלכים מצריף לצריף, נתקלו במקום המאסר של הצדיק ר' שמעון זצ"ל, שישב שם אותה שעה ומה היה "פשעו" כביכול? שארגן "מנין" לתפילה ביום הכיפורים!

הקצינה גב' גרינברג רתחה מכעס. בקול רם ונרגש פנתה למפקד המחנה: "איך אתה מעז להחזיק צריף מאסר לאומללים הללו? וזה בזמן שאין באפשרותך האלמנטרית לספק מקומות מגורים לעובדים שלך!"

מתוח וחיוור מפחד עמד מפקדנו "הגדול" בפני אשה זו, ולא ענה דבר וחצי דבר. תשובתו המעשית התבטאה בכך שהוא פתח את צריף המאסר ושחרר את ר' שמעון הצדיק שנראה כבר כצל של עצמו.

הגב' גרינברג הכריזה על קיום אסיפה כללית של כל אנשי המחנה באולם המועדון. כל אחד מדיירי המחנה — אמרה — יוכל לטעון שם מה שבלבו על הסדרים שבמחנה זה.

ויכוחים התפתחו בין אנשינו; הלהשתתף באסיפה זו, אם לא. לא האמנו ביושר ובצדק של אנשי הג. ק. וו. ד., ורבים חשבו: איזו תועלת תצמח לנו מזה שנתאונן ונרגיז את הממונה עלינו? אבל אחרים, ואני בתוכם, טענו שאין לנו מה לאבד. לכל הפחות ננצל את ההזדמנות שניתנה לנו ונראה להם שלא נמחק מפנינו צלם האלוקים, כי אין אנו עבדים המשלימים עם גורל עבדותם ללא מחאה.

שכנענו את הציבור בצורך ובנחיצות להשתתף באסיפה. אז צצה השאלה הנוספת, מי יהיה דוברם של המדוכאים במחנה? רוב הציבור טען כי רק לי הכוח לדבר ולשכנע ואני אהיה מסוגל לתאר את סבלם כדבעי. טוב ויפה! אך לא שלטתי כדבעי בשפה הרוסית.

אחרי דין ודברים החלטנו: היות וראש המשלחת יהודיה היא, המבינה היטב יידיש, נשאלנה האם היא מסכימה שאדבר יידיש. והיה אם תביע הסכמתה, אז אדבר, ואם לא תסכים, אזי נצהיר כולנו כי בגלל הקושי להתבטא בשפה הרוסית, אין ביכלתנו להביע את מה שמעיק על לבבנו וגם לא את דעתנו על המצב השורר במחנה.

האולם התמלא מפה לפה בשעה המיועדת. יושבת הראש — הקצינה גב' גרינברג, פתחה את האסיפה והציגה את חבריה למשלחת ולחקירה, בנוגע לתנאי חיינו במחנה. דבריה עשו רושם עז על כולנו, משום שהרגשנו בדבריה כנות ונכונות לעזור לנו.

ראשית בקשה סליחה מאנשינו על כך שהשלטונות הסובייטיים היו נאלצים להחזיק אותנו במקומות "לא סמפטיים" כגון מחננו. בהמשך דבריה אמרה: עמדנו בפני הברירה: להעביר אתכם לפולניה שבכבוש הגרמני, או למצוא לכם מקום מחסה זמני עד סיום המלחמה, בכדי שתוכלו לחזור אח"כ לבתיכם. את האפשרות הראשונה דחינו כי ידענו טוב יותר מכם את התנאים בהם חיים יהודים תחת הכיבוש הגרמני, על כן פנינו לאפשרות השניה. בכשרון רב הצטדקה על "חינוכנו מחדש" באומרה: "ידענו שלא חונכתם בצורת החיים שאנו רגילים לה. ידענו כי קליטתם של מאות אלפי אנשים מארצות שונות ומהשקפות שונות עשויה להפריע בבניית מולדתנו הסוציאליסטית. על כן ערכנו משאל בכל המחוזות שברוסיה הגדולה וחקרנו מי יכול לקלוט אתכם זמנית עד גמר המלחמה. אז תוכלו להרויח את לחמכם ולא יהא נזק מכם לאוכלוסיה שלנו. קבלנו תשובות ממקומות נידחים שהחיים בהם לא כל־כך קלים, אבל לדעתנו יותר קלים מאשר במשטר הגרמני. יחד עם זאת היינו בטוחים שהיחס אליכם טוב הוא, שאתם מקבלים את כל המגיע לכם כמו לכל עובד בארצנו. ברצוננו, איפוא, לשמוע מכם כיצד מתיחס אליכם הצוות שבכאן — בכל המובנים. מי מבקש רשות הדיבור?

לרגע השתררה דממה. אח"כ פרצו הכל בצעקה: אנו דורשים: משה ידבר! משה ידבר בשמנו! ואז בקשה ממני הח' גרינברג לשאת את דברי.

אינני בקי בשפה הרוסית הצהרתי, אך אהיה מוכן לדבר, אם תינתן לי הרשות להביע מחשבותי ביידיש.

היא ניסתה לשכנע אותי: נסה בכל זאת לדבר רוסית, יהיה טוב איך שתדבר, יען כי חברי לועדה אינם מבינים יידיש.

עניתי לה: אם כך הדבר הרינו מבקשים ממך שתואילי לשמש כמתורגמנית בינינו.

בלית ברירה הסכימה הח' גרינברג שאדבר ביידיש. מחשבות שונות התרוצצו במוחי; כיצד לערוך את דברי, מה להקדים ומה לאחר. ביחוד אחרי דבריה על צדקת הפעולות הסובייטיות נגדנו (שהיא חשבה שהן לטובתנו) ושבהם נסתה לשכנענו ולהצדיק עלינו את הדין. הרגשתי צורך לסדר הדברים בפי בצורה ובתוכן שיביאוה במבוכה ושיקטן הערך התעמולתי שבדבריה.

ראשית כל תארתי את אופן חיינו ועוד אמרתי: "הרי אנשי המשלחת ראו את תנאי מגורינו בהם אנו חיים כהווייתם. אנו מוכנים להשלים עם כל המגבלות הנובעות מתוצאות המלחמה, ובאמת הננו מודעים לכל הנימוקים של החברה גרינברג וערים למסקנותיה. אך הייתי רוצה שאנשי משלחת נכבדה זו ינסו פעם לאכול אתנו ארוחת־צהריים במחנה זה ולהווכח אם אפשר להתקיים ממנת הלחם הזעומה, ללא תוספת שומן כלשהי ולאחר מכן לצאת לעבודה במזג־אויר של ששים מעלות קור ושם לעשות את כל הנורמות המוטלות עלינו. וכעת, אמרתי, בואו נא לחשבון פשוט: על כל עובד מוטלת מכסה מסוימת — ומה מתברר? מלאנו את המכסה במאתיים אחוז! ומה ביחס לשכר עבור עבודתנו המפרכת? — את השכר מקבלים הקולקים מאוקראינה המשגיחים על עבודתנו! הם המקבלים את משכורתנו!".

זאת ועוד: אם מחליטים לקלוט אנשים שלא התחנכו על הרעיון הקומוניסטי — אז ניחא שתפקיד השלטון הסובייטי לבודדנו, אך גם, ובעיקר, לחנכנו. האם למטרה כזאת אין שולחים את המדריכים הטובים ביותר? הרי רק אלה ביכולתם ללמדנו את האמת על המשטר המתיימר לשחרר את העולם מכבלי העבדות ולהוציאם לחירות אמיתית! והנה, משלחת נכבדה, מי הדריך אותנו כאן? לידיעתכם — קולקים מאוקראינה ומרוסיה הלבנה. כל פקודה שלהם מלווה בקללה עסיסית ובניבול פה בסגנון המכוער ביותר, ובעינויים סדיסטיים שקשה לתארם. האם בצורת כזאת חפצתם לחנך אנשים, שלא הכירו אתכם, ושמהם אתם רוצים שישתכנעו בצדקת דרככם?

כך הפלגתי ודיברתי ברוב רגש בערך כשעה. הציבור היה מפסיקני מפעם לפעם במחיאות כפיים סוערות. גם הח' גרינברג היתה מתערבת מידי פעם ושואלת: "האמנם אמת דבריך? היכול דבר כזה להיות?" וזעקה גדולה פרצה מגרונות המשתתפים הרבים אמת! אמת!.

מעיני יו"ר המשלחת זלגו דמעות בהסבירה לחבריה את תוכן דברי. האסיפה נגעלה תוך מצב רוח קודר.

רוגז ושוצף התהלך מפקד המחנה, התקרב ואיים עלי: "יש לי כבר מקום בשבילך ותראה שם אם יהיה לך בפני מי להתלונן"...

המשלחת נפרדה מאיתנו בהבטיחם לנו לפעול לשיפור מצבנו.

אותה עת היתה במשרדו של המפקד מהפכה ממש. צעקות, שבירת המחיצה שבמשרדו ואיומים עליו להעמידו למשפט. אין צורך להדגיש שאנו, אנשי המחנה, היינו מרוצים מאד מכך שהצלחנו לשכנע את המשלחת ולצדק עצמנו בעיניהם.

ברגשות מעורבים התהלכנו כעת יחד, עם ציפיותנו למסקנותיה של המשלחת כתוצאה מהאסיפה הכללית. פחדנו עדיין מאיומיו של המפקד. אחרי ככלות הכל, אנשי המשלחת נסעו להם והרשע הזה נשאר כאן עדיין "בעל הבית".

הלכנו לעבודה בדומיה וחשבנו מה ילד יום. פשטו שמועות שהמפקד מכין רשימת שמותיהם של מתמרדים בכדי להעבירם למחנה יותר גרוע. כל אחד מאתנו התחיל לנחש מי הם המועמדים.

אני הייתי בטוח שהנני "בראש התור" ברשימה זו.

בבוקר לא עבות אחד, בקומנו לעבודה, ראינו שוב חיוך מאופק פורח על שפתותיו של אותו רשע ולאחר מכן פונה אלינו באלה הדברים: "יש לכם מזל! חשבתי להענישכם על היותכם כפויי טובה, למרות שלדעתי עשיתי לכם רק טובות, אך זה עתה שמעתי ברדיו על הסכם בין ממשלתנו ובין ממשלת פולין הגולה בראשו של הגנרל שיקורסקי — על שחרור כל אנשי המחנה ושילוחם למקומות המוצאים חן בעיניהם. אתם, כמובן, חפשיים לבחור לכם מקום כטוב בעיניכם ולשם תוכלו לנסוע"...

שמחה וששון הקיפו את מחננו בשמענו דברים מפורשים אלה יוצאים מפי "הדואג לנו". החברים החלו מתנשקים, והצרות הראשונות כאילו נשכחו לפתע, ואיש מזכיר לחברו: תראה, הדבר התגשם בדיוק שנה לאחר הבטחתו של משה כי גאל נגאל!

עמדתי ובכיתי משמחה, והודיתי למשנה את העתים ומחליף את הזמנים על שעזרני לא לאכזב את האומללים הללו.

כעת התעוררה שאלה — לאן באמת נוסעים?

שבענו דיינו משהייתנו הממושכת במחנה ארור זה! אך, אף שה"ויסעו" אינו מדאגתנו — את זה נותנים השלטונות, אך היכן נקיים את ה"ויחנו".

הרוב החליט לבחור באקלים חם, כי רבות שבענו מהקור המקפיא עד עתה. ויאמרו: ניסע לאוזבקיסטן! וכך היה.

בסמרקנד

נסענו הלוך ונסוע ימים רבים. ככל שהתקרבנו לסמרקנד, היינו מרגישים שינוי מזג האויר. בצאתנו מארכנגלסק לבושים היינו בבגדים חמים, המיועדים לאקלים של ששים מעלות כפור. והנה אחרי ימי נסיעה אחדים זרחה לנו השמש והתחילה לחמם אותנו. הכל ששו בשעות הראשונות לחשוף עצמם לקרני השמש המחממים — אך כאשר גבר החום, התחלנו לחפש מסתור של צל.

התחלנו להשיל מעלינו את המלבושים החמים ונשארנו רק בחולצות לעורנו. לא האמנו למראה עינינו ולהרגשתנו הטבעית בראותינו מעבר כל־כך חד ומהיר מקור לחום, וכך התחלנו כבר לחשוש מחום השמש, אף כי בתחילה שמחנו בו.

*

עיר גדולה לאלוקים וסמרקנד שמה ומחולקת היא לסמרקנד הישנה והחדשה.

בעיר החדשה עוברת מסילת הברזל של הרכבת, גם בתי־חרושת אחדים ישנם בה. ראיתי גם בתים מודרניים, חנויות ממשלתיות המציגות בחלונות הראוה שלהן דברים שונים לצרכי בן־אדם. אך כאשר נכנסים פנימה לקנות, נתקלים בתשובה "אדיבה" אף היא: המצרך שבקשת כבר אזל.

בחלק מן העיר הישנה בנויים בתי־חמר בלי רצפות וחסרי חדר נוחיות. באמצע החצר פוער בור פיו והוא אינו מכוסה. זהו בית השימוש הציבורי. שם גם משהו מעין מטבח בו מדליקים קש או חומר דולק אחר, מזבלי בהמות, אחרי שהתיבשו בשמש.

והרי סמרקנד לפנינו: עוני ומחסור מורגשים בכל מקום ומקום. הרבוי הטבעי של האוכלוסיה המקומית מתקדם בקצב

מהיר. הילדים במשפחותיהם נולדים מידי שנה. התנאים הסניטריים בשפל המדרגה. בני המשפחה ישנים על הקרקע כשהם מכוסים במחצלת, ולכל היותר הרצפה תחתיהם מכוסה בשטיח כלשהו. הבור המפורסם מצוי באמצעיתו של החדר ובתוכו לוחשות גחלים. מראשותיהם של בני המשפחה נתונים על הכרית שעל גבי השטיח ורגליהם מכוונות מול הגחלים אשר ב"בור המחמם". זאת היא צורת החיים של האוזבקים, וגם של יהודי בוכארה. בעלי בתים אמידים נוהגים לגדל בהמות וחלב או חמאה וגבינה לא יחסרו להם. גם קצת עופות יעלו על שולחנם.

רק מעט מזעיר עובדים בבתי חרושת. הקולחוזים שבסביבה מספקים להם פירות לרוב וביחוד ענבים. אף על פי כן, רוב בני האוכלוסיה רעבים ללחם. הם מסתובבים בשוק ומחפשים הזדמנות לגנוב מצרכים. לאחר מכן הם מוכרים את הגניבה וזאת כמעט פרנסתם העיקרית. חיים תרבותיים כלשהם — מהם והלאה. לפעמים היה נדמה לנו כי חזרנו לתקופה של מאות שנים אחורנית, לאותם חיים פרימיטיביים. כמובן לא נשכח לציין את שנאתם הגדולה של האוכלוסיה לשלטון, שהצר את צעדיהם.

כזה היה המקום שבו בחרנו מדעתנו לחיות בו עד גמר המלחמה.

השאלה הראשונה שניצבה בפנינו היתה: כיצד להסתדר בחופש מדומה זה? עד עתה היתה הנ. ק. וו. ד. הדואגת לנו לעבודה ולתזונה, ואנחנו היינו המתמרדים. כעת הדאגה לכל אלה עלינו ועל צווארינו. מעתה בעצמנו היינו חייבים לדאוג את דאגת הדירה, האוכל והלבוש וגם לשים עין ולפקח על מצב בריאותנו. אך, איך עושים כל זאת?

אזי התחלנו להבין את תלונות בני־ישראל במדבר, ואת צעקתם "זכרנו את הדגה אשר נאכל במצרים", כלומר, ללא דאגות מהיכן זה יגיע.

התחלנו לעסוק ב"מסחר". את חבילותינו היינו שמים ליד תחנת הרכבת. היינו מוכרים חפצים מסוימים שנשארו לנו עדיין לפליטה וברווחינו היינו קונים מעט מצרכים ממה שהשיגה ידינו. אף כי קר היה לנו מאד בלילות, בכל זאת היינו ישנים בחוץ כשאני, למשל, הייתי מתכסה בשמיכת פוך שהצלחתי להעביר מהבית, וכך היינו מתכסים בלילות ולא הרגשנו בקור. באחת הלילות — והנה עשרות רגליים זרות מדשדשות מתחת לשמיכתנו. היו אלו שכנים שארחו לנו לשנתנו, ברצותם להיות גם הם שותפים לחימום הגוף ולהנאה ממעט החום המלאכותי.

*

לא היינו כאן בנים יחידים — במצבנו.

אין לך יום שלא תגענה בו רכבות, ובהן אלפי משוחררים ממחנות המעצר, או אלפי פליטים שברחו מהחזית אחרי כיבוש מקום מגוריהם בידי הגרמנים. היינו מתאגדים משפחות אחדות בכדי לשמור בתור על רכושנו הדל ליד הרכבת. הגברים היו הולכים העירה (ולעיר הישנה) לחפש מקומות מגורים.

נדודינו התארכו הרבה ימים. מרחוב לרחוב ומסימטה לסימטה היינו נודדים ודירה להשיג לא עלתה בידנו.

בשותפות עם עוד יהודי מלבוב, מר פרנקל שמו, מצאתי דירה אחרי מאמצים מרובים עמו היה בנו שמואליק. בחדר קטן וצר הכנסנו בקושי שתי מיטות. העיקר, אמרנו לעצמנו להרגיש פרטיות כלשהי. בעלת הבית — אשה עוורת, היתה עניה מרודה. כל רכושה היו שני חדרים עשויי חימר. היא שמחה להשכיר אחד מהם בכדי להשתכר למחייתה. ומצידנו? — מי יוכל לתאר אושרנו אחרי שזכינו לקורת גג מעל לראשינו. אך דאגה נוספת לא הרפתה מאתנו והיא: "ואם תאמר: — מה נאכל?".

רוב שעות הלילה חייב היה אדם לעמוד בתור בכדי להשיג ככר לחם שחור. יש והגעת כבר לסוף התור הנכסף, ואז היו אזניך

שומעות לאכזבתך את הפזמון "אזל הלחם"... והיית חוזר ל"ארמונך" וביטנך ריקה.

יום רודף יום. עבודה אין וגם למכור מחפצי הבית, כמעט ולא נשאר כבר מאומה. מזכרת מחתונתה היתה לאשתי כותונת לילה (אחרונה!) שהיתה שומרת עליה לזכר הימים הטובים ההם... אך... ככר לחם ניצחה את הזכרונות ותמכור אשתי את כותנתה האחרונה וכאשר נקלענו פעם באקראי למסיבה אוזבקית מלווה בריקודים, בשמחה ובטוב לב, הופתענו להכיר את כתונת אשתי על גופה של גברת צעירה שרקדה "והתחנחנה" בכותנת זו, כשכל האורחים רוצים לדעת "איפה השגת שמלה כל־כך יפה?"

*

בצאתנו מהמחנות, קיבל כל אחד מאתנו נייר. תעודה ששימשה אותנו כעין תעודת זהות, אותה חייבים היינו להציג בכל מקום ובכל אשר נפנה. בימים ההם הייתי מתרוצץ להשיג עבודה כלשהי והייתי חוזר ריקם. בלילות הייתי עומד בתור למען השג ככר לחם. והנה באחד הימים... והעתודה איננה! גונוב נגנבה ממני תעודתי היחידה שבאמצעותה יכלתי לפחות לחפש עבודה ולחם. בתעודה זו הייתי תכופות נאחז כבתקווה טובה שבאחד הימים מצא אמצא עבודה, והנה נגנבה! נשארתי אדם ללא תעודה! כבול אני לדירתי הקטנה ללא אמצעים וללא תקווה וגם ללא פרוטה בכיס. הנקל לשער את מצבי!

פחדתי לספר לאשתי על האבדה הגדולה הזאת, שמא יפגע צערה בבריאותה. הייתי מסתובב מיואש לחלוטין, ושאלה בלבי: "מאין יבוא עזרי?"

כך "נהניתי" בארץ השמש בימי הראשונים בתור משוחרר ממחנה קור וכפור, כשחום ההתרגשות מטיף ממני נחלי זיעה.

יהודי בוכארה

אכזבה גרמו לי אי אלו אחי בני־ישראל אשר בבוכארה המדינה. זאת אודה ולא אבוש, לא הכרתים כלל וכלל עד שגורלי הביאני לסמרקנד.

אמנם המהפכה הבולשביסטית לא הבהילה אותם עד כדי כך שינטשו את מסורתם. הם הוסיפו לשמור על מסורת אבות כאשר הסכינו בימים שלפני המהפכה. רוב רובם שומרי מצוות היו, אם כי לא במעט מצות אנשים מלומדה — מנהג אבותיהם. ואף שהיו כאלו שלא ידעו להתפלל, אך "קדיש" להגיד ידעו כולם. רבים מהם האמינו באמונות תפילות ולמנהגים "עממיים" היה מקום ביניהם.

עשירים גדולים לא היו ביניהם, אך רובם בעלי בתים אמידים שלא ידעו מחסור. זכור לי אחד משכני: ר' זכריה — יהודי בעל בעמיו ומטופל בהרבה ילדים. בביתו ראיתי את הנוהג של שחיטת כבש ועשית "פילוב", היינו, אורז מטוגן בשמן, בבשר ובצימוקים. כאשר היינו רואים את ה"פילוב", קרו מקרים שנשים הרות התעלפו וגברים היו מסתירים פניהם בכדי לא להתגלות במבוכתם: לצערי הוא לא היה נמנה בין מכניסי האורחים להזמין מישהו מאיתנו לשולחן; לשבת, לקידוש, לשמחה משפחתית — זה לא היה חזון נפרץ אצלו.

*

וסמרקנד מלאה פליטים. אנשים ונשים ממלאים את הרחובות כשהם רעבים לפרוסת לחם. מקום המאסף היתה הצ'ינה — בית התה. שם אפשר היה להשיג גם סלק לבן ומתוק, וכל שזכה למים חמים — מאושר היה!

סמרקנד העיר גידלה על עציה תות לבן ומתוק מאד. וכך היו אנשים יושבים בחוצות עיר באפס מעשה והיו מטלטלים את העצים. התות היה נופל לתוך כובעיהם וזכו לאכילה מן ההפקר... זה היה מנהגם — אכילה מהתות ושתית מים קרים. את התוצאה

נקל לשער: התפשטות מחלת דיזנטריה חריפה ואיומה שהפכה עד מהרה למגפה, בגלל המחסור בתנאים סניטריים יסודיים והעדר עזרה רפואית. המגפה התפשטה, ובמה ללחום נגדה — אין!

עד מהרה מלאו הרחובות מתים. חלקם חללי דיזנטריה, חלקם מוכי טיפוס, ו"חלק הארי" שבאוכלוסיה — חללי רעב. גופות מתים היו מתגלגלות בחוצות ואין מי שיביאם לקבר ישראל. אלפים הלכו לעולמם — מהם מתי רעב, ומהם "מתי התותים".

תגובת יהודי בוכארה היתה חידה בעינינו, האם אכן פשוט לא איכפת להם? כיצד מסוגלים יהודים להפגין שויון־נפש לצרות אחים בני אומתם?

רבים מתעלמים היו בכדי לא לראות את מצוקתינו. ור' זכריה? הוא "בולע" פרקי זוהר! בטוח הייתי שלא הבין מלה מהכתוב שם וקריאתו מיכנית — מילולית. מר יצחקו — שכן אחר עסוק עם שתי נשותיו. הם אוכלים ושותים ואך מעט עלה בדעתם לפרוש מפיתם לרעבים ולאומללים ולהצילם ממצב של נפוחי רעב.

ברחובות עיר אנכי עובר ומה עיני תראנה? אוי לעיניים שכך רואות! עשרות רעבים יושבים על המדרכות ותחינה אחת בפיותיהם המצומקות: "לחם, לחם, רק פרוסת לחם" ולא היה צריך לזמן רב עד שהכריעתם הרעב. רחובות שלמים מתרוקנים מאנשינו יוצאי פולין. בודדים היו שהצליחו להסתדר בסוגי עבודה שונים. הם, וביחוד אלה שעלה בידם להסתדר כפועלים במאפיות, סרה מהם חרפת רעב וגם שבעו לחם.

גם אני, רעב ואומלל הייתי מסתובב ברחובות סמרקנד ולנגד עיני המתים — חללי רעב שהתגלגלו על המדרכות. אכן נשברתי כי ראיתי עוול! לבי נמס בקרבי בראותי את צערה של אשתי. זה מעת לעת שלא אכלנו.

עוד שריד לפליטה — מעיל אחד שנתפר לחתונתנו. מעיל יפה היה.

שכננו לדירה היה מתפרנס מתיווך וממכירת גניבות, וגם מעיסוקים גרועים ומכוערים יותר לא משך את ידו. לא היה דבר פסול בעיניו על מנת להשיג את מבוקשו. קמצן וצבוע היה האיש בכל המובנים.

ילד עדין נפש היה לו, בנו שמואליק. מכבד היה את אביו, אך אביו זה, בקחתו פיתה לאכילה היה שוקלה בידיו; אולי ח״ו יקבל בגרם פיתה יותר ממנו... יתכן שאיש זה הינו רב כעת באיזה מקום בארצות־הברית. השערה זו אני מעלה מפני שלצערי היה טיפוס שלילי זה גם תלמיד חכם. בשוין נפש היה האיש רואה את סבלנו. יום יום היה שואל את אשתי אם ברצונה למכור את מעילה.

זמן ניכר נאבקנו להחזיק ברשותנו את הלבוש היחידי שנשאר לאשתי והקשור בזכרונות, אך כמה אפשר לרעוב? בלית ברירה הסכמנו למכור את המעיל. פרנקל שכני רכש את מעילנו האחרון במחיר פיתות מספר שהספיקו לנו למחייתנו לימים אחדים.

בודדים וגלמודים היינו בחיינו, אך נשארנו בחיים, הודות לאשתי, שדאגה לבל ישיגנו מחלות מדבקות. סדין יחידי היה לנו, אותו היתה מכבסת אשתי יום יום, וכאשר משרד הבריאות פקד לחטא את הבתים נגועי האפידמיה, קראה להם אשתי באמתלה שגם בביתנו היה חולה והם עשו חטוי גם אצלנו. זה שמר עלינו לא להדבק במחלה כלשהו. אך בלי מזון מחיה, עד מתי אפשר להחזיק מעמד? ואין ממי לבקש כי הכל רעבים! מקרים קרו שאנשים ביימו גניבות למען יאסרו ויושיבום בבית־כלא ושם יאכילום כבר... מוטב מאשר למות ברעב.

ידעתי שחלק הגון מן האוכלוסיה רעב בגלל המאמץ המלחמתי והחזית שדרשה את כל הרזרבות שבמדינה. האם ידיעת הסיבה מקלה על הרעב? אני ואשתי הגענו למסקנה: גורלנו כגורל כל הפליטים. מות נמות כאן ברעב. גווע נגווע על אף היות הדבר

חבל כל־כך, אחרי התגברנו על מכשולים רבים... אך מות נמות משום שכוח להחזיק מעמד — אין!

בין החיים והמתים!

איזורים נרחבים שהיו מאוכלסים באחינו בני־ישראל הפליטים התרוקנו לפתע, במתי מעט נשארנו, בין הנפטרים היו יהודים בני־עליה, תלמידי חכמים. וביחוד עשה רושם מדכא על כולנו מותו הפתאומי של בן הרב שטינברג זצ"ל, הרב מיארוסלב, ששבק חיים בזמן לימוד דף גמרא עם אביו, הוא נפח את נשמתו כתוצאה מרעב ממושך ממש.

הודות לזהירותה ומסירותה של אשתי, הצלחנו להשאר בחיים כמעט האחרונים. היא היתה נשמרת מאד לנפשותינו מפני המחלות שהיו נפוצות בימים ההם, שמירת הנקיון שלה היתה למופת. אך האם בכך סגי? הרי הבעיה של מחסור בלחם היתה קיימת בכל חריפותה!

אחרי שמכרנו כבר בל מה שברשותנו, ראינו ביום בהיר אחד שעלינו להצטרף לצמים מאונס, כל עמלי להשיג אוכל כלשהו, עלה בתוהו. באותו יום גורלי לא אכלנו מאומה. קשה היה להרדם בערב על בטן ריקה. אמנם הרבה מים שתינו, אך האם יכולה שתיה זו לשמש כתחליף ללחם?

קמנו למחרת היום כשראשנו סחרחר עלינו, ערים שכבנו במטה, לבלתי ידוע חכינו, מחשבות שונות ומשונות צצו מידי רגע במוחותינו, הנה מגיע כבר קצנו ומתקרב אלינו בצעדי ענק... רע ומר למות ברעב, כאשר האדם הנו במלוא הכרתו. היום עובר איכשהו, בערב אנו מתכוננים לבלתי נמנע — למוות.

שוכבים אנו בדומיה במטה, מתחבקים אנו חזק, חזק... מקיימים אנו בעצמנו "הנאהבים והנעימים בחייהם ובמותם לא נפרדו"...

בשעה אחת אחר חצות אני שואל לפתע את אשתי: רבקה! האם את עדיין בחיים? כן! היא עונה לי בקול ענות חלושה... והנה הצעה בפי אליה: הידעת כי עדיין נשאר אצלנו מעיל שהייתי לובש בימי הקור, לשם מה להשאירו? הנלבשהו לפני מותנו, או היקברוני בהיותי לבוש מעיל? אולי כדאי לגשת למאיר ולבריל סוחרי הפיתות ולהעירם למען עשות עמהם עסקה? אשתי הסכימה בלית ברירה, הרהרתי: כנראה שגם למות צריך מזל, ואילו לנו המזל אינו משחק!

אילצתי את עצמי לרדת מעל המטה, כשאיברי רפוים, ותלוים עלי כשק.

בפה יובש נורא, הבטן — ריקה, וראשי — סחרחר.

בחשכת הלילה שרכתי רגליי אל בית הסוחרים הללו, בכוחותי האחרונים הכרזתי בצעקה: היי סוחרים! עסק טוב בשבילכם מעיל שלם תמורת פתה אחת!

הסוחרים קמו משנתם, התבוננו ממושכות בקרבנם... בסדר הפטיר אחד מהם, לקח מידי את המעיל ובחוסר בושה והבעת 'עליונות' בפניו תחב לידי פיתה רכה אחת. 'אבל' חשבתי בלבי עוד מעט נאכל אותה ונציל חיינו מכליה ללא עת.

עם לכתי באישון לילה ברחובות העיר השוממים והריקים מאדם, ועם שריח הפיתה אשר בידי עלה בנחירי וגירה את תאבוני רצתי כל עוד נפשי בי לחלק את פתי, בפועל ממש, עם אשתי הרעבה כמוני.

כראות אשתי את הפתה, אורו עיניה, ותשכח את המעיל. היא הרתיחה מעט מים ונחלק בינינו את הפיתה בחייכנו זה לזו. אכלנו ברוך השם וסתמנו במקצת את החלל של הרעב הנורא. נגסה לישון קצת אמרתי לה, לאחר סעודה דשנה כזאת, בטח לא נסבול כבר מנדודי שנה, ולמחרת נחליט על צעדינו הבאים, חייכנו שנינו נרדמנו מיד. למחרת בבוקר הסכמנו שנינו שעדיין לא כדאי למות, נגסה עוד נסיון של "פשוט נבלה בשוק ואל תצטרך לבריות".

כך ניצלנו מצפורני המוות ובאנו לסכוי החיים. מי יודע לאיזה חיים? רק לא — הרהרנו — לחיים שפעמים הם קשים ממוות.

"מה הלאה"

איש היה בין הפליטים ודוד צ'צ'קס שמו. מלאכתו — מלאכת האפיה. האיש הזה השיג עבודה במאפיה.

וכך היה מעשה: ישבנו בבית־התה אשתי ואני ראינוהו לברנש זה יושב לו בנחת, אוכל לחמו בנחת ושתה את התה לרוויה ובהטעמת שפתיים. מה קנאנו בו אותו רגע! רווק היה האיש והבדידות מנת חלקו. אזרה אומץ אשתי ותיגש אליו ותאמר לו: מר צ'צ'קס! מוכנה אני לכבס את כביסתך, אך אין לי כלי מתאים לכך, שמא תתן לי מקדמה על חשבון הכביסה ואקנה גיגית? האיש הסכים ומסר ליד אשתי 60 רובל, מיד הלכנו לשוק ועלה בידינו לקנות גיגית די גדולה, ומיד החלו להגיע הזמנות לכביסה מהנשארים בחיים. מה רב היה שכרה של אשתי — ככר לחם אחת עבור יום עבודה!

ומה באשר לי? — האם כטפיל אתהלך בבית ועל חשבון אשתי אתקיים? — לא ייתכן, חייב גם אני לנסות מזלי בהשגת עבודה כלשהי, תהא אשר תהא!

בראותם כי הרחובות מלאים מתים נפוחי רעב, החליטו סוף־סוף יהודי בוכרה, ובראשם החכם ר' חזקיהו קיקוב, להביא את הגופות לקבר ישראל. אז פניתי לראש החברה קדישא מר אברמוב והצעתי את עצמי לעבודת נושאי־המיטה. ראש החברה, בראותו את חולשתי הגפונית לא שש לקבלני לעבודה, כי לא נתן אמון ביכולתי לבצע עבודה קשה כל־כך, נחלשתי מאד בגלל הרעב, ואף אני לא האמנתי ביותר כי אוכל לעמוד במבחן.

מה עשתה אשתי? עלה בדעתה לפנות לבחור גברתן אחד מלובלין, שמחה היה שמו, היא סיכמה אתו שיעזור לי בבצוע החלק הקשה שבנשיאת מתים ובחלקי תיפול רק העבודה הקלה יותר.

בשכרו יקבל הבחור: בישול חינם של ארוחותיו. אלה תולדות היותי קברן זמני בארץ החופש לכל העמים, בארץ בה שורר השוויון לכולם, להיות רעבים. ובזה כנראה תרמתי חלקי לבניית הסוציאליזם בימינו.

"משה הקברן"

הפליטים, בבית התה היה מקום מפגשם, שם היו מתכנסים גם שרידי מגיפות הרעב והדיזנטריה. לבית־התה הייתי שם גם אני את פעמי בכדי להפגש עם מכרים וידידים. הפעם, היתה לי לפתע ההרגשה בעודי שם שמתלחשים סביבי...

מה ההתלחשות הזאת? "בוקר טוב" אמר לי מישהו... והלחש־רחש נמשך: האינך יודע שאין אומרים בוקר־טוב לקברן? הרי ככה כתב ר' יהודה החסיד!... נאנח היהודי שברכני, ועוקר רגליו מן המקום.

הנה כי כך! מנודה הנני כבר מהחברה במדה מסוימת, אך איני שוקע בעצבות בגלל זה, העיקר, חושב אני לעצמי, לא למות ברעב.

הנני ניגש לעבודה, למקום ששמו "עיר־חדשה", יחד עם שמחה הנני עובר ברחובות סמרקנד עם מיטת המתים, עד בואנו אל המקום.

מי נפטר? בן־אדם חשוב נפטר, עסקן בצבור יהודי פולין. כנראת שחרפת רעב לא סבל, כרסו התנשאה מעליו ככרית מטופחת ולא כנפוחה מרעב, נסינו להרימו ולא עלה הדבר בידינו, מאמץ גדול עשה שמחה "חברי" והרימוהו. סוף־סוף זזים כבר לבית־הקברות. והנה תוך כדי הליכה בדרך, שוד ושבר! קרבי כאילו מתהפכים בקרבי! הרגשתי בחילה תוקפת אותי עד כדי רצון להקיא. מעמיד אני את מיטת הנפטר ברחוב ונדמה לי שהנני מקיא לא רק את פרוסת הלחם שבקרבי כי אם גם את מררתי, ונוסף לזה תוקפני גם שלשול, עד שהנני משתרע מלוא קומתי ברחוב. אנשים

מתאספים סביבי, ואני כל כולי מלוכלך, כוחותי אינם אתי. יהודים רחמנים בני רחמנים מחליפים את מלבושי והנני מרגיש הקלה מסוימת, מתאספים גם מכרים ומושיטים יד עוזרת לשמחה להביא את הנפטר לבית הקברות. מבוא נאה ל"קריירה" החדשה שלי!

בחור תמים ר' דוד שמו, בעל כח פיסי, אדוק במצוות, מחסידי בובוב — עבד בבית הקברות כחופר קברים, בחור פשוט היה חופר־הקברים ומעט מאד למד במשך ימי חייו. על ידו עזר בנו של ר' נח החסיד, ר' אהרן יוסף שמו (מתגורר כעת בפריז) ר' אהרן יוסף מציג היה עצמו כעם־הארץ, יחד עם זאת הוא מקיים תדיר את הפסוק: "עבדו את ה' בשמחה", מכריו מעידים עליו שרחוק היה מלהיות עם־הארץ. גם ר' יצחק אלבוים מחסידי ברסלב היה בין נושאי המיטה, עבודתו מסורה ומתבצעת בטהרת הלב, הוא רואה מצוה חשובה בעיסוקו במתים ובהבאתם לקבר ישראל. אף ר' מנדל'ה מצנז עסק בכך, וכן אחרים.

שכרם של כל אלה, תמורת הבאת המת לבית הקברות היה 10 רובל לנפש, מחיר ק"ג לחם היה 100 רובל. הוי אומר — כל הזוכה להביא 10 מתים, זכה גם לק"ג לחם. עבודה לא היתה חסרה לנו, קודם כל היה עלינו "לנקות" את הרחובות מגופות הנפטרים ולהביאם לקבר ישראל, ולאחר מכן היינו צריכים להיענות לכל לקריאות מבתים שונים, יום־יום והודעות על אסונות חדשים לבקרים, וכך שידינו מלאות עבודה. היינו עובדים מהשכמת הבוקר עד שעה מאוחרת בלילה.

עבודת הקברנות — ייעוד וסיפוק

מה מופלא הדבר שניתן למלא את מצוות הבורא בכל הדרכים. אפילו במצבים הגרועים ביותר, ניתן להעטות קצת נוי ויופי על חיי יום־יום, כך אפשר היה לנו לראות ייעוד בעבודה שהצבור היה זקוק לה (מה משונה הדבר) וגם מאס בה. כמנודים היינו בעיני חלק מהחברה בגלל ההתעסקות כקברנים, אך לשבחו של חלק גדול

מהצבור — והוא היסוד הנבון יותר בחברה — יאמר, כי העריכו את עבודתנו החיובית והחיונית, והסתכלו עלינו כעל ממלאים תפקיד רב ורם ערך שהרי כדומן על פני האדמה ח"ו היו נשארים גופות אחינו בנ"י מושלכים, לולא השרות שלנו.

החלטנו להתארגן כקואופרטיב וחילקנו ביניגו את התפקידים, חלק מאנשנו עסקו בכריית קברים, חלק בהבאת המתים והשאר בטהרת הגופות.

בתום המלחמה התעוררה גם בעיית העגונות, כי הרי התפצלו אז המשפחות, חלקן נשארו בבתיהן ואילו הגברים ברחו מחמת המציק. האנשים חסרי המשפחה היו נופלים כזבובים בשעת המגיפות הנוראות, והשאלה שניסרה בחלל האויר היתה: איך יוודע למשפחות הנשארות בחיים, על גורל יקיריהן? בגין כך התחלנו לנהל ספרי רישום. רשמנו בהם כל הפרטים האישיים הדרושים, לרבות מקומות המגורים ופרטים אחרים. אחרי השחרור מהמחנות מסרנו ספרים אלה לועד המרכזי של יהודי פולין. רשימותינו הכילו שמונת אלפים שמות, הודות לפעולה ברוכה זו, יכלו מאות משפחות לשקם מחדש את חייהם מבלי להסתבך ברוב הקשיים ההלכתיים. ר' מנדיל מצנז ניהל רישום זה ביעילות ובדיקנות.

חברה קדישא ציבורית התארגנה בהמשך עבודתנו, החברה היתה משותפת לכל היהודים, ליהודי אשכנז וגם ליהודי בוכרה. בראש החברה של יהודי אשכנז עמד אז העסקן המופלא ר' לייב לוין, שהיה מוסר את נפשו ממש על מצות הבאתו של כל נפטר יהודי לקבר ישראל. חסיד מבית חב"ד היה, ושען במקצועו. עוזב היה כל עסקיו הפרטיים בהתעורר בעיה כלשהי, והיה אץ רץ להציל גופת יהודי ששבק חיים לכל חי, שלא יקבר בקברם של גויים. המצב החמיר מאד כאשר בתי־חולים מסוימים גמרו אומר לקבור את מתיהם בקבר כללי ללא הבדל לאום, בגלל התפשטותן של האפידמיות בעיר. ביחוד סבלו אלו שלא היה להם קרובי משפחה, לדרוש מבתי החולים את יקיריהם. יחד עם החברה קדישא רצנו

יומם ולילה בבתי החולים השונים, והצלחנו להביא יהודים לקבר ישראל בדרכים שונות ומשונות. יש לציין כי יהודים פשוטים דווקא, שלא טעמו טעם תורה בחייהם, התעלו בזמן מצוקה. ראינו את גדול נפשו של כל יהודי מיהודים "רגילים" אלה, היכולים לשמש דוגמא לכלל ישראל כולו.

ישראל (סאלק) ז"ל

דוגמא מופלאה היה ישראל — לאותם יהודים "רגילים".

ישרלא נולד בוורשה העיר, להורים אמידים שפרנסתם היתה בשופי ודבר לא חסר בביתם. עד השנה החמישית לימי חייו לא ידע ישראל מחסור, כי כל מחסורו על הוריו וכל רצונו ניתן לו. לא היתה משאלה אחת ממשאלותיו שלא נתמלאה.

ויחל השטן לנסותו משנת השש לחייו של הילד. העילה המזמנת לכך היתה — פטירת אביו בדמי ימיו. אמו, אשר לרוע מזלו, רחוקה היתה מאחריות למעשיה, בזבזה את כספי העזבון של בעלה תוך זמן קצר מאד. וישראליק הקטן החל בפעם הראשונה בחייו להרגיש — טעם רעב מהו.

נכמרו רחמי סבתו, אם אביו, על הילד ותאסוף את היתום לביתה ובקשיי־קשיים פרנסה אותו, כי דלת אמצעים היתה היא עצמה.

כעבור שנתיים כלו אמצעיה של סבתא ואזלו לגמרי. לצערה הרב נוכחה לדעת כי אין ביכלתה לתמוך עוד בנכדה האהוב, ונאלצה להפרד ממנו.

מקום מגוריה של סבתו היה בשכונת עוני מובהקת, ע"י רחוב קרוכמלנה אשר בוורשה העיר. זה היה רובע מגורים מפורסם כמקום מוגריהם של פושעים לסוגיהם השונים, גנבים, סרסורים לדבר־עברה ושאר מרעין בישין. נוכל לתאר בנפשנו מה הן הסכנות האורבות לנפשו של ילד רך המסתובב בסביבה כזאת. סכנה תמידית היתה מרחפת עליו להתקל בברנשים מפוקפקים כאלה ולהיות מנוצל על ידם למלאכתם הבזויה. הן בנקל יתפתה ילד רעב "לחיים קלים" של כל מיני שליחויות לגנבות "קטנות" עם גדולות ובהתחברו לפושעים להיות כאחד מהם.

בן שמונה היה ישראליק כאשר נפלט החוצה מבית סבתו. הוא נכנס לבית־מלאכה של מתכות וביקש שם עבודה באמרו שרוצה הוא להרוויח את לחמו בדרך של כבוד.

אעזור כאן בעבודה ככל שאוכל — הדגיש הילד הרך.

ילד חינני היה ישראליק, המוצא חן בעיני כל, וכל מי שהכירו מיד היה מחבבו. בעל בית המלאכה, משהסתכל בעיניו התמימות ומלאות ההבעה של הילד, הסכים מיד לקבלו לבית המלאכה לבצוע עבודות קלות, וקבע לו שכר למחייתו. הזאטוט שהחל להסתובב בבית־המלאכה ולהתבלט בין רגליהם של הפועלים, התחבב עד מהרה עליהם, ואף החלו להתעניין בגורלו.

ישראליק לא ידע דבר קשה מהו, כשזה נגע לפועלים שעמהם עבד ובמחיצתם היה שרוי. מתרוצץ היה ביניהם ושאלות משאלות שונות בפיו: מי זקוק לעזרתי? למי נחוצה קניה בחנות המכולת, סיגריות, סוכריות או כדומה? הפרוטות שנשארו בכיסו אחרי כסוי מחייתו, — היה מביא לסבתו הנערצת עליו במאד מאד.

מצטער מאד היה על דבר אחד בלבד, על כך שנבצר ממנו ללמוד בבית־ספר. את שפת המדינה הצליח ללמוד באופן עצמאי, הודות לכשרונותיו הטבעיים ולתפיסתו המהירה. אף הפליא כל יודעיו בכך שעלה בידו ללמוד מהרה קריאה וכתיבה בשפה הפולנית. אך מי ידריכנו ומי יכוננו בעניני אמונה ודת? מי ילמדנו פרק ביהדות? — לא נמצא אותה שעה אדם כזה. בעברו ליד בית־כנסת, היה נעצר ומקשיב לתפילה כשדמעות בעיניו, געגועים עזים לבטוי יהודי כלשהו היו אזי משתלטים עליו. רב היה רצונו להמצא בין המתפללים והיה אומר לעצמו: "רבון כל העולמים! ברצוני לשפוך את לבי לפניך — אך יותר מדי נסית אותי. אתה ידעת שעד עתה לא זכיתי ללמוד את תורתך הקדושה. קבל נא תפילתי שבלב, כאילו בטאתי את כל התפילות כסידרן, ואף אם אינני מקיים מצוות. הרי לא באשמתי איני מקיימן. אבל לא אבייש צלמך שבתוכי, רבש"ע. אעשה ככל יכלתי להשאר

יהודי טוב לפי הבנתי — על אף חיי הקשים. וכך ממשיך השטן, כאילו לפי תכניתו אשר תכנן מראש, לנסות את הילד הרך הזה בנסיונות קשים, אך לעת־עתה אין מצליח חפצו בידו.

באחד הימים נפטר דודו, אחי אביו של ישראליק. נשארו שני יתומים, אח ואחות מחוסרי אמצעי קיום. ישראליק, הנער הרך, לוקח את היתומים תחת חסותו. בפרוטות האחרונות שברשותו הוא שוכר חדר קטן למגורים ביחד עם הילדים שזה עתה התיתמו.

עלה בדעתו ללמוד את מקצוע הספרות אצל הספר הנודע בסביבה — "יוסף הספר".

כשרונותיו המצוייגים ותפיסתו המהירה עמדו לו לתפוס במהרה את סודות המקצוע הזה, ותוך זמן קצר נחשב כפועל מצטיין, ורבים היו לקוחותיו — מבקשי תספרתו דווקא. בעל המספרה, שחיבב את הנער במאד מאד, בא לקראתו בכל מה שאפשר וכך עודדו — להשתכר למחייתו בכבוד. גם מבחינה אישית היה בעל־המספרה מקרב את ישראל, והנער נחשב אצלו כאחד מבני־ביתו.

בהיות הנער זריז חרוץ ומסור לעבודתו, עלה בידו לפרנס את עצמו ואת היתומים שקיבל תחת חסותו.

בינתיים חלתה סבתו האהובה. גם במחלתה לא שבעה לחם והרעב היה "אורח" תכוף בביתה הדל. משהרגישה שיום פטירתה מתקרב, בהיות נפשה קשורה בנפש ישראל, הפצירה במכריה: "הביאו אלי את ישראל, רק כך אוכל להפרד מהעולם הזה בשלווה". הבהילו את ישראל אליה. היא חבקה אותו ואמצה אותו אל ליבה. "ילדי, ילדי הטוב והמסור" — מלמלה. והוסיפה: ברוך־השם שזכיתי לראות את פניך הנעימים. אתבונן בך טרם מותי עוד פעם אחת. במלים אלה נפטרה מהאי עלמא — שבעת ימים ורוגז — אולי רב היה הרוגז ממתת הימים. מות סבתו ציער מאד את ישראליק הצעיר. הוא הרבה להתאבל עליה ולבכותה. עם פטירתה של זו, נשאר לגמרי גלמוד בעולם, ללא קרוב וגואל. על שכמו

הרך לבד היה מוטל כעת נטל החיים. במוחו הצעיר והתוסס התרוצצו כעת המחשבות: איך וכיצד לתכנן את צעדי החיים, מכאן ואילך. אחריות כבדה החלה פתאום רובצת עליו. אך הוא ממשיך לעשות ככל המוטל עליו, תוך הרגשת אחריות זו — ותפלה אחת בפיו: רבש"ע! שבעתי תלאות וצער! אל נא יבואו נסיונותיך להכשילני, כי צעיר אנכי בחיים. אין מי שידריכני הדרכת אב או אם. רק ימינך תנחני, רק עזרתך תחזקני".

— וככה המשיך ישראל במלאכת הספרות שלו, מיטיב להשתכר לפרנסתו, עד כי רווח לו ומפרנס הוא את עצמו ואת קרוביו ללא קושי.

*

בימים ההם היו פועלי וורשה מאורגנים באיגודים מקצועיים, שחבריהם — יוצאי או חברי מפלגות שונות. לא יפלא איפוא, שאלה ואלה היו מנסים למשוך את ישראל לשורות מפלגותיהם. אך על אף העובדא שישראל היה רגיל להשתתף עם כל הפועלים בהפגנות האחד במאי — החג הפועלים; ועל אף העובדא שהיה צועד בשורות מלוכדות עם כל הספרים חבריו — לאות הזדהות מעמדית ומקצועית; — אל אף זאת היו סיסמאותיהם רחוקות מליבו.

הוא לא יכול היה להבין את מרכיב השנאה במלחמת המעמדות. למה ומדוע יש צורך לטפח רגשות איבה כלפי המעסיק? — הלא המעסיק עוזר לי! הוא הרי מספק פרנסתי ומדוע אשנאהו?

*

ישראל ממשיך בדרכו. במוחו מתרקמים כבר חישובים שונים כיצד להיות עצמאי ולחשוב לעשות לביתו. מהנער הרך צומח ומתפתח והיה בחור אלגנטי, הופעתו נאה ולבושו מטופח. פה ושם שלוחות כבר לעברו קריצות עין של בנות. רק ידה המלטפת של סבתא חסרה לו, דאגת אב ואם או קרוב גואל אחר, שיתענינו

בו. עוד הוא חושב ומהרהר ומתכנן: "כיצד מסתדרים בחיים" — פורצת המלחמה האיומה לפתע, כרעידת־אדמה, כקטסטרופה שאין ממנה מפלט וכל התכניות מתנפצות אל הסלע הקשה של המציאות האכזרית החדשה, שנוצרה עם ראשית כיבושה של פולין ע"י הגרמנים.

*

תוך כדי ההפצצות המשיך ישראל בעבודתו עד קצה גבול היכולת, עד שבאחד הימים נפלה פצצה בבית מעבידו יוסל. בהפצצה זו נהרגו יוסל, אשתו וילד. מהומה ומבוכה לרגל המצב, היוכל מישהו לדאוג להביאם לקבר ישראל?

עדיין היתה "החברא קדישא" פעילה בימים ההם אך אנשי החברה דרשו כסף רב כתמורה להקצאת קרקע לנפטרים, והשאלה היא: מי ישלם? וכאן הופך ישראל לדוברו של בעל־הבית. המשא ומתן נכשל, לא היתה הדברות עם "החברה־קדישא. מה עושים? — כאן מחליט ישראל על מעשה יוצא־דופן... בלילה הוא מגניב את הנפטרים לבית הקברות והוא עצמו טומן אותן. אנשי החברה־קדישא רגזו מאד על ישראליק בגלל מעשה זה — אבל לא היה בידם לעשות משהו נגד עובדה מוגמרת. אף הם לא העיזו להוציא יהודים הרוגי מלחמה מקבריהם, רק משום שלא שולם עבור קבורתם.

מכאן ואילך רגישותו להבאת נפטר לקבר ישראל היתה גדולה מאד. הספקתי לעמוד על נקודה רגישה זו באפיו — שנים רבות אחר כך בתקופה שאנו עוסקים בה.

רבים מבני הנוער היהודי התחילו בורחים למקומות שעדיין אפשר לברוח אליהם, מבלי דעת מה ילד יום.

"שמא אברח גם אני"? — מהרהר הוא — והוא מחליט אמנם, לברוח! הוא אוסף את רכושו המעט שהיה סיפק בידו להכין לעצמו — מלבושים שונים, מעיל פרווה לחורף, וגם מעט כסף. כך הוא מתחיל את דרך נדודיו.

גם בדרך, בהיותו נע ונד, אינו זונח את המסכנים ממנו. הוא מתערב מיד בין הבריות, ובכל מקום הוא מתחיל לחקור ולדרוש: הזקוק מי לעזרה? הוא מתחיל לחבוש פצועים, להאכיל רעבים, להלביש ערומים בחולצותיו שהיו שמורות עמו, ולנזקקים לכסף הוא מחלק מכספו. וכל "מלאכת הסעד" שלו נעשית במאור פנים, בקלות־יד ובטון של אחוה וחברות טובה; כך שהמקבלים לא הרגישו כלל (וישראל רצה שלא ירגישו בכך) שמישהו "עושה להם טובה".

מי מסוגל לתאר התלאות והצרות שעברו על ישראליק זה בדרך. יסורים רבים מצאוהו, צרה רודפת צרה. עוד הוא תוהה על הראשונות והנה באות האחרות. וישראליק — סובל ושותק. "זהו מזלי" — היה רגיל לומר — "לא ליהנות מהחיים".

וכך מגיע ישראל לאיזור ארכנגלסק. במפעל העץ במקום — הנו מטובי העובדים, ומעורב בחברתו החדשה. ביתו פתוח לרווחה לכל, ואת שארית רכושו הוא מוכר כדי להחזיק מעמד מבחינה כלכלית. שם הכרתיו.

למרות הבדלי ההשקפות שביניגו — התידדנו מאד. אני ראיתי בו אישיות בלתי רגילה שדרך התנהגותו יכולה לשמש מופת לרבים וממנה יש לאדם ללמוד איך ליישם את הכלל: "לעולם יהא אדם".

— לעולם, ואפילו בעת צרה!

היינו יושבים ביער ומסתכלים בעצים הגבוהים כארזי הלבנון, שהעין אינה תופסת את גובהם, והיינו חושבים: כיצד זה נוכל לכרות עצים אלה בידינו החלשות והמפונקות אשר גרזן לא תפסו מעודם ומשור ראו רק לעתים רחוקות.

מתבוננים אנו כיצד שעה רודפת שעה, היום נוטה לעבור ועדיין לא עשינו מאומה. והנה עובר על ידנו הממונה על העבודה, גוי שאפשר להגדירו כ"בן־אדם טוב". הממונה מרגיש במבוכתנו, מתבונן בנו קמעא ואחר לופת גרזן ומשור, והנה במשך דקות

החלו להתעופף ולקרוס עצים על קרקע היער ללא מאמץ גדול מצדו. לאחר מכן פנה אלינו ואמר: "אם יבואו אנשי הביקורת, תוכלו להראות להם, שלכל הפחות עשיתם משהו".

השתאינו לטוב לבו של הגוי הזה.

בהמשך "ישיבתנו" ביער יום־יום, סיפרנו זה לזה מתולדות חיינו הסוערים ומלאי הסבל. לכל אחד מאתנו היה והיה על מה לספר. הצרות המשותפות שלנו עשאונו "אחים לצרה" וקשרו אותנו זה לזה בעבותות אהבה. הרגשתנו זה כלפי זה היתה כשל אחים ממש. עברה תקופה מסוימת לעבודתנו יחד ואז סידרו את ישראל בעבודה ליד המשור החשמלי. קשתה עלי פרידתו והתגעגעתי אליו מאד. והנה הגיע גם קץ עבדותנו ביערות, נדדנו יחד לארץ השמש עד הגיענו לסמרקנד.

הוי סמרקנד, סמרקנד! שמש מרפא בכנפיה! היא זורחת, זוהרת, ואת הגוף מחממת, מה רבו פלאי הטבע ומתנותיו, מה טוב ומה נעים, חשבנו, המעבר לאקלים אשר כזה מששים מעלות כפור המקפיא גוף ונשמה!

גם בפרקי סמרקנד אלו, ישראל מעורב.

*

בהגיענו לסמרקנד, לא נחפזנו למצוא לעצמנו דיור, כי לגור בחדרים שם — כמוהם כדיור בחוץ. אלה הם בתים קטנים שכל רוח מצויה עשויה להרוס חדריהם. המבנים פרימיטיביים להחריד — וגם את אלה משיגים בקושי.

ישראל הקדימני במציאת חדר, ואז שם את פניו לדרישת עבודה כיתר הנידחים שם. ובמציאת עבודה קשיים על גבי קשיים! מאין אפשר להתקיים עד מציאת יום עבודה? — הפתרון מצוי במכירת כל חפץ שנשאר עדיין בבית. ואם הצליח מישהו מבני המשפחה להשיג עבודה, אזי מופיעים לפתע ידידים נצרכים! ומה עושה ישראל? — מתחלק עמהם בפרוסת לחמו האחרונה! — לא פעם היה זועק כלפי מעלה: רבש"ע! האם לא די סבלתי

עד עכשיו? הלא תתן לי הרגשה של יד סועדת ומלטפת, של חיוך אוהב ורע, של מעט מנוחה, הלא?

התקבלה זעקתו — תפילתו של ישראל בשמים, "העזר כנגדו" הופיעה בדמותה של רוז'שקה. רוז'שקה זו היתה מפזלת לעברו עוד בוורשה, אך ברוסיה השיגתהו, התקרבה אליו, וכה בערך דברה אליו: שמע נא ישראליק! סבלותיך בחיים ידועים לי, היו לך מהם די והותר! אני אשתדל להשכיח מלבך את כל סבלותיך. אם תאהבני — מלוא חפנים אהבה — אעניק גם אני לך — ואת מרירותך לא תדע עוד.

רוזשקה זו התברכה בתכונותיה הטובות, ואת הבטחתה קיימה הלכה למעשה. התקשרו רוז'שקה וישראל בקשר של קיימא ומאז, אנו ידידיהם, הרגשנו תדיר חגיגיות מסוימת בביתם, חגיגיות ואינטימיות כאחת. זוהי התמונה הנהדרת של זוג נאהבים אשר פתיליה קטנה הדולקת בדירתם הפשוטה — ממלאה אותה אור־יקרות, והחדר הקטן הופך לארמון מלכות.

ישראל עבד את עבודתו ורוז'שקה היתה תופרת. נכנסים אליהם שכנים, מבשלים על הפתיליה שלהם קצת דז'גרה — מאכל בהמות — אך לארוחתם נמצאת תמיד חברה כלשהי. באים לביתם הקט שבורי לב — ויוצאים מעודדים. הם היו מושיטים עזרה נרחבת לכל מר לב ומצוק־נפש וגם לנצרכים במובן החמרי. לא אשכח כיצד אשתי ואני היינו אומרים זה לזה בשעות הרעות ובמצבים גרועים: — ניכנס לישראל ורוז'שקה. וכי אוכל לשכוח את ה"סדר" שערכתי על שולחנם בליל פסח, כשלפנינו מונחות... שלוש לחמניות, בהעדר כל אפשרות להשיג מצות! באותו "ליל סדר" בכינו ושרנו, — ביאושנו מהמצב התעודדנו בכל זאת מטוב ליבם ומידידותם המחממת את הלב — של בני הזוג הזה.

אך חוזר אני אל סיפורי. הרחובות בסמרקנד מלאים מתים. אין מי שיביאם לקבר ישראל, את הנפטרים בבתי החולים קוברים

יחד בקבר משותף אחד, והרופאים אינם מעונינים להוציא את גופות היהודים מבית־החולים על מנת לקברם בקבר ישראל.

ומשמתארגנת החברה־קדישה האשכנזית, שבראשם עמד חסיד־חב״ד ר׳ אריה לוין, אנשי החברה היו מהלכים לחפש נפטרים גלמודים בכדי להביאם לקבר ישראל. באותו זמן עבד ישראליק שלנו כספר בבית חולים ברחוב פינצקנסקה. באותו בית־חולים כיהן כרופא ראשי ד״ר ברנובסקי, שהתעקש בכל מאודו, ולא הרשה להוציא מביה״ח שום נפטר שלא היו לו קרובים בחייו, או שלא באו להתעניין בו לאחר מותו.

ויהי כאשר נכנס ברנובסקי להסתפר אצל ישראליק — אמר לו הלה: ד״ר ברנובסקי, אני קובע שאתה יהודי, ועל כן אני אומר לך שלום (ביידיש). לא בנקל כל־כך הסכים ברנובסקי להודות ביהדותו, אך לבסוף נשבר והואיל להודות בעובדת יהדותו. מזכירתו — רוזה זינוביבה — יהודיה אף היא, היתה בת־ישראל מסורה מאד לעמה, והיא אשר קשרה הפעם קשר עם ישראל, ועזרה בידו למצוא דרך איך להביא לקבר ישראל את כל הנפטרים היהודים.

בהזדמנות אחרת ניגש ישראל לרופא הראשי כשדמעות בעיניו, ואמר לו: ד״ר ברנובסקי הנכבד! הנני מודיע לך שמהיום והלאה הריני קרוב לכל יהודי הנמצא בבית־החולים, ואם חס ושלום — ילך מישהו לעולמו — אני אחתום כקרוב משפחה שלו. וממך הנני מבקש: אנא מסור כל נפטר ליהודים המטפלים בכך, על־מנת להעבירם לבית הקברות היהודי — ששם מקומם״. ומאז לא היו לנו עוד בעיות.

ושואל אני את עצמי — מאין לקח הבחור הזה מסירות כזאת? איפה הוא למד אהבת ישראל? האפשרי הוא דבר כזה, שגמילות חסדים וצדקה יתגלמו באישיות אחת? היכן למד גמילות חסדים לחיים וחסד של אמת לנפטרים? כיצד חברו יחדיו באותו

ישראליק, שהתחנך בלי הורים — בעוני ובחוסר כל — כל המידות התרומיות הללו?

יחד צעדנו כברת דרך ארוכה, יחד התנסינו באשר התנסינו ביגונות ובשמחות. יחד סבלנו כל התלאות, ויחד שמחנו לכל נצנוץ של תקוה לעתיד יותר טוב.

סוף־סוף נתבשרנו שנוכל כבר להגיד: "שלום לך רוסיה" ולחזור לפולין. שוב נפגשים אנו בדרכים פה ושם, וביחוד בגרמניה המנוצחת על ידי בעלות־הברית. זיקי אורות שמחה נראו בעיניו של ישראליק כאשר נולדה בתו הבכירה, שמחה כה גדולה, עד שקשה לתארה. צחקתי גם אני וצהלתי איתו, באמרי לו: ישראליק גם לך מגיע קצת נחת.

לבת ניתן שם כשם הסבתה הנערצת של ישראל — מתוקה. הוא לא היה מש מעריסת הילדה ומראה לכל את יופיה. כאשר נהמה כבר אי־אלו הברות, היה מספר לכל את ה"חכמות" של בתו הקטנה... אלה היו שנות האושר בחייו! הכל חברו יחד, כאילו לפצותו, על סבלו עד עכשיו. מסירות ללא גבול של רוזשקה אשתו, נחת מהבת והכל.

לאחר זמן נולדה להם בת שניה, ושוב שמחה רבה במשפחה. הילדה הזאת — ג'ינג'ית חיננית — ובה תכונות של שחקנית מלידה. מאושרים חייהם למרות הנדודים ממקום למקום, מארץ לארץ וממלכה אל גוי אחר.

כל מקום בו תדרוך כף רגלו של ישראל, שם "צמח" כאילו מאליו, חוג ידידיו. בביתו תמיד שירה ושמחה, ולא שמענו מעולם מפיו "צר לי המקום". כל הרוצה ללון בביתו הצנוע — לן, לאכול — אכל, כעין "קומונה" בזעיר אנפין. מי, איפוא, יכול היה לא לאהוב את האנשים הטובים הללו? ותגדלנה הילדות וצרכי פרנסתן הסתעפו.

אחרי גלגולים רבים והרפתקאות שונות הגיעה המשפחה לארץ ישראל. בעיית הדיור מתעוררת. היכן משתכנים? — קשיים רבים

בהשגת דירה! המשפחה מזיזה עצמה לכפר ערבי נטוש — יאזור שמו, שם מוצאים פנה להניח את הראש. "ורק כעין דירה" היא זו, משום ששמשות לחלונות אין, וגם דלתות חסרים כאן — איזו בקתה ערבית עזובה עולובה. כאן משתכנים — ושוב שמחה! וכאילו מעצמו הופך המקום לפינת חמד. באים לבקר מכרים וידידים מכל קצות הארץ. עוני? הזנחה? — אין כאן דברים כאלו. והילדות? — בבית ספר עברי הן לומדות, ציוניהן טובים, ההורים גאים בהן. שום מלאכה אינה קשה בשביל ישראל בארצו — ארץ ישראל! הוא שולח ידו בכל מלאכת־עבודה שמזדמנת לו ובלבד לספק את צרכי משפחתו. החיים החדשים מתחילים לזרום באיפקם הרגיל, פחות או יותר למישרין, וישראל — הולך לו בחיים".

כאן בארץ הוא פוגש את בן אחיו. ופורס עליו את חסותו, מכניסו תחת קורת־ביתו הדל, וכל מחסורו עליו. ישראל דואג לכל צרכי בן אחיו ואף מרחיקהו מחברה מפוקפקת, אף להשיאו אשה דואג ישראל, ואנו, ידידיו, מושיטים יד עוזרת להקים את בית קרובו, ואין צורך לומר ששמחים אנו בשמחתו.

עם גידולן של הבנות צריך לדאוג ל"תכלית". מוצלחות הן הבנות ובטח תמצאינה דרכן בחיים. אך לא אב כישראל ישקוט על שמריו. את נפשו הוא מוכן למסור על חינוכן המעולה ועל קידומן ובלבד שלא ירגישו מחסור בחייהן.

וכך — חולפות שנים, והבת הבכירה מסיימת את חוק לימודיה בבי"ס תיכון בהצטיינות! בחורה יפיפיה צמחה ממתוקה הקטנה. מידי הביטו בה, דובבות שפתיו של האב: "בלי עין רעה!" איזה יופי של ילדה! הלואי ויאיר לה מזלה כשם שמאירות פניה.

והניה — הבת השניה, אף היא נאה וחרוצה, כשרונותיה מתבלטים במשך הזמן בשדה ההוראה. אחרי שיקולים, החליטה הניה להרשם בסמינר הקיבוצים, לסיים קורס למורות. באותה תקופה צער הורי הניה גדול מאד יען כי אינם יודעים מאין ימצא להם הכסף — דמי שכר לימודיה; אך "ישועת השם — כהרף עין".

הניה זכתה במילגה, דבר שאיפשר לה לסיים לימודיה בהצלחה. כעת הנה אחת המורות המוכשרות בארצנו.

נו, ומה הלאה ביחס ל"תכלית"? בגרו הבנות האין מגיע להורים קצת נחת־רוח?... — אך גם בענין שידוכין "הולך" להם למשפחת ישראל ורוז'שקה. כן, "הולך להם" — ברוך השם!

בחורים רבים מבקשים את ידיהן בתקוה ובתחנה — רבים מבקשים לזכות באחת הבנות של ישראל ורוז'שקה. מועד נשואיה של מתוקה'לה מתקרב והולך! המשפחה נתונה בקשיים כספיים של ביצוע טכס־חתונה ושל־סידורים ראשונים בחיי יום־יום. אך — מתגברים! כאילו "עין של מעלה" בוחנת מהשמיים את דרכם, כאילו שוקלים שם ואומרים די לנסיונות של ישראליק. מספיק סבל, מספיק צרות ותלאות שבע! וכאן, בארץ ישראל, מתחילה ההצלחה להאיר לו את פניה — מידי התקלו בבעיה ומידי היותו נתון בבעיה של מוצא לכסף. נישאה המתוקה. סודרה בעבודה ובדירה, וכעת הניה'לה בתור.

אך יעלה על דעת מישהו שזאת הצעירה לא תשיג את מבוקשה? השג תשיג! — אף היא נישאת לבחור טוב ומסור לה, אף היא מסתדרת בחיים.

בסך הכל — זהו הנחת המקווה! מחיי בדידות לחיק משפחה גדולה — מנרדפים — למוצאי מנוחה ונחלה בארץ האבות והבנים. "הריבית" אינה מאחרת לבוא, ויש גם צאצאי צאצאים, וההורים סבא וסבתא זוהרים מאושר. נושאים חדשים צפים ועולים, חומר לשיחות, "חכמותיהן" של הנכדות... עולם חדש, חיים חדשים! הן החיים נשאו פרי־פירות. כך מילא ישראל תפקידו בחיים. דרכי ה' ומי יבינם! לא ארכו ימי שלוותו של ישראל. ימי אי־הנחת שעברו עליו "עשו את שלהם" וגופו של ישראל נחלש, מחלות קשות וצרות "בריאותיות" תקפוהו.

הצריך לספר על מסירותה של רוז'שקה ברגעים קריטיים אלה? היש לציין במיוחד שהיא עשתה כל שלמעלה מיכולתה

להקל על סבלותיו? — גם רוז'שקה זו כבר אינה אותה צעירה שופעת־חיים! גם עליה עבר "משהו" ואף היא חולה מסוכנת, אך מסתירה היא את מכאוביה ויסוריה למען לא להדאיג את ישראל — את בעלה האהוב. מצב רוחו בשפל, כנראה שתפקידי הסתיים — כך היה אומר. באחד מבקורי אצלו שאל אותי, כאילו במילתא דבדיחותא, (ימים אחדים לפני פטירתו) — נו ר' משה! האם הכינות כבר הספד הגון עבורי?".

אחרי שיחה זו לא זכיתי כבר לראותו בחיים. בראש חודש מנחם־אב התשל"ו החזיר ישראל את נשמתו לבוראה. פטירתו הכתה קשות את כל ידידיו, ואותי בתוכם, מכה אשר ממנה קשה לנו להתאושש.

מתאר הנני לעצמי ששם, בגנזי מרומים זכה ישראליק לקבלת פנים כיאה לו לפי מעשיו בעודנו בהאי עלמא. אותנו, את אשתו, את בנותיו וחתניו, את נכדו ואת ידידיו שחבבוהו והעריצוהו — השאיר לאנחות. כמיותמים וגלמודים נשארנו בלי ישראליק. הוא חסר לנו. — מתגעגעים אנחנו לו, לחיוכו המקסים והמעודד בכל עת ובכל רגע. קשה לנו מאד להשלים עם הרעיון שעזב אותנו ישראל, דווקא בזמן שהמזל התחיל להאיר לו פנים. איך אנחם ואיך אתנחם? הרי אבל גם אנוכי...

סבור אני שפעולה מסוימת חייבת להעשות להנצחת זכרו בקרבנו. אסור לנו להשכיח מלבנו את האישיות הנפלאה הזאת. את היהודי והאדם היקר הזה אשר מבחנים רבים נבחן בחייו, למעט נחת והרווחה זכה בהגדלת משפחתו ובחסד האחרון שנעשה לו — להיטמן בעפר ארץ קדשנו. יהי זכרו ברוך לעד!

הלוייתו של עסקן־מפלגה

משגמרתי את דילוגי שנים רבות קדימה, חוזר אני אל אותם זמנים — אל המציאות כפי שהיתה.

נשמה של יהודי מי יעריכנה?

באחד הימים התקבלה ידיעה במשרדנו שבבית החולים שברחוב פונצקנסקה נפטר איש חשוב, מחברי המפלגה הקומוניס־טית, ולפני מותו ביקש האיש להביאו לקבר ישראל. דרישת משפחתו היתה לקבור אותו בארון דווקא, אך בזמנים טרופים כאלה, היכן משיגים ארון? והנה נזכרנו כי ארון נשאר לפליטה, בארון זה הביאו פעם אחת יהודי שנפטר בעיר אחרת. שמנו פעמנו לאותו בית־חולים, ובני המשפחה, ביניהם בן מהנדס ובת רופאה עם ילדיהם, חיכו בינתיים לשובנו. הארון כמובן לא היה מוזמן "לפי מידה" אשר על כן במאמצים רבים דחסנו את הנפטר בתוך הארון שברשותנו כפי רצונם של בני המשפחה, והביאונוהו לבית הקברות. ר' מנדל'ה התחיל במלאכת הטהרה, והנה בתו של הנפטר החלה לשוחח אתי. דברנו על תורת הסוציאליזם, על "הקאפיטאל" של קרל מכס, על האימפריאליזם של לנין על בוכרין ועל עוד טיאורטיקאנים של התנועה הקומוניסטית. תוך כדי הדברים הצטרף גם הבן לשיחה. הם התחילו לשאול אותי שאלות שונות. מה לענות להם? נזכרתי בשיחות המעמיקות ששמעתי בפועלי אגודת ישראל, וחלקם במגמה לדעת מה להשיב לאפיקורס. הזמן ממהר לי, והאח והאחות נהנים מהשיחה ושוכחים כי מטרת בואם היא לקבורת אביהם.

לאחר מכן הם שואלים אותי: מה היה עיסוקך בפולניה? הייתי קברן — הפטרתי לעומתם, האם צחוק אתה עומד לעשות בנו? לחמוד לצון? הם מתרגזים לעומתי. ואני משיב להם בחצי

חיוך: התוכל לתאר לעצמך — חבר נכבד — כי בארץ קאפיטליס־טית אפשר לעשות קריירה יותר טובה מאשר במבצרי הסוציאליזם? האח הבין את הרמז שבעקיצה והוא אומר לי: הידעת חבר, כי מעטים כמוך האנשים בארצנו שלהם ידע כידע שלך? אדם כמוך נחוץ לנו! הוא מושיט לי את כרטיס הביקור שלו בהוסיפו: אם תצטרך לסדר ענין כלשהו, או שמא תרצה בעבודה המתאימה לכישוריך; פנא נא אלי. "שמע נא חבר" עניתי לו, אם דברנו כבר בנושאים יהודיים, אגיד לך כי רבקה אמנו כאשר הרגישה את התרוצצות הבנים בקרבה והלכה לשאול באלוקים קבלה את התשובה: ממעיך יפרדו. למה זה אפנה אליך, ודרככם אינה דרכי וגם לא לפי רוחי, אעדיף להמשיך במלאכת הקברנות בכדי להרויח את לחמי בזיעת אפי, מאשר לשרת את המשטר הכוזב תמורת פיתה ובשר. הוא לטש בי עיניים תמהות על סוג זה של דיבור בלתי מסתייג; ואני הוספתי: מקווה הנני כי ישועתנו תבוא בקרוב, ואז נשתחרר גם מגן העדן הלזה שלכם. אז נבנה את חיינו מחדש על יסודות הסוציאליזם האמיתי ועל צדק בלתי מזויף, שעליהם חונכנו.

טכס ההלוויה תם, בני המשפחה רצו לפצותנו על עמלנו בסכום כסף כלשהו — לאות הכרת טובה, אך אנו סרבנו לקחת. אמרתי לבנו של הנפטר: הסכמנו לעבוד עבודה קשה זו, למען נשתכר לפת לחם ולא נצטרך לבריות, ולא קבלנו הכסף. נדמה היה לי שהנני רואה זיק של הרהורים תמוהים ותוהים בעיני משפחת הנפטר. הרהרתי ביני ובין עצמי: על מה חושבים אלה ברגע זה? אולי פתחתי להם בדברי אשנב להבנה נכונה של תופעות החיים ברוח היהדות?

צוואת שכיב מרע, יהודי־קומוניסט לקברו בקבר ישראל, מי יבין? הרהורים, אולי הרהורי תשובה של בניו, הנידחים והנפתים לאידיאלים זרים. ומה כעת מתרוצץ במוחותיהם, מי ידע?

לינה בקבר

ראיתי צורך להרחיב מעט את סיפורי על עבודתי בבית הקברות, בגלל שהתנסתי אז בנסיונות מזעזעים, שלא האמנתי כי אוכל לעמוד בהם. אכן גדול כח עמידתו של אדם בסבלותיו, מעל למשוער.

באחד הימים חפרנו ארבעים קבר, ואנשינו נפלו עייפים מעבודתם המפרכת. כל לוויה וכל כריית קבר היו משפיעים עלינו עד דכדוכה של נפש. בין המתים היו אנשים צעירים בימים, ילדים קטנים אשר לא טעמו עדיין טעם חטא, אמהות צעירות ותינוקותיהן ביחקן. בכיותיהם של קרובים היו מפלחות את לבנו בשעה שהיינו מחויבים לעשות עבודתנו בדיקנות ובקור רוח חיצוני. מה סלדה נפשנו להוציא גופות יקיריהם מידם ולהטמינם באדמה הקרה. אנו היינו בוכים ואף הם היו בוכים. אנו היינו פורצים בבכי כאשר לא יכולנו כבר להתאפק למראה השכול והכליון, בהתעורר בנו רגש הרחמנות כלפיהם. ועל מה היו הם בוכים — אין כוח לפרש.

לעתים היתה נמלטת זעקה מפי: רבש"ע! הכלה אתה עושה ח"ו לעמך ישראל? אני מתבונן מסביבי ורואה את שורות הקברים ההולכים ומתרבים ומספר הנשארים בחיים המתמעטים והולכים. הרי כמעט ולא נשארו יהודים — אני אומר לעצמי. הזה יהא סופו של העם הנבחר? ואני בוכה בלבי.

כך פעלה מכונת ההשמדה! התליינים, מהם לבושי בגדים חומים ומהם — אדום לבושם. אלה ואלה מחריבים עולמות וביניהם תקועים אנחנו.

בתנאים אלה, עמדנו אנו הקברנים על משמרתנו ועשינו את המוטל עלינו. העייפות נותנת בנו סימניה המובהקים, ואפילו דוידל הגברתן מתעייף כבר. כל איבריו כבדים עלינו כעופרת

מעבודת היום הממושכת. והנה בתשע בערב עדיין מביאים נפטרים לקבורה, הננו מחכים כבר בכליון עינים לסיום עבודתנו, מצפים אנו לרגע שנוכל כבר ללכת איש איש לביתו על מנת לתת קצת מנוחה לאיבריו העייפים והכואבים מרוב מאמץ. ולפתע — מקבלים אנו פקודה: יש להכין עוד קבר ליהודי שנפטר באחת־עשרה בלילה, ועוד הלילה יש להטמינו.

כך יושבים אנו, דוידל ואני, ליד הקבר הפתוח, ומחכים הננו לנפטר ה"חדש". השעה — חצות הלילה — מסביבנו חושך־מצרים, ורק יללת תנינים נשמעת בחוץ, הננו מכורבלים במעיליו הבלים כשפנסינו בידינו ויושבים ומחכים, הרי נוהגים לא לנטוש קבר פתוח.

אחרי חצות הנני שומע צעקות: משה, משה! עיני חשכו, לבי דפק כבפטישים, הרי קול אשתי הוא! רבונו של עולם! איך העיזה זאת לצאת את הבית בחשיכה סמיכה כזאת ולבוא למקום הנורא הזה, לבית מועד לכל חי? נזכרתי, נזכר אני — כי בזמן היותנו עוד צעירים היתה אשתי פוחדת אפילו להסתכל לעבר בית הקברות, וכעת הרי בין המצבות ממש דורכות רגליה, ואיך לא מפחדת. נתתי לה איתות בפנסי, להורות לה ולהאיר לה הדרך אלינו. חוויה קשה עברה עלי אותו רגע. עד שזכיתי לראותה שלימה, ובריאה. והנה היא הופיעה ובידה קומקום מים חמים, תמצית־תה, ופתות לקינוח. אכלנו, שתינו וחממנו את עצמנו. הנאתנו באותו רגע היתה כפולה, הנאה מהאוכל והשתיה והנאה מההרגשה הטובה, על כך שנמצאות עוד נשים נפלאות כאלו.

אשתי חזרה הביתה, אך אנו היינו נאלצים עדיין לחכות לנפטר, ולעשות את חובתנו כלפיו. לא הרגשתי את איברי מרוב כבדותם וכאבם כאשר גררתי רגלי מבית הקברות לעבר מקום מגורי, לחטוף מעט תנומה ומנוחה. וכך, אני משער, הרגיש גם חברי לעבודה.

סדר פסח, על שלש פיתות...

כל הסבור שעבודתנו המפרכת בבית הקברות האכילתנו לחם לשובע, טעות היא בידו. אין לך יום כמעט, שבו לא רעבנו. את שכרנו היינו מקבלים בו ביום בתום עבודתנו וזה היה מספיק בקושי לפרנסנו לאותו ערב בלבד.

היה חבר לעבודה, חסיד היה ומקובל בין הבריות היה, אך פעם אחת לא עמד בנסיון להיות בן־אדם גם בתנאי מחסור.

מעשה שהיה כך היה: לאחד מגדולי הבנקאים מגליציא, לא עמד כספו ביום עברה, וימת גם הוא. בכניסתנו לבית אליו נשלחנו, מצאנו אשה מצומקת שעיניה אדומות, מראיה העיד בה שגם היא כבר מועמדת ללכת אחרי בעלה שנפטר. שותפי התעלם מהתמונה, הוא התישב לו בחדר והציג "אולטימטום": אם לא תוגש הנה מיד ארוחת־בוקר, אין קבורה לנפטר. הוציא לא יוציאוהו מן הבית וקבר לא יקברוהו! התרגזתי מאד ואמרתי לשותפי: ראה, אף כי מעולם לא הרמתי יד על מישהו, נראה לי שאתה תהיה הראשון שתקבל ממני מתנת־יד... האינך מבין שאלו היה באפשרותה של אשה מסכנה זו להגיש לך ארוחת־בוקר היתה יכולה אולי להציל את נפש בעלה מרדת שחת לפני זמנו. שותפי נכנע, ועזר על ידי להביא את הנפטר לקבר־ישראל.

בלילי שבתות היו מתאספים בחדרי, כולם ישבו להם על המטה כשפתיליה דלקה לה אי־שם לכבוד השבת. מאכל מלכים הכינה אשתי לכבוד שבת "דג'ורה" שמה, מאכל בהמות בזמנים כתיקנם... קדירה גדולה בישלה אשתי, כי השגנו מאכל זה בזול. קידשנו על שתי פיתות. המאכל הזה ביחד עם כוסות אחדים של "קיפיטוק" (מים רותחים) נכנס כשמן הטוב בעצמותינו. ועוד לקינוח סעודה חתיכת סלק לבן, השמחה היתה רבה, כי כמו מסעודת מלכים ממש נהנינו והשבת הכניסה בנו את "הנשמה היתרה". דוידל חברי רמז לחבורה ואלה פצחו בשיר, "ישמחו

במלכותך שומרי שבת" וזמירות דומות, בשעה זו נשתכחה מאתנו המציאות האפורה ומנת דאגתינו היום־יומית שבח והודיה נתנו לבורא עולם על השבת שהנחילנו להתענג בו ולשבח למי שברא בששת ימים כל היצור וביום השביעי שבת וינפש.

עייפים היינו, אך שבעים — בימי שבת, ומסיחים היינו את דעתנו מכל דאגת חול. אף־על־פי כן, הדאגה חודרת לתודעה: הנה חג הפסח הולך ומתקרב, כיצד נחוג אותו השנה? כיצד ניזהר שלא להכשל בחמץ ר"ל?, (ומאין לוקחים כסף אפילו לחמץ?). מצב זה דיכא אותנו עד מאד בפועל ממש!.

שואלין ודורשין בהלכות הפסח, שלושים יום קודם לפסח, הלכה זו עמדה לנגד עיני, בידעי כי חג הפסח מתקרב והולך, אך מה הדין כאשר שואלים יום־יום. לחם חמץ מאין ימצא? פת להחיות נפשנו מאין תימצא? הבעיה שמרדכי הצדיק עמד בפניה, עמדה כעת בפנינו בתנאים יותר גרועים!, ...מבקשת אסתר את מרדכי והיהודים: "וצומו עלי ואל תאכלו ואל תשתו שלשת ימים" אלה הם: י"ג י"ד וט"ו בחודש ניסן. שלח לה: והרי בהם יום ראשון של פסח! אמרה לו זקן שבישראל! למה הוא פסח? אם אין ישראל — פסח למה? כזה היה גם מצבנו. בהבדל יסודי אחד, והוא, שבזמן מרדכי ואסתר נגזרה גזרה רק לפנים, ולא בוצעה ונהפכה להצלה וחג. מה שאין כן בזמננו, שהגזרה הנוראה, להשמיד, להרוג ולאבד את זרע היהודים, בוצעה לשברוננו במלוא עצמתה. לא — לנו כעם ככלל לא קרה לצערנו הגדול — נס פורים. המן של דורנו, גדול הרשעים שבכל הזמנים, אמנם הצליח לבצע זממו האכזרי והשפל, להרוג להשמיד ולאבד ריבי רבבות יהודים, אנשים נשים וטף. זה היה בתוקף חוקי, מכונת ההשמדה הטוטלית והמשומנת היטב של עם התרבות הגרמני, פעלה כמעט ללא תקר כלשהו. רשעי עולם, חומים ואדומים דומה שהם התאחדו במטרתם המשותפת, כל אחד בדרכו שלו. אלה בתאי הגזים והמשרפות, ואלה בהטמעה ובעקירה תרבותית־דתית וגם גופנית,

הציגו דוגמה לעולם כיצד ח"ו מאבדים עם־עולם. כאן התאחדו "הקצוות" על אף השוני האידיאולוגי.

בתנאים כאלה, אנו השרידים, "האודים העשנים", שניצלו מהשריפה הגדולה אשר שרף ה', שעדיין נשמת אפינו בנו, מהרהרים היינו על חג הפסח ההולך וקרב, וזאת אחרי ימי רעב מוצץ לשד העצמות והנפש, ימים רבים.

מה מכאיב ומיאש היה לראות את עצמנו רעבים, מאד רעבים, יומיים לפני חג־חרותנו בלבד (מאחר שלא עלה בידינו להרויח רווח כלשהו). מכאיב נורא שבעתיים היה, הסתגרותם ההרמטית של יהודי סמרקנד, הם, חכמיהם ונבוניהם... בבתיהם, רעש והמולה, המצות נאפות, עגל נשחט וגם המזג לא יחסר... עלינו מביטים בלעג, אין שואלים אפילו: היש לכם כזית מצה לברכה, כשם שכל ימות השנה לא שאלו אלה: היש לכם כזית חמץ?

נוסף לרעב, כסתה בושה את פנינו ושאלנו את עצמנו: ואיה האחוה היהודית המפורסמת? האם לא היינו מארחים אותם אילו נקלעו למקומותינו, ואפילו היינו נמצאים בתנאים גרועים? מה קרה כאן לחלק מאחינו בני־ישראל? כיצד טפש לבבם עד כדי אבדן רגשי רחמנות, בו מצטיין עם ישראל בכל העולם? נצלנו את עודף הזמן שעמד לרשותנו, שכבנו במיטות וסיפרנו אני ואשתי זל"ז זכרונות מבית אבא. מה נהדר היה חג הפסח במקומותינו בזמנים כתיקנם, כולם מסובים לשולחן: אבא אמא, אחים ואחיות וגם אורח לא יחסר, זר בחוץ לא ילין ויהודי בלא מצות לא ישאר. חגיגיות אופפת את הכל, החג מורגש באויר וביתר עוז ליד השולחן, וכליו בגוונים מגוונים שונים עם קערת הסדר. ליל שימורים הוא לעם ישראל, קול שירה וזמרה, קול אמירת ההגדה בוקע מכל בית יהודי, אפילו שכן גוי היה מתכבד בחתיכת מצה, וכאן מה?... לאן נפלנו? הטפש כחלב לבם?

כוחותינו אוזלים, וזה כל כך קרוב לליל הסדר, שבאמירת ההגדה גם יהודי־בוכרה משתתפים ומכריזים "כל דכפין ייתי

ויאכל" אך אינם פותחים הדלת לאחיהם הרעבים, גם החוצה לא יוציאו להם פרוסת מצה, כשם שאנו היינו לגוי השכן עושים, אוי ואבוי לנו, לאן הגענו!

גם לגמוע כל כך הרבה מים אין לנו כבר כח! ברגע זה מי חושב כבר על מצות או על "שמחת כרסם" של אחינו הבוכרים.

אוזלים, אוזלים הכחות בערב חג החרות, בשבתנו בתוך עמנו. נורא ואיום! איך זה נינצל מרעב?

החלטתי לקרוא לשמחה שותפי והלכנו לבית־החולים, שמא נמצא שם בין המתים, מתי מצווה יהודיים. הורשינו להכנס לאחד מחדרי המתים, ראינו שם מאות גויות מונחות בצורות שונות ומשונות. מיינגו את המתים, כל גופה בדקנו במו ידינו גס קרה לנו! מצאנו שלשה מהולים ונראו כיהודים, אחרי זיהוי במשרד בית החולים, התברר כי אמנם יהודים הם. מהרנו להביאם לבית הקברות עוד לפני החג וקיימנו בהם מצוות הבאה לקבר ישראל, ושכרנו: שלוש פיתות שלמות!...

הביתה הגעתי בדיוק בזמן תחילת שקיעת החמה, ראינו את יהודי בוכרה חוזרים מהתפילה, איש מהם אינו פונה אלינו בברכת מועדים לשמחה, (איה האדיבות המזרחית המפורסמת?). אנו מתבוננים בלחם עוני שלנו — בפיתות הללו והננו זועקים מנהמת ליבנו: געוואלד! חמץ בפסח? ועוד כאשר שרויים אנחנו בין יהודים?, מה זה קרה לנו? מה קרה לכם, שבטי ישראל רחוקים ומוזרים! בבית פנימה: חושך מסביב, גם טיפת נפט להדליק פתיליה אינה בנמצא.

אצל ישראל ורוז'קה נחוג את ליל הסדר, אומר אני לאשתי, והיא מסכימה.

לחדרם פרצנו בסערה! זעקתי מרה: ליל פסח הלילה! שבו נא ליד השולחן נערוך "סדר". שלוש פיתות הבאתי, — מה רבה השמחה, הכל בכו ואנו עמהם. מאירה לה הפתיליה את הבית ואני

מתחיל לשאול: "מה נשתנה" בנוסח מסורתי, אך כשהגעתי למלים "הלילה הזה כולו מצה" התייפחתי בבכי, ודלגתי קטע זה. "אמר ר' אלעזר בן עזריה, הרי אני כבן שבעים שנה ולא זכיתי שתאמר יציאת מצרים בלילות". היטב הבנתי כעת את משמעות המלים "בלילה הזה" בסמרקנד. לילות של אינקוויזיציות, לילות סיוטים במחנות השמדה וכפייה, לילות של כליה רוחנית וגם גופנית. אך סיפורנו הוא כאילו יצאנו מעבדות לחרות וכאילו בני מלכים אנו. את רעבוננו שכחנו! אני מספר ומספר ומפליג באמירה, ולפתע פורצת מפינו שירה אדירה של "והיא שעמדה לאבותינו ולנו, שלא אחד בלבד עמד עלינו לכלותנו, אלא שבכל דור ודור עומדים עלינו לכלותנו והקב"ה מצילנו מידם".

רוז'שקה מארחתנו אומרת לפתע: עוד מעט תהיינה מצות! עוד באותו יום גנבו חברים אחדים עיסה ממקום עבודתם, בהדביקם חתיכות הבצק לגופם, עברו את הביקורת, הביאו הביתה את הבצק ורוז'שקה עושה מצות, על גבי המחבת. אכלנו, ושתינו ה"קיפיטוק" הידוע, וכל אחד מהמסובים סיפר את סיפורו. ההפתעה שבדבר היתה: שלמרות סעודת — החמץ בפסח — המצומצמת, הרגשנו עצמנו בני־חורין, כחלק מעם הנבחר. כך חגגנו וכך הרגשנו בחג־המצות של שנת 1942 למנינם.

ברוך שומר הבטחתו לישראל, שזיכנו להגיע לארץ קודשנו ולחוג כאן החגים — ובתוכם חג הפסח — תוך הרגשת חירות אמיתית וזקיפת קומת האדם והיהודי שבנו.

מצפים ומתפללים אנו לגאולתם ולרווחתם של אלה שעדיין נשארו שם, מקרב לב, — תפילתנו יוצאת שגם הם יזכו בקרוב לצאת מעמק־הבכא הרוחני ולחיות יחד איתנו בארצם — ארצנו. כולנו נטה שכם, להכין מקומות ואפשרות קליטה, לקבל בסבר פנים את כל אחינו בני ישראל הנדחים ומפוזרים בכל ארצות פיזוריהם, כשיערה עליהם רוח ממרום, לחזור לארצנו הקדושה ולחונן את עפרה, אז נוכל לשמוח על שנתקיימה תפילתנו,

שמבקשים בכל בית ישראל בכל שנה ושנה בגמר ליל הסדר, "לשנה הבאה בירושלים הבנויה".

חלום שהתבדה

זיק של תקוה נדלק בלב שארית הפליטה, ששרדה מהמגיפות האיומות, כאשר נודע בחוצות סמרקנד והסביבה על התארגנות גדודי לוחמים פולניים בהנהגתו של הגנרל אנדרס. היהודים שלנו החלו לרוץ למחנות ריכוזיהם של המגויסים לגדודים הנ"ל במטרה להתגייס למלחמה נגד הגרמנים, תקוותם היתה כי בעזרת הצבא הפולני יעלה בידם לחצות את הגבול הרוסי ולצאת לחופש.

מרובה היתה ההתרוצצות, ותוצאותיה מעטות מאד, המארגנים, פולנים "טהורים" וקתולים לפי דתם, לא שככה עדיין אש שנאתם בלבותיהם ליהודים, על אף סבלותיהם מהגרמנים ולמרות "הטיפול הנמרץ" שטפלו בפולנים אלה — גם הרוסים.

"שחרור המולדת הפולנית" לפי גירסתם — משמעותה: להפטר קודם־כל מהיהודים, לשם כך חקקו חוק רשמי, המגביל קבלת יהודים לשורות צבא אנדרס, וזאת על אף שאלה היהודים גם הם אזרחי פולין היו.

היהודים שלנו היו משתדלים להשיג מסמכים אשר שמות פולניים מופיעים בהם. כל אלה, אם בנוסף לכך — צבע שערם היה בלונדיני ועיניהם תכולות, הצליחו להתקבל לשורות הצבא החדש, אבל כל יהודי שלא היה דומה לגוי, נשלח לביתו כלעומת שבא.

רבתה המרירות, ותקוות חלום יפה — להשתחרר מרעב, ממחסור ומהמחסה הקומוניסטי — נגוזה.

מאות אחדות של יהודים הצליחו בכל זאת להנצל, בתוכם יתומים חסרי הורים או אפילו חסרי אחד ההורים. הם נלקחו תחת חסות הפולנים, וכמה מאות ילדים עזבו את רוסיא והיגיעו לטהרן

באירן ומשם — לישראל. בארצנו זוכרים היטב את תקופת "ילדי טהרן" ואת דרכי קליטתם בארץ.

המוני בית־ישראל חזרו לבתיהם מאוכזבים ושוב חיכו לנס חדש שאולי יתרחש בקרוב. שמועות רדפו שמועות. הממשלה הרוסית לא היתה שבעת רצון מאנשי צבא אנדרס. חיילים אלה בודאי לא שרתו את האינטרסים של הרוסים, בקרמלין חפשו דרכים אחרות כיצד לנצל את המוני אזרחי פולין למטרות שלהם, כיצד להעמיק השפעתם בפולין שאחרי השחרור מידי הנאצים, הם התחילו לתור אחרי פולנים קומוניסטים לצורך אירגונם של אזרחי פולין לפי הרצון "הסובייטי".

אז צף ועלה רעיון להקים אירגון חדש בשם "ז. פ. פ." ראשי תיבות — של אירגון פטריוטים פולניים.

ז. פ. פ. — אירגון פטריוטים פולניים

אחרי ההסכם שנחתם בין הממשלה הסובייטית ובין הגנרל שיקורסקי, נציג ממשלת פולין הגולה, הוקל במקצת מצבם של יהודי פולין ברוסיה.

הסופרת הדגולה, מנהיגתה של המפלגה הקומוניסטית הפולנית ונדה וושילבסקה יחד עם חלק של האינטלגנציה היהודית — ממחנה השמאל, יסדו אז את האירגון ז. פ. פ.. מיסדי האירגון רצו לשוות למנהיגות היהודית של הפטריוטים הפולניים, צביון של רחבות והיקף ככל האפשר, ואף אחדים ממנהיגי היהודים הציוניים והדתיים, הוזמנו לאסיפה המיסדת.

עם מנהיגי היהדות הדתית שהשתתפה באירגון נמנה גם הרב אלחנן סורוצקין שליט"א החי עמנו כעת בישראל — בירושלים וגם ד"ר זומרשטיין ז"ל ששימש כציר (סיים) בפרלמנט הפולני מטעם מפלגת הציונים. כן הוזמנו סופרים ואישי צבור שונים. הוקם הצבא הפולני העממי עם הגנרל ברלינג בראש.

גם בסמרקנד נוסד סניף של האירגון ז. פ. הנ"ל בהנהלתו של ד"ר פיינגולד ואשתו ופרופסור גלאט ואשתו. נצטרפו לסניף האירגון בסמרקנד הרב שטיינברג ז"ל, ויבדל לחיים ד"ר חומט, ועוד אישים שונים ובתוכם גם אני, כותב שורות אלו.

בין התפקידים העיקריים שבפניהם עמדנו אז, היו: מלחמה בגרמנים, שחרור פולין ממשתפי הפעולה עם הגרמנים, עזרה לאזרחי פולין להשתחרר ממצב הגיוון שעבר עליהם בזמן ההוא, ייסוד מפעלים להצלת מאות חולים ממחלות מידבקות שהיו נפוצות באותו זמן ועשו שמות בשורותינו, ממש לחטוף אותם מזרועות המוות במלא מובן המלה. וכן דאגה להלבשה מינימלית של משוחררי מחנות־הריכוז שנהרו בהמוניהם לסמרקנד ולסביבה, כשהם יחפים וערומים.

עזרתה של ממשלת רוסיה לאומללים הללו, בוששה לבוא, וגם לא היתה מספיקה, וזאת מפני שהעם הרוסי כולו עמד במערכה כבירה ליד סטלינגרד, והנשארים בעורף רעבו ללחם, אף על פי כן היינו מקבלים מזמן לזמן מעט מצרכים לחלקם לנצרכים.

מטבעי לא יכולתי מעולם להתייחס באדישות לבעיות השעה שהתעוררו, חדשים לבקרים, את כל מרצי הייתי משקיע בעבודות ההצלה לחולים ולנצרכים. היינו מארגנים קבוצות של מתנדבים, לבקר בכל בית יהודי. חייבנו את מבשלות ארוחות הצהרים למשפחותיהן — להפריש מנה אחת לחולים, היינו מסתובבים כשדליים בידינו ואוספים מנות שהצטרפו לארוחות בכדי לחלקם תיכף בבתי החולים, והנה בעזרת השם ראינו ברכה בפעולותינו, כי במשך זמן קצר נתמעטה התמותה בין החולים עד למינימום.

הצלחה האירה לנו פנים במפעלנו הראשון לתזונת חולים, אז התחלנו לאסוף בגדים משומשים עבור מאות הנצרכים, ולאט לאט הפכה צורתם לצורת אנשים מן היישוב.

צורת החיים הציבוריים שופרה, פתאום נמצאה כתובת לנזקקים, לחיי קהילה ולצורות אחרות של עזרה וסעד. את פעולותינו ארגנו

וחלקנו לאיזורים שונים בהם יסדנו ועדות איזוריות. נפתח גם בית ספר לילדים. עסקני המפלגה הקומוניסטית דרשו שהצביון של כל המוסדות הללו, יהא לפי טעמם.

אסיפות רבות קראו המארגנים המפלגתיים ועסקני המקום, והטיפו ודרשו מהקהל, שיהיו אסירי תודה למשטר הסוביטי, תמורת המאמץ שלהם לשחרר את פולין מעול זרים, ותמורת נתינת אפשרות קיום לנמצאים בשטח רוסי, על אף היותם אזרחי פולין.

מקרה אחד ראוי לציין, באסיפה פומבית תחת כיפת השמים על יד בית הספר נאם יו"ר סניף אזורנו ד"ר חומט, הנ"ל היה עסקן ציוני נלהב בגליציה, וגם יו"ר הקהילה היהודית בטרנוב. הקומוניסטים הכריחוהו להתכחש לעברו הציוני ולשרת את האינטרסים הרוסיים, ד"ר חומט נכנע לגזירת דרישתם בלית־ברירה, הוא הופיע באסיפת ההסברה לפי הקו הרשמי. אפיזודה מעניינת התרחשה אז. תוך כדי שגרא דלישנא, בעיצומו של הנאום, הכריז ד"ר חומט בפאתוס רב "נזכה בקרוב להופיע בפולניה כשמעל ראשינו מתנופף הדגל התכול־לבן". אין לתאר את הרעדה וההרדה שעברה בקרב הקהל שהאזין להנאומים יותר באונס מאשר ברצון, כי אנשי ה"נ.ק.וו.ד. הסתובבו בין הנאספים. פניו של ד"ר חומט החוירו כסיד, ומיד תיקן את דבריו באומרו "הדגל־האדום".

כך חיינו חיי אנוסים והיינו נאלצים לפעול נגד הכרתנו והשקפת עולמנו בכדי להחזיק מעמד ולעבור את הזמנים הקשים. פינו ולבנו לא היו שוים בדברים שהשמענו לציבור.

במשך הזמן קבלנו דרכונים פולניים וכך היינו לאזרחים בעלי מולדת. נתגלו גם אפשרויות עבודה במקומות שונים, איש איש לפי מקצועו. אבל בכליון־עיניים חכינו לגמר המלחמה, בכדי להחלץ מהאושר המדומה ובכדי לנסות להתאחד מחדש עם משפחותינו. רבים לא האמינו אז שזרעי השנאה, החורבן וההרס שהשאירו אחריהם הגרמנים — הניבו פירות כל כך מרים ונוראים. שהאסון הוא כל כך גדול, שכל יקירנו הושמדו ונשרפו בכבשנים,

ואנו נשארנו יתומים וגלמודים, חסרי תקוה להבנות מחדש, אחרי מבול הדם ששטף את עמנו.

היינו עובדים ומרויחים אל צרור נקוב, כי לא היינו רגילים לסדרי עבודה בארץ "סוציאליסטית", רבים התרגלו ליושר האדום המזויף והתעשרו, אך אני הייתי רעב ללחם למרות שהעסיקוני בעבודה טובה, הייתי מנהל קואופרטיב לנעלים בסמרקנד.

הרב שטינברג זצ"ל

הרבה אנשים הכירוהו, הרב כיהן שנים רבות כאב בית דין בתל־אביב וכרבו של בית־הכנסת "ישורון" בעיר העברית הראשונה, בגליציה היה הרב שטינברג מפורסם וידוע בכנויו, הרב מירוסלב, גאון בתורה ובעל מדע נרחב, ביחוד שלט שליטה מושלמת בשפה הפולנית. אחיו, קציץ בצבא הפולני, ניספה עם כל קציני הצבא הפולני ביערות קאטין. בנו הבכור שליט"א רב בקרית־ים ליד חיפה, הרי הוא הרב ר' משה שטינברג שליט"א. הבן הצעיר אברהם נ"י גם הוא שוכן כבוד בארצנו. כאן גמר את חוק לימודיו בטכניון כמהנדס.

התנהגותו המופתית של הרב שטינברג זצ"ל, כיהודי יר"ש, טוב לב ואדם נעלה, ראויה לציון. כל מכריו יזכרוהו ימים רבים. כך להחזיק מעמד! כך לשמור על צלם האלוקים בגלות רוסיא שלא פינקה את המתגוררים בה! לא היה מהדברים הקלים.

"אדם ניכר בכיסו, בכוסו ובכעסו" אמרו חז"ל, ראיתי כבר הרבה אנשי רוח בגלות רוסיא אבל רק מיעוטם החזיקו מעמד וצלם האלקים לא איבדו. הרב שטינברג זצ"ל היה במובן זה גיבור הרוח למופת.

בתנאים — לא תנאים — כדאז מצא עוז־רוח ונפש וגם זמן לקבוע עתים לתורה. כשהיינו עוברים על פני ביתו, היינו שומעים קול תורה בוקע משם ושקלא וטריא בעניני הלכה היה מהדהד בחדרי מגוריו הדלים, יחד עם בניו היקרים והעדינים היה עוסק בהוויות דאביי ורבא, על אף היותו רעב ללחם כמעט באופן מתמיד. אף תלונה לא היתה עוברת על דל שפתיו. כל יהודי שהכירו התיחס אליו בכבוד רב. פעמים רבות היה הרב מופיע באסיפות והיה נואם בשפה הפולנית (לפי שרוב הגולים נזדקקו רק לשפה זו), היה מנחם אותנו ומעודד אותנו להתחזק ולהחזיק

מעמד עד לזמנים יותר טובים, כנאמר "חבי כמעט רגע עד יעבור זעם". פעם בשבתו ע"י הגמרא בשיעור עם אחד הבנים התמוטט הבן תוך כדי לימוד והחזיר את נשמתו לבוראו, ה' יודע כמה זמן לא בא אוכל אל פיות בני המשפחה היקרה הזאת. סמרקנד היהודית התעטפה באבל כבד אך אביו הרב הופיע שוב בציבור ובגבורה ובאומץ כבש את צערו הגדול ואת שברון לבו, והשתדל עוד לנחם אותנו.

תכונה נוספת, יקרה ונדירה מאד, היתה להרב: למרות גדולתו בתורה לא הורגש שום מרחק בנוכחותו, הוא מצא שפה משותפת עם סוגים שונים של יהודים לרבות פשוטי עם וגם ילדים. מקומות מגורינו קרובים היו וזוכרני באיזה דרך־ארץ קדמוהו כל בוקר בברכת שלום. וכיצד הרב זצ"ל היה מתעניין בכל אחד ואחד, ואף בכל פרט שבחיי, אני, היה לו ענין.

חבל, חבל מאד שאיש יקר כזה הסתלק מאתנו, אין עוד מי שיקרין מאור גדולתו ומטוב לבו על הסביבה, אורו וטובו של יהודי ת"ח ואציל נפש כמו שהוא היה, שמוכן היה למסור את נפשו בעד כלל ישראל ובעד כל יהודי ויהודי, בכל עת ובכל זמן.

הפרובוקטור ילובסקי

אכן, גם כאלה היו! לא תמיד נמצאו אישים חיוביים בלבד במחננו, שישמשו לנו דוגמא. גם טיפוסים שליליים לא חסרו אצלנו, ואנו מחויבים להציב יד גם להם. למען ידעו הדורות הבאים כיצד להזהר משכאלה.

לא רבים מכירים אותו כיום. מקום מגוריו בתל־אביב, והוא כנראה כבר פנסיונר, אין ברצונו להתבלט בכדי לא להזכיר למכריו ולניזוקיו את המעשים הטובים שלו. אף הוא מנהל קואופרטיב בסמרקנד היה, קואופרטיב לנעלים. הייתי מתפלא על כך שאני תמיד רעב ללחם הייתי ואילו בכיסיו הכסף היה תמיד מצלצל מלוא־חפנים. הרגלו היה לחייך לכל אדם וליזום

שיחות וויכוחים עם שונים. היעלה על דעת מישהו שיהודי חייכן וטוב סבר זה מוסר את תוכן השיחות לנ. ק. וו. ד.?

מעשה בסופר משה גרוסמן (שתיארתיו בתחילת סיפורי). חבר היה לגרוסמן ולוטגלזן שמו, חבר "השומר־הצעיר" מפולניה. מספרים היו אז בסוד כי הנה הגיע שליח מארץ ישראל לסמרקנד ונפגש עם הבחור הנ"ל, הענין היה מלא מיסתורין. ילובסקי ביקש קרבתם של השנים, והיה תומך בהם בכסף.

בסמרקנד היתה משפחה יהודית מבסרביה, אנשים נחמדים כולם, אם ושתי בנותיה. ילובסקי הזה הצליח לרכוש אמונו של גרוסמן והם התידדו, ושני אלה היו בני־בית אצל המשפחה הבסרבית, אף התידדו עם הבנות, והיו אוכלים שם בשבתות ובחגים. הרגע המיוחל בשביל ילובסקי הגיע, הוא יזם ויכוח עם גרוסמן על בעית עם־ישראל. גרוסמן היה חפשי בשיחתו והביע דעתו כי הבעיה היהודית את פתרונה תמצא אך ורק במדינה יהודית. הגיע ליל הסדר, ילובסקי כיסה את כל ההוצאות, האוירה היתה חגיגית מלווה במנהגי המסורת ובשירים עבריים שיצאו מגרונם, עליזים ומעודדים, והשמחה היתה רבה. למחרת ליל־הסדר אסרה ה"נ.ק.וו.ד." את גרוסמן ואת לופטגלז, בזמן החקירה השמיעו באוזניהם תקליט שבו הוקלטו השיחות והשירים... פסק דין של מאסר לשנים אחדות לשניהם לא אחר לבוא.

ילובסקי התאמץ להוכיח שהוא עושה כל שביכלתו לשחרר את השניים, אך למעשה פעל בכוון הפוך.

פעם פגש אותי ד"ר חומט, שכבר דיברנו בו, ובפיו: משה, אולי תדע מאיזה עץ גבוה שאוכל לתלות את עצמי עליו, וסיפר לי כי הזמינוהו ל־נ.ק.וו.ד. ושם סיפרו לו שילובסקי גילה להם הכל על עברו של ד"ר חומט כעסקן ציוני. אך היות ולא תפסו בעבירה כלשהי בהווה, הריהם מאפשרים לו לחזור בתשובה, לשכוח את עברו הציוני ולשרת את הסוציאליזם. אם יסרב, כאן בסמרקנד תהא קבורתו...

מנהל קואופרטיב לסנדלרות

אחרי שזכיתי בפספורט פולני והפכתי לאזרח ליגלי, נתגלו אפשרויות למצוא עבודה בענפים שונים בסמרקנד, לפתע נזכרתי שפעם למדתי תפרות, אף על פי שלא חלמתי מעולם שאעבוד במקצוע הזה, כי לא היטבתי ללמוד את המקצוע על בוריו. בכל זאת התחלתי לחפש עבודה אמנם לא בכוון תפרות, כי אם במקצוע הסנדלרות שבו היה לי מושג מה, שהרי התפרות אינה כל כך רחוקה מהסנדלרות שהיה אז מקצוע מבוקש מאד ברוסיא הסוביטית. המלחמה היתה עדיין בעיצומה, האוכלוסיה רעבה היתה, אנשים התהלכו יחפים וחצי ערומים, כל תוצרת של נעלים היתה מבוקשת מאד, קואופרטיבים למאות צצו אז במקצועות הללו.

גם בסמרקנד התארגן אז קואופרטיב בשם "שיר פה טרב", הקואופרטיב כלל ענפים שונים כגון, אריגה, חייטות וסנדלרות ואני גם נבחרתי לארגן את ענף הנעלים.

המנהל הכללי שלנו היה נכה־מלחמה וחבר המפלגה, יהודי טוב ופיקח, גנון שמו, מהעיר קריברוק. התחלתי לתור אחרי בעלי מקצוע ארעיים שלמדו את המקצוע ברוסיא והתחילו להתארגן לעבודה. את ההזמנה הראשונה קיבלנו מחברת שיווק ממלכתית בשם "גור־טורק" (בערך כמו המשביר בישראל) ההזמנה כללה 500 זוגות נעלי גבירות. חומר גלם קיבלנו מהממשלה, על פי חישוב של כמות הסחורה שיהא לי צורך בה בכדי למלא את ההזמנה. גישתי לעבודה היתה מאוד רצינית וחשבתי להרוויח את לחמי ביושר ובעבודה קונסטרוקטיבית. בעת ההיא כבר ידעתי כי אין מפעל ברוסיא שיהיה נקי מגניבות וממכירות תוצרת ממלכתית בשוק השחור, אך דחיתי כל רעיון כזה מלבי ולא הנחתי ליצר הרע שלי לפתות אותי. הפתוי היה חזק מאוד: הנה ההזדמנות שלך שתוכל לאכול לשובע, אל תהיה טיפש, למד מלאכה נקיה זו מאחרים, כך לחש לי יצרי. אך אני בתומי זעקתי בלבי: כיצד אפשרי הדבר? הלא למדתי וגם את האחרים לימדתי שהאמצעים

צריכים גם כן להיות כשרים כמו המטרה עצמה. חוץ מזה, הרי הייתי מחכה בכליון עיניים שאוכל לצאת מגן־עדן הסובייטי הזה ואיך ארשה לעצמי להסתבך בגניבות? סרבתי בתוקף להכנע.

המנהל הכללי מר גנון בחן אותי והרגיש במאבק הפנימי שלי, במלחמה בין הרעיון והגשמתו לבין כורח החיים ומלחמת הקיום. הוא חייך ואמר לי: אם ברצונך להתקיים תתרגל עוד להרבה דברים שלא היית רגיל להם עד עתה.

ואמנם, הוא צדק!.

אות הצטיינות

בעד מילוי נורמה בעבודה לפני הזמן!

עם קבלת ההזמנה לספק 500 זוגות נעליים התחלתי לעבוד במרץ. כשגמרתי את עשרת הזוגות הראשונים, הופיע המזמין בלווית המנהל של הקואופרטיב ובקש ממני להפסיק את העבודה, הנני מוכן לתת לך את האישור — הוא אומר שקבלתי ממך חמש מאות זוגות נעליים בביצוע מעולה, כל השאר כבר יסתדר מאליו. הסתכלתי בהם בעיניים בוהות, לא הבינותי מה הם מדברים. הם לעגו לי ופנו אלי בנימה מבטיחה; אל תהיה טיפש, הכל יסתדר בכי טוב. שמע נא בחור! עשרה זוגות נעליים מספיקים בהחלט בכדי להציגם בחלון הראוה של חנות, כדי שכל העוברים ושבים יווכחו לדעת כי יש נעליים... במקרה שאמנם יכנסו קונים, נגיד להם שכל הסחורה כבר נמכרה, ובקרוב יביאו נעליים נוספות. את העורות אפשר למכור בשוק החפשי במחיר טוב למטרת ייצורם של מעילי עור, ברווחים נתחלק כולנו.

סרבתי לקחת חלק בעיסקה זו. מנהל הקואופרטיב ניהל את המו"מ וגמרו מה שגמרו ואני חכיתי להזמנה נוספת. במשך הזמן הכינו לעצמם העובדים כמה זוגות נעליים על־מנת למכרם בשוק החפשי, כל אחד חיפש דרכים להתקיים.

והנה ביום בהיר אחד הנגי מרגיש תכונה מסביבי ושומע רעש והמולה בחוץ. ומה זאת עיני רואות לפתע! הנה המנהל וכל הפמליה שלו מתקרבים לבית־המלאכה שלנו, ביניהם נציגים של כל ענפי הקואופרטיב ואיתם משלחת מטעם סניף המפלגה באיזור שאליו אנו משתייכים. הדגל האדום נישא בראש, מאי־שם מופיע אקורדיוניסט וחצוצרן, ובית־המלאכה מתמלא אנשים. אנשי ואני תוהים, מה קרה? והנה כרוז מכריז "לקום". כולנו קמים והתזמורת החלה לנגן את ההימנון הסובייטי. כולם עומדים דום, ולאחר זה נאום. בתחילה לא ידעתי כי המחמאות שבפי הנואם מכוונות אלי. נלהב היה הנואם, איש המפלגה: הביטו וראו, למרות שחבר זה זר בתוכנו היה, הנה כיצד התאזרח בצורה נאה! כיצד הבין את הצורך לגלות מאמצים, בהתחשב עם המצב המלחמתי. הנה ראו, הוא זכה למלא את הנורמה. במקום ארבעה שבועות עשה זאת במשך שבועיים, חברים! הוא עשה זאת, לאות הצטיינות, אנו מוסרים לידיו דגל אדום.

תהיתי מאוד על כל הענין, על כל השקר הזה שכאן יש לו רגליים, הטכס נגמר, שתינו "לחיים", ששון ושמחה שררו בבית־המלאכה.

תארו לכם שטכס דומה התקיים גם במקום השיווק של הסחורה, הנה במקום למכרה במשך חודש ימים, נמכרו 500 זוגות נעליים במשך שבועיים (רבש"ע! אני מהרהר בלבי, הרי כל זה לא היה ולא נברא...).

כך הפכתי לפתע לפטריוט־גיבור, "סטכנוביץ" של המדינה הסוציאליסטית, של המשטר הצודק ביותר בעולם... כך עזרתי כביכול, למאמץ המלחמתי.

אירוע זה גרם לי שאסתובב ימים אחדים כבעולם הדמיון, בקושי רב עיכלתי את מה שהתרחש כאן ואת המציאות החדשה שאליה נקלעתי.

בבית הסוהר בסמרקנד

אחרי הצלחתי הגדולה כביכול, ואות ההצטיינות שקבלתי על הגיהול הטוב והעבודה המצוינת של הקואופרטיב, זכיתי כמובן בפירסום גדול וממילא התחילו לזרום כמויות גדולות של הזמנות להכנת נעליים מסוגים שונים וידינו היו מלאות עבודה.

ביום בהיר אחד, והנה מופיע נציג של מפעל מכרות וולף־פרם. ובידו הזמנת ענק — אלפיים זוגות מגפיים. לנו כמובן שלא היה חומר גלם ואת זה היה צריך לספק המזמין. וכאן בידו הפתעה, הוא מביא לנו חומר של ממש, עור מעולה לסוליות מתוצרת ארגנטינה, דבר יקר המציאות ברוסיא באותו זמן, חומר שכמעט ולא היה ניתן להשיג בכל מחיר ב"שוק החפשי".

כמה חומר אתה צריך — שואלני המזמין, ואני עורך את חישובי ומודיע לו חגיגית: 16 דצימטר לזוג, חבר נכבד. אזי הוא מציע לי: מוכן אני להכפיל לך את הכמות, ותקבל 32 דצימטר לזוג. אלא מאי, עבור היתרה תשלם לי כמה מיליוני רובלים. אל תדאג, הוא מוסיף לי, עסק טוב מוסר אני לך, מפני שמחירו "בחוץ" לא יסולא בפז וישאר בידך עוד רווח הגון בעסק זה.

ואני בתמימותי סרבתי לעסק זה. מתימר אני לצאת את ארצכם המארחת אותנו כאדם ישר, מבלי לשבת בבית הסוהר, ועל כן אין עסקים מפוקפקים מקובלים עלי כלל, כך אני משיב לו. והוא יחד עם מנהל הקואופרטיב שלי מתבוננים בי כבאדם שנפל מהירח, או שמא יצא מדעתו ואינו שפוי. ואכן העסקה נעשית מאחורי גבי בין הנציג ומנהל הקואופרטיב ולי אין יד בה וממילא גם לא רווח, אלא שלא תחשדוני חינם — האחריות כמובן בידי היא שהרי אני מנהל מפעל הנעליים.

משהגיע החומר היקר למפעל היו הפועלים מתבוננים בו בעיניים גדולות ובוהות, שהרי לא כל יום אפשר לראות חומר

יקר שכזה, וצריך הייתי לשמור יומם ולילה שלא ישימו עליו יד והוא עלול להעלם במהרה.

כאמור, אני לא נהנתי מכל העסקה הזאת כלל וכלל ועל אף מעמדי הנכבד מסתובב הייתי רעב למחצה מפני שממשכורת רשמית, ולו גם של מנהל קופרטיב, קשה מאד להתפרנס, ואפילו לאכול לשובע אין.

מקרה מענין קרה לי באותו זמן, שהדגיש את מצבי "הנכבד": באחד הימים פנה סנדלר — אחד מפועלי — אל אשתי, בלי ידיעתי, ובקש ממנה שתמכור עבורו זוג נעליים בשוק החופשי, ותמורותו תקבל חלק ברווח. משמכרה אשתי את הנעליים במחיר הגון, סירב הסנדלר לקבל את התמורה. גנבתי את הנעליים אצל בעלך עבורך — אמר לה, מפני שלא יכולתי לראות איך שאת מתייסרת להשיג לחם למחיה בזמן שבעלך יש לו כזה עסק טוב קרוב ליד.

*

הלחם מחולק היה בזמנים אלו בקיצוב, על ידי הממשלה, לפי כרטיסים מיוחדים, כרטיס כזה קיבל רק מי שעבד במקום קבוע ומאורגן. אלא מאי — עבודה זו היתה צרה גדולה עבור יהודי שבקש לשמור תורה ומצוות, שכן כל עבודה כזאת היתה כרוכה בחילול שבת.

כמנהל מפעל היו פונים אלי יהודים כאלו כדי לרשום אותם כפועלים במפעלי מבלי שיצטרכו לעבוד, לפחות בשבת ויו"ט. ביניהם נתקלתי בשני אברכי משי, האחד תלמיד "ישיבת חכמי לובלין" — ר' אליעזר פלדברג שמו, כעת רב בחו"ל, השני בחור תמים וירא שמים מגליציה — ר' ברישל רוזנברג. בעבודה לא היה להם כל מושג אך הושבתי אותם ליד שולחן שיעשו את עצמם כעובדים והיו רשומים כסנדלרים כדי לקבל את אותו הכרטיס הנכסף למנת לחם כדי חיים כל שהם. מדי פעם שומע הייתי אנחה

פורצת מגרונם: אוי רבונו של עולם, ראה מה עלה בגורלנו! במקום לשבת ולעסוק בתורתך סנדלרים נהיינו, רחמנא ליצלן.

שמרתי עליהם מכל רע ומכל עין רעה.

לעתים משהיו מתעמקים באיזו סוגיה ומתפלפלים ביניהם בלהט לא הבחינו שהגיע המנהל הכללי של כל הקופרטיב לבקורת, ואז היה הלה צועק עלי: מה אתה רוצה, להפוך את הקואופרטיב לבית מדרש? ונאלץ הייתי לסתום את פיו בשוחד כדי שלא יזיק לאומללים אלו ולא יטול מהם את פת לחמם.

ואכן באופן רשמי היה בית המלאכה פתוח גם בשבתות, אבל השתדלתי שלא יצטרכו לחלל בו את השבת.

— ונחזור לסיפורנו.

משהגיע החומר חיפשתי בעלי מקצוע מעולים לבצע את העבודה וזהיר הייתי מאד בקבלת החומר, שלא לעבור את חישובי. אך בקושי הספקתי להכין מספר זוגות מגפיים, עד ההתרחשויות הבאות.

היה זה באחד השבתות אחר הצהריים בזמן שהיינו סוגרים את המפעל לקראת חופשת יום ראשון. פתאום נגש אלי מנהל החשבונות — גוי שיכור ושונא ישראל גדול ובפיו דרישה: כסף אני רוצה, תן לי כסף לקנות וודקא ביום ראשון. ואני מסתכל בו בתמיהה ומשיב לו: וכי מניין לי כסף, הרי אתה יודע שאפילו את משכורתי הדלה לא קבלתי עוד. והוא בשלו ומתרתח: אתה לא רוצה לתת לי חלק ברווחים השמנים שאתה לוקח לך מהצד? אתה עוד תלמד ממני! עוד תצטער על כך! ואני כתמים חושב בליבי: וכי מה יש לי לפחוד ממנו, הרי אני כל כך נזהר שלא להגות מדבר.

הלכתי הביתה, אל הבקתה הדלה, ואשתי שואלת: ומה עם לחם למחר? ותשובתי: ה' יעזור! אכלנו את המעט שנשאר משבת ושכבנו לישון. לפנות בוקר התעוררתי לקול המולה באזור מגורי, התלבשתי ויצאתי החוצה לראות מה פשר הרעש ולא

פיללתי אפילו שאני קשור לזה המאורע. והנה הרחוב כולו מלא אנשי נ. ק. ו. ד.

פתאום מופיעים ארבעה שוטרים לקראתי ושואלים עלי לפי שמי, כתובתי ומקום עבודתי. משהשבתי להם שאני הוא האיש הם מראים לי צו חיפוש ונכנסים לביתי לחפש. וכי יכול הייתי לעכב בעדם?

והם מחפשים ומחפשים, שוברים קירות, מנקבים ריצפה ומפרקים כל מה שבבית לחתיכות קטונת, אך כמובן שלא היה שום דבר מה למצוא.

ואז מתחילה חקירה: היכן היהלומים? היכן הדולרים? היכן?... היכן?... ואני מחייך ושואל אותם: ולמה אתם לא שואלים איפה הלחם שלך לארוחת הבוקר, הרי גם זה לא מצאתם בביתי? הם נראים קצת נבוכים, ואז אני שומע אחד מהם שאומר לחבריו: מטורף שכזה הראיתם כבר מימיכם, יושב לו על מכרה זהב ופרוסת לחם לארוחת בוקר אין בביתו.

הם התישבו לאכול ארוחת בוקר מפיתותיהם ואשתי המבוהלת מכינה להם תה חם. הם כיבדו אותנו מפיתותיהם ואני מחייך לאשתי וחושב: הרי אמרתי אתמול בערב שיהיה לנו מה לאכול בעזרת ה', ואכן יש.

למרות שלא מצאו דבר להאשים אותי פקודה היתה בידם, והם היו חייבים לקחת אותי איתם, ואף אני מלאתי את חובתי ללכת איתם — ברירה אחרת לא היתה בידי.

שוטרים לפני ושוטרים מאחורי ואני בתווך, הפושע המסוכן מובל בחוצות העיר. מגיעים לבית הסוהר. מגלחים את שערות ראשי, ממלאים טפסים לעשרות והרי אני אסיר מן המנין.

נהוג אצלם לעשות את כל מה שאפשר כדי לשבור את האסיר ולשם כך אף מבצעים את החקירות בעיקר באמצע הלילה, חקירות ארוכות ומיגעות מאד. משתתפים בחקירות אלו קציני בכירים, פסיכולוגים ושאר מומחים למיניהם, והם משתמשים בכל

טכניקה אפשרית ובלתי אפשרית לשבור את רוח הנחקר ולהוציא מפיו את אשר הם מבקשים שיאמר.

עמדתי בכבוד בחקירה שנמשכה ברציפות עד שעות הבוקר שלמחרת ברציפות, כשכל שעה מתחלף החוקר. בתחילה ניסו בטובות, אחר כך באיומים ולחצים אחרים אך ללא הואיל. הם גם ניסו להוציא מפי איזה עדות לגבי אחרים אך גם כאן הייתי זהיר מאד, שלא לקלקל לאחר. ואפילו חבילת סוליות שלנו שמצאו, לטענתם, בבית המחסנאי, לא הואילה להם להוציא דבר מפי.

סוף סוף העבירו אותי ממחלקת החקירות אל בית הסוהר המרכזי ושם גם נודע לי שלא הייתי בן יחיד בכבוד זה שנפל בחלקי, אלא שכל אנשי הקואופרטיב לכל ענפיו, יחד עם "המנהל הגדול" כולם הובלו אחר כבוד בדרכי.

גם מנהל כלא זה התחיל בחקירותיו אלא שכאן נתמזל לי מזלי ואחת השאלות הראשונות היתה שאלה על מקצועי. משעניתי לו שתפר אנכי קפץ על המציאה והחליט לנצל אותי לצרכיו, אתה תעבוד בבית המלאכה של בית הסוהר ותכין נעליים לאשתי — פקד עלי. אכן גם אני קפצתי על מציאה זו, ודאי עדיף כך מאשר לשבת ימים שלמים בחברת פושעים. ואכן גם "מעדנים" קבלתי לסעודתי, תבשיל של דייסת כלבים, אלא שלגבי הנהוג לתת לאסירים רגילים היה זה מעדן מלכים, שכן הם היו מקבלים עלי כרוב רקובים בלבד.

במשך ימי שבתי בבית כבוד זה נפגשתי גם עם החברים האחרים לעבודה, וגם הם השיגו במשך הזמן פרוטקציה זו — לעבוד במקצועם.

בעבודתי הייתי שובר מדי פעם מחט תוך כדי תפירה ואזי היו שולחים אותי בליווי שוטר העירה, לקנות מחט אחרת. היתה זו דרך לפגוש במכרים, להשיג אי אלו ידיעות ואף מעט דברי מאכל.

לפנות ערב איפשרו לאסירים להפגש בשער עם נשיהם, וביניהן היתה באה גם אשתי. קבלנו מאורחנו מעט מזון ואי אלו ידיעות על מצבנו ואף נקבעו דרכים להעברת ידיעות בדרכי סתר. מהן נודע כי המנהל הגדול — שהיה חבר המפלגה — כבר שוחרר ועתה הוא מטפל במרץ בשחרור כל אנשי הצוותות האחרים.

שוב זומנתי לחקירה אצל קצין ו"דרבין" שמו. הוא נטל זוג מגפיים מעבודתי פרק אותם וימדוד את חלקי הסוליה והנה הכל מתאים למה שרשמתי אני בהזמנת החומר. ואני רואה אותו יושב נבוך מעט ואני אומר לו בכעס: חבר דרבין, האם באמת זה מעניין אותך להאשים בן אדם ללא יסוד? והוא צועק עלי: איזה חבר אני לך? אל תלמד אותי מה לעשות — ושתקתי.

עשרים יום ישבנו תחת מגעול ובריח, וכל אותו הזמן הופעלה מכונת השכנוע הרוסית כראוי. קציני הבולשת קיבלו מאתיים אלף רובלים וסכום דומה קיבלו רואי החשבונות שבדקו את מאזני החברה והיו אמורים להעיד בעדנו. סוף סוף נקבע יום המשפט. ישב בדיננו שופט מקצועי ושני חברי מפלגה — נציגי העם. לפני היפתח המשפט קרא השופט הצידה את המנהל הכללי של הקואופרטיב ואמר לו: אדוני, ודאי ידוע לך שגם לי קשה לחיות ממשכורתי בלבד. נתנו לו גם כן עשרים אלף רובל, וכך יצא פסק דיננו זכאי והשתחררנו.

אחרי השחרור לא התחשק לי לחזור למקום עבודתי הקודמת שנהרס בזמן מאסרנו. להתאמץ להקים מחדש מקום שגם איננו מפרנס כראוי וגם אינו נותן בטחון לאדם, למי יש חשק לזה. התחלתי לעבוד בביתי לתפור נעליים לשוק החפשי.

יום אחד מופיע בביתי קצין משטרה בכיר ודורש ממני רשיון לעבוד בביתי. הראתי לו את תעודת השחרור מבית הסוהר ואומר לו — הנה הרשיון שלי. הוא פקד עלי להתיצב למחרת לפניו במשטרה. אני, ששבעתי די ממשטרה, לא התיצבתי לפניו. קבלתי מספר תזכורות ממנו, ואני בשלי — איני הולך. לבסוף פקעה

סבלנותו והוא הודיעני שאם לא אגיע תכף יעשו זאת על ידי שוטר — במאסר ויהא סופי רע. בלית ברירה הולך אני לשמוע, מה חדשות טפלו עלי ומה טוענים נגדי עתה. תתפלאו, דרישה חד משמעית לו, בשם הצדק הסוציאלי והיושר הרוסי: הכן לי מיד זוג מגפיים מעור משובח, ואם תסרב אמצא כל סיבה שבעולם לאסור אותך ואחזיר אותך לבית הסוהר לזמן בלתי מוגבל. מלאתי את בקשתו בלי כל שהות ועוד הודיתי לו על אדיבותו. וכך זכיתי למנוחה קצת.

פגישתי עם אנשי חב"ד

בעבודה השגרתית בקופרטיב ליצור נעליים, וגם אחר כך כעצמאי נהלתי אורח חיים צנוע ורגיל. בעית הלחם אכן נפתרה ועל בשר במשך כל השבוע לא עלה בדעתי כלל וכלל, לעתים עשינו מאמץ להשיג לפחות איזה סימן לבשר לשבת או חג.

היה מקרה מזעזע בסמרקנד שעורר גועל בכל הציבור ובגללו נמנענו מלגעת בבשר. יום אחד עלה ריח רע ממרתף אחד הבתים, מעין סרחון של מתים. הודיעו על כך למשטרה וזו ערכה חיפוש ומצאה שם משחטה ושיווק בשר בלתי ליגאלי. אלא שבמקום לגלות שחיטת בהמות בלתי כשרה, נמצאו שם ששה ראשים של בחורות צעירות. נתברר שבעלי המקום רצחו אותן ומכרו את בשרן כבשר עגל. המאורע הזה השאיר רושם מזעזע נורא ובל ימחק על כל אנשי העיר, ואף שמצאו את הרוצחים ותלו אותם על העץ, פסקו רוב אנשי העיר מלאכול בשר, ואף אנו הרגשנו מאז בחילה ממאכלי בשר, ואף שבהשגת בשר כשר בטוחים מבעיה כזו.

באותו זמן עבר עלי זעזוע אישי קשה ונורא. יום אחד אני מקבל מכתב מאמא, היה זה מכתב פרידה בדרכה האחרונה אל כבשני האש של הנאצים בפולין, יחד עם בנה הצעיר לוי בנימין הי"ד.

ומכתבה של אמי האהובה הנפרדת מבנה אהובה ומבקשת ממני כצוואה להמשיך ולהתאמץ לחיות ולנקום בזה את נקמתה מידי רוצחיה בזה שאשאר יהודי נאמן למרות הכל, ולעשות הכל להציל יהודים אחרים ולבנות מחדש חיים יהודיים שאויבינו כל כך ביקשו לבטלם. כשקראתי את המכתב נשברתי לגמרי ובלב שלם בקשתי את נפשי למות, אוי! כמה התפללתי להתאחד איתה, ועם כל בני המשפחה שעלו בגורל יחד איתה. אך הלא כבר ידועה קביעתם של חז"ל: "ועל כרחך אתה חי" ועל כן מה יכולתי לעשות. אכן נפול נפלתי. משתדל הייתי להשיג משקאות זולים

ומשתכר בהם עד אבדן חושים ואז מקיא את שארית קרבי ונופל ברחוב רדום לשעות ארוכות. אשתי המסכנה סוחבת היתה אותי בשארית כוחותיה אל בקתתינו הדלה מנקה אותי מן הלכלוך ומשכיבה אותי על מיטה. במשך תקופה מסויימת היה הדבר קורה מדי יום ביומו.

יום אחד ואני עומד ברחוב ושותה כדרכי והנה יהודי לקראתי, יהודי בעל הדרת פנים, זקן לבן וארוך יורד לו על פי מידותיו ועיניים לו תכלת עמוקות ובעלות מבט חודר המלטף לב ונפש, ובפיו ניגון רך המושך את הלב. והוא מביט בי ומודד אותי מכף רגל ועד ראש. מביט בי בתוגה עמוקה ושואל אותי בחומרה מעושה כביכול: עמוד נא ואמור לי, מי הרשה לך להתנהג כמו שאתה עושה? וכי כך אתה מקיים את צוואת אמך הקדושה? האם אתה כבר בטוח שזה הסוף? לא אדוני! עוד יבאו ימים טובים מאלה! תתגבר! ותעזור למפעל הבניה של עמנו שיבא אחרי החרבן.

ויהודי יקר זה מחסידי חב"ד, ר' ברוך דוכמן שמו, זצ"ל, ממשיך בדבריו: האם אינך יודע שכל פעולה שאתה עושה כאן מצולמת ונקלטת במרומים, ושם מצויים נשמותיהם הזכות והטהורות של אמך ושל שאר בני משפחתך, שקדשו שם שמים, והם משתאים. ואמך שואלת: הזה הוא בני, הלוחם התמידי? האם גם אתה נשברת? ומי יעמוד לנו, אם כן, להקים את עמנו מעפרו.

טל של תחיה! הדברים יורדים על לבי ורוח חדשה אני חש בקרבי. ועוד כך, בעמידה, לומד איתי ר' ברוך זה, פרק בתניא — בעל פה ואומר לי: חזק ואמץ! ואני חש כוחותי שבים וחוזר לחיים "נורמליים" עד כמה שהיה באפשרותנו אז.

מאותו יום התחלתי להתבונן במעשיו של איש יקר זה ועוקב הייתי אחרי מעשיו ומעשי ביתו. ואכן ראיתי אותו ואת חבורתו בגדולתם — במסירות נפשם על התורה והמצוות. רואה הייתי שמדי פעם מתאספים קבוצה של אברכים בבית פנימה, ובפינה

נסתרת עומדת בהמה מוכנה לשחיטה. בעד שחיטת בהמה — אם נתפסת, היה דינך 5 שנות מאסר, אבל הרבי ציווה אברכים אלו ללמוד שחיטה כדי לספק בשר כשר לכל המבקש זאת. חלק מהאברכים היו שומרים בשער ועל הגגות הסמוכים לבית כדי להישמר מעינא בישא של השלטונות, בעוד שבפנים מכין אברך את סכינו ושוחט על מנת ללמוד ועל מנת להאכיל. לא פעם היה קורה ששחיטת הלומדים לא עלתה יפה ואזי היו צריכים לבתר תכף ומיד את הבהמה ולמכור את הבשר לגוי וההפסד היה גדול, שכן מחיר בהמה היה בהון תועפות. אך הם לא התרגשו מכך, משנגמר המבצע היו כל העקבות נעלמים ועולם כמנהגו נוהג; והכל בשמחה והתלהבות.

בשבתות וחגים היו מתאספים בבית חסידים ואנשי מעשה ועל כוסית משקה היתה בוקעת שירה חסידית ערה ולוהטת. ואני שואל את עצמי: כוחות כאלו מניין לוקחים.

שאלתים פעם: וכוסית זאת שאתם שותים, לשם מה? אנחנו תמיד בחזית, השיבוני, בתי הסוהר מלאים אנשינו שנאסרו בגלל מעשיהם. ובשתיה של כוסית ואיחולי לחיים לאלו שעוד בחוץ אנחנו מתעודדים ומתחזקים כדי שנוכל להמשיך במלחמה נגד אימפריה גדולה זו ששמה לה למטרה למחות את עמנו מעל פני האדמה.

מעשה קרה בשמחת תורה, משהתו כמה כוסיות יצאו החסידים לרחוב ועצרו את התחבורה בריקודיהם. ברחוב הסואן קמה מהומה והנהגים התחילו לצעוק: מה אתם עושים, מה אתם מפריעים? בא ושתה גם אתה, הזמינו אותו החסידים. מה פתאם, זעק הנהג, אני ממהר! תנו מעבר! לפתע צועק לו אחד החסידים: מה?! וכי אינך רוצה לשתות כוסית לחיי אבא סטלין? נבהל הנהג וקבל כוסית, ואחריה עוד... לחיי כל המי והלא מי שבמדינה. ולא עברו רגעים רבים והרחוב כולו רוקד ומבושם כהוגן; ובאמצע — קבוצת יהודים רוקדת בהקפות של שמחת תורה ומהללת את בוראה.

ככה ידעו חסידים אלו להטעים גם לערלים אלו את טעמה של שמחה יהודית ולשמוח בעצמם מבלי שיפריעו בידם.

חויה אחת לא תשכח ממני כל ימי.

היה זה בחג הסוכות, זכיתי לישב בסוכתו של רבי ברוך זצ"ל. אשתי הביאה לנו סעודת חג — פיתה, סלק לבן וקצת דזוגרה, אותו מאכל שכבר זכינו לו רבות. אך מצב הרוח היה מרומם. ר' ברוך מקדש וכולנו רואים על פניו שהוא איננו כאן, רוחו משוטטת בעולמות עליונים וכל כולו אש קודש. רחוק הוא ברגע זה מעולמנו השפל וכל כולו שרעפים. רק פזמון מתפזם לו מבין שפתיו, ניגון של געגועים ושל השתפכות הנפש.

לפתע הוא נוטל את ידי וקורא לי: בא נרקוד! ומיד רגליו עולות ויורדות ובהתלהבות הוא שר ורוקד וסוחף אותי עמו.

"אשרנו מה טוב חלקנו ומה נעים גורלנו..." הוא שר ומדביק אותי בהתלהבותו, ואף אני רוקד עמו בכל כוחי, אף שלא הייתי בעצם מרוצה כל כך מחלקי וגורלי, אך באותו רגע לא זכרתי דבר ורוקד אני עמו בעינים עצומות והתעלות שכמותה לא ידעתי מעולם. לפתע הוא נעצר, תופס את ראשי ושואלני: אתה רואה?! כן, אני משיב, והוא שואלני: מה, מה אתה רואה? ואני לתומי — את הבית ממול. ורבי ברוך מזדעזע ונאנח: מה? וכי אינך רואה את השמחה בירושלים, את שמחת בית השואבה. את שמחת ניסוך המים? וכי אינך רואה את האור המאיר כל חצר בירושלים וכל בית בו? האם אינך שומע את הלווים מנגנים בכינורות ובנבלים, בתופים וחצוצרות — את הסימפוניה המופלאה הזו? והנה שם, שם אתה רואה את זקני הסנהדרין, חסידים ואנשי מעשה מרקדים לפני העם ובפיהם הניגון הנפלא: אם אני כאן הכל כאן, למקום שאני אוהב — שם רגלי מוליכות אותי. אתה לא רואה ולא שומע; אוי! כמה חבל! הרי מי שעינים לו הרי הוא רואה ומרגיש תמיד שמחה אמיתית ונצחית. אפילו בכותלי בית הסוהר אוכל לראות ולהרגיש שמחה אמיתית בבטחון אמיתי שגם אנחנו נזכה להשתתף

בשמחה זו במהרה בימינו. אל יאוש ידידי, אל יאוש, תזכה גם אתה, ובלבד שלא להתיאש, ורק לעבוד את ה' בשמחה. התפללתי אז בלבי: רבוש"ע, עזור נא לי שגם אני אוכל להרגיש כפי שמרגישים יהודים יקרים אלו — מקנא אני במדרגותיהם. שהרי הם הם הנותנים לנו את הבטחון בעתידו של עם ישראל — שנצח ישראל לא ישקר — כל עוד וכאלו בתוכנו.

מקרה משעשע, אף שמסוכן היה, אירע פעם ביום חג לאומי לחברי המפלגה הקומוניסטית — באחד מימי אוקטובר. ביום זה היו מחלקים במיוחד מנות לחם לבן ואף מעט סוכר ועוד אי אלו דברי מותרות. נהוג היה לקשט ביום זה את רחובות העיר בתמונות מנהיגים ודגלים של הלאום וליצור אוירה של חג. ביחוד השתדלו לעשות כך ברחוב היהודי, ואף הקימו ליד אמת המים, שעברה במרכז, במה גדולה ועליה פסלי המנהיגים ובראשם פסל גדול של "משחרר" האומה — סטלין. הילדים שיחקו ברחוב ועוברים ושבים לא שמו לב לכל הנעשה. והנה עובר לו שם יהודי זקן מחסידי חב"ד, זקן ארוך לו ופיאות ותחת זרועו טליתו ותפיליו, ניגון בפיו ודעתו בדוחה; והוא נעצר ומתבונן ב"הצגה" זו של הפסלים הללו. לפתע והוא מפנה מבטו לעבר פסל "המשחרר" סטלין וקורא לעברו: "פושע ועוכר ישראל שכמותך" והוא מעניק לו סטירה הגונה על לחיו עד שזה מתגלגל לאמת המים ומתפלש שם. הסובבים שם נבהלו מהמראה, ומה יעשו אם במקרה רואה את המעשה הזה איזה איש מפלגה או מלשין כל שהוא ולילשינו על "חילול קודש" זה. תכף ומיד דאגו להחביא את בעל המעשה, אח"כ הוציאו את הפסל מריבצו, ניקו אותו מהליכלוך החיצוני (מהפנימי זה בלתי אפשרי), השיבוהו למקומו ועברו לסדר היום. ובכך נסתיים מעשה משעשע שעלול היה להפוך לצרה צרורה.

זכיתי לחיות ולפעול במחיצתם של יהודים יקרים אלו — אנשי חב"ד, ביניהם: ר' בנימין גורודזינסקי שגרירו של הרבי שליט"א בעולם, ואחיו ר' שמחה, שנידון למות ודינו הומתק אח"כ

לחמשה עשר שנות מאסר, וזכה עוד לעלות לארץ ישראל, ולנהל ישיבה בשביל ילדי בוכרה בכפר חב"ד; ר' מאיר ויתקין, ר' אהרן יוסף ואביו ר' ישראל נח שחיו אח"כ בפריז ועוד. ואכן רבה הערכתי מאז ליהודים יקרים אלו שיומם ולילה עוסקים בהפצת תורה ויראת שמים מוסר וחסידות במסירות נפש. ומה אברכם? שיזכו להגיע לכל אתר ואתר ויראו ברכה במעשי ידיהם.

קיצה של המלחמה — ראשית פדותנו

קיצה של המלחמה החל מנצנץ מתוך האפילה. העינים עמדו בפני הכרעה וכל הצדדים שולחים את מיטב הבנים לקרב הגדול המתחולל ליד סטלינגרד — קרב בו נתנה רוסיא לבדה ריבי רבבות קרבנות.

ערים שלימות נתרוקנו עקב המלחמה ומפעלים שבתו מעבודתם מחוסר כח אדם. וברחובות מסתובבים רק זקנים וחולים ואי אלו פליטים, והם תרים אחר פת לחם צר.

כל העינים היו מכוונות אל המלחמה, אל שדה הקרב הנורא, ועל אף כל הטענות נגד המשטר לא היינו יכולים להתעלם מכך, שמדינה זו והעם הזה מקיזים את דמם במלחמה נוראה נגד אויב האנושות האיום, היטלר ימ״ש, והיתה הערכה לכך.

ואם להיות נאמן לעובדות הרי שבאותו פרק זמן אף היה לנו הפליטים יחס אוהד למדי מצד השלטונות ואף חולקו לנו מנות זעומות של מצרכי מזון — גם להם עצמם לא היה הרבה יותר.

השלטונות ניסו לארגן בינינו פלוגות עבודה, מבין צעירי הפליטים, כדי לנסות לייצר לפחות מינימום של צרכי מלחמה — כח עבודה אחר לא היה קיים.

והנה ביום מסויים חטפו כוחות הבטחון אנשים צעירים ברחובות העיר, הכניסו אותם למחנה גדול לשם מיון והעברתם למרכזי יצור קרובים לחזית. גם אני נתפסתי והוכנסתי למחנה זה.

פחד ובהלה אחזו באנשינו; רבים ניסו לפדות עצמם בשוחד של ממון, אך ללא הועיל.

מטבעי אופטימיסט אני ולא דאגתי יותר מדי, ומעבר לזה, במיוחד כאן שהחיים לא היו יקרים כל כך שיש לדאוג להם במיוחד;

ועוד, ומי יודע היכן בטוח יותר בימים טרופים אלו — כל מקום וצרותיו וסכנותיו. על כן בשלוה הייתי מסתובב במחנה ומתבונן בשומרנו — חיילים נכים ומוכי גורל ששוחררו מהחזית.

פתאום נתקלו עיני באשה בין השומרים. אשה שעשתה לי רושם שיהודיה היא. התקרבתי אליה והתחלתי מגלגל שיחה עמה, ואכן התברר לי שלא היתה כאן טעות — יהודיה היא ואידה אברמובנה שמה. כך אמרה באידיש עסיסית שבפיה, ומקייב היא. שמחה היתה לפרוק מעליה את עול צרותיה, וסיפרה לי את כל קורותיה.

ראיתי לפני אשה אומללה על סף יאוש. למרות מדי הצבא שהיתה לבושה בהם, והרובה הגדול שתלוי על כתפיה זלגו עיניה דמעות בלי הרף ובלבה כבר החליטה להתאבד, ועוד באותו לילה. סבלה היה ללא נשוא וכח לא היה בה כבר לעמוד במשא הזה.

מתוך סיפוריה נודע לי שיום לפני שהגיעה לסמרקנד נהרגו בעלה ובנה היחיד בקרב עם הגרמנים והיא נותרה עם גופותיהם יחידי בעורף כדי לקבור אותם — כשהחזית מתקדמת הלאה.

באותו רגע שכחתי את כל צרותי אני וכל לבי נתון רק לדבר אחד, כיצד להציל אשה אומללה זו ממוות. אספתי את כל כח השכנוע שבי כדי לנסות להביאה לידי הכרה שעל אף הכל יש טעם להמשיך לחיות. שעות ארוכות שוחחנו, כשאני מעלה מדי פעם טעמים וסיבות שונות ומשונות, ורעיונות מי יודע היכן מצאתים, עד שסוף סוף הצלחתי לשנות את דעתה מלבצע מעשי יאוש, תוך כדי הבטחה ששתדל למענה בסידור מתאים.

למחרת בבוקר התחילה אשה זו לחפש קשרים אצל הממונים עליה, כדי לשחרר אותי מהגיוס הזה. ואכן הדבר עלה בידה ולמחרת היום כבר הייתי משוחרר. חזרתי לעבודתי בקואופרטיב בו עבדתי קודם, ואף מצאתי עבודה שם לאותה אשה אומללה. היא נתקבלה לעבודה כקופאית. לעתים הייתי הולך לבקרה ולעודדה, לאחר שעות העבודה. גרה היתה בבקתה דלה ועלובה.

שם ראיתיה יושבת שעות ארוכות ליד נר דולק ומתבוננת בתמונת בעלה ובנה ובוכה עליהם.

עם הזמן השתפר מצבה יותר ויותר — אכן הצלחתי במשימה להציל את חייה ולנטוע בה זיק של תקווה, לטעם בחיים ולעתיד טוב יותר.

הקרב ליד סטלינגרד היה לנקודת מפנה בתולדות המלחמה. הפסדם של הגרמנים בקרב זה היה לצעד מכריע בסיום המלחמה. מכאן ואילך התחילו הגרמנים נסוגים והצבא הרוסי מתקדם והולך ומשחרר מידם את השטחים. גם מחזיתות אחרים, של בעלות הברית, הגיעו שמועות טובות. התעוררה ההרגשה שאכן הקיץ הקץ ומבול הדמים יפסק במהרה.

באותו זמן הייתי פעיל באירגון הפטריוטים הפולניים ואף חיינו חיים די שקטים — יחסית, וזאת מאחר שיצאתי זכאי וקיבלתי "רהביליטציה" כאזרח נאמן מכל ההאשמות שטפלו עלי בפרשת מפעל הנעליים שספרתי עליו.

העבודה העיקרית של האירגון היתה אז לארגן את מפעל הנקמה בגרמנים על השחיטה שעשו בקציני הצבא הפולני, ביער קטון.

האמת ההיסטורית בפרשה אפילה זו — הטבח הנורא, כנראה שלא תודע לעולם. ואכן רבים למדי הם הגורסים כי את הטבח ערכו דוקא הרוסים. אך בודאי שהיה נוח להם ביותר להסוות את המעשה המחריד הזה כמעשה גרמני, ואין צורך כלל לפרט את הסיבות הברורות.

גם אנו לא נתנו את דעתנו לבירורים יתרים והלכנו בתלם: אספנו כספים למאמץ המלחמתי שמטרתו — נקמה בגרמנים. ואכן בין כך ובין כך, מטרה זו — של נקמה בגרמנים, היתה קרובה ללב כל הציבור וכולם נענו בחיוב ובאהדה.

ואנו חיים במתח נפשי בלתי רגיל ועטים בחוסר סבלנות על כל בדל של חדשה או ידיעה הבאה מהחזית. כולנו נעים ברוח לפי

קצב החדשות והידיעות. ואכן בזה אחר זה מגיעות הבשורות המשמחות, המגיעות מארצות הכיבוש הגרמני, המשתחררות זו אחר זו, מעול הכיבוש הנאצי.

הנה... הנה... החזית מתקרבת כבר אל הגבול הפולני ועל הגבול הפולני מרכז כבר את כוחותיו הגנרל ברלינג וממתין לאות להיכנס לארצו, ואנו מחזיקים לו ידיים וממתינים איתו.

אינני מתיימר לתאר כאן את מהלך המלחמה, בכך ודאי שאין לי כל מושג. אני בא רק לתת תמונה כלשהי על חיינו על רקע מאורעות גורליים של אותם ימים הרי גורל.

במשך הזמן נוצר גם קשר עם ארצות חופשיות על ידי גורמים שונים שעסקו בחיפוש קרובים, והיה זה פתח הצלה גדול, שכן התחילו להגיע חבילות של מזון והלבשה לאותם מאושרים שהצליחו למצוא את קרוביהם. כמובן שמיד נסמכו להם מתווכים וסרסורים למיניהם, לצרכי מסחר וחליפין ורבתה הפרנסה לציבור. ואף מקצוע מחודש לגמרי התפתח כאן, מומחה למציאת קרובים, שתפקידו היה למצוא את כתובתם של קרובים שידוע על קיומם אך לא ידעו את כתובתם. אנשים אלו יצרו קשרים עם גורמים שונים עד שמצאו את המבוקש. ואכן אם עלה בידם למצוא כתובת שחבילה בעקבותיה, והיה שכרם מחצית החבילה.

באחד הימים ארעני מאורע מרגש. שני יהודים מתדפקים על דלתי. אני פותח את הדלת והנה שני יהודים יקרים בפתח — אכן אורחים רצויים מאד: ר׳ יהודה קמינר ור׳ יעקב ורדיגר — ז״ל, בקבוק משקה בידם, השמחה בעיניהם ובפיהם בשורה טובה: באנו לחגוג בצוותא, הם אומרים, נתבשרנו שעם ישראל חי וקיים. והם מראים לי עתון שמצאו בתוך חבילת מזון — והוא עתון היוצא לאור על ידי פועלי אגודת ישראל בלודז׳ — בזמן האחרון. האומנם? נמלטה זעקה מפי, הנכון הוא הדבר שתנועתי חיה וקיימת? דמעות של גיל ירדו מעיני ובלב מלא שמחה נטלתי מן המשקה ובקול גדול איחלנו לחיים אחד לשני, שנזכה למצוא

הרבה הרבה ניצולים מתנועתנו, ולשוב להקים את המפעל על תילו.

ובציבור של יהודי פולין התרגשות רבה, השמועה הגיעה שגם פולין שוחררה. הפעילות קדחתנית לקראת הרגע בו יהיה אפשר לחזור לשם, ומי מאיתנו אין לו מה לחפש בארץ זו. ואכן נודע שבקרוב יהיה ניתן לשוב. הרגשות מעורבים — "גילו ברעדה". — הגילה על שנסתיימה גלותנו ומתחילה הפדות, והרעדה מפני מה שעומד להתגלות לפנינו. הידיעות על ההשמדה הנוראה כבר הגיעו אלינו וידענו שמעטים הסיכויים למצוא משפחה. על המושג משפחה שלימה אף אחד כבר לא חשב אפילו, היתה רק משאלה בלב, למצוא לפחות אי אלו קרובים ששרדו מהחורבן הנורא. היו אף רבים שהתלבטו, האם יש בכלל טעם להכנס לגאי הריגה זה — אל קברי יקירנו, לראות בשבר עמנו.

עלות השחר

— מתום המלחמה

עד ארץ ישראל —

צעד ראשון

רוב רובו של הציבור החליט לנסות את מזלו וליטול מקל נידודים ביד, לנדוד ולנוד עד שנמצא משהו לפחות. הפעם הייתי זריז יותר ואכן עלה בידי להיות בין הראשונים לדרך. זכיתי לצאת מרוסיה עם הטרנספורט הראשון, של כמה מאות יהודים, השב לפולין.

והדרך מיגעת מאד. אנחנו דחוסים בקרונות של רכבת משא ומיטלטלים מתחנה לתחנה. אבל ברגע זה באמת אף אחד לא נתן דעתו על קטנות מאין אלו. הסתפקנו במעט המזון שקבלנו לנסיעה של שבוע ימים מראש וכל רצוננו אך להגיע.

קרבנו אל הגבול הפולני ותחנתנו הראשונה היתה שלזיה התחתונה. קבלו את פנינו נציגי הממשלה ונציגי מוסדות יהודיים בין לאומיים כנציגי הג׳וינט ו״ועד ההצלה״, שפעלו אז בפולין. זוכרני ביניהם את ר׳ יעקב גריפל, את גב׳ שטרנבוך משויץ ועוד.

חילקו את הקבוצה לעיירות שונות באותו איזור. אני ואשתי קיבלנו מקום בעירה נוי־זלץ עם עוד משפחות. התרכזנו שם בקבוצה שלימה של משפחות דתיות, התארגננו כקיבוץ הכשרה ותיכננו הכנות ודרכים לעלות בהקדם לארץ ישראל.

סוף סוף הירגשנו מעט הרווחה. נוסף לדיור שקיבלנו, קיבלנו גם מצרכי מזון ואף סכום כסף מזומן כדי שנוכל לנסוע בחופשיות ולחפש קרובים ובני משפחה. ואכן בכל הארץ היתה נדידה רבתי ובכל מקום הייתי פוגש אנשים המחפשים אנשים אחרים. ואף אני הלכתי בדרך זו, ולאחר מנוחה של מספר ימים השארתי את אשתי בעיירה ואני יצאתי לנוד בדרכים מבלי דאגה יתרה, שכן

בטוחה היתה בקרב ידידים ואף בעית פרנסה לא הייתה קיימת, ברגע זה.

אמנם, אף שהמלחמה נסתיימה כבר והנאצים נוצחו, בכל זאת היתה סכנה גדולה להיות בדרכים, שכן הפולנים, שרשעתם ושנאתם אינה נופלת משכניהם, לא יכלו להשלים עם זה שהנאצים לא סיימו את מלאכתם ועדיין נשארו יהודים לפליטה. ואכן הם השתדלו להמשיך במלאכה עד כמה שידם הגיעה. שומעים היינו על רצח יהודים בדרכים בידי הפולנים, או בעיירות קטנות שעליהם הגיעו ניצולים בודדים לחפש קרובים או שכנים שאולי נשארו בחיים, ובאין מגן מצבא הכיבוש במקומות אלו היו למאכלת חרב בידי רשעים ארורים אלו — הי״ד וישיב לשונאנו כגמולם! על כן פוחדים היינו להיראות בלילות בחוצות או בדרכים. ומה עוד, שנשק רב היה עדיין בידי התושבים ורעש היריות היה נשמע עדיין בתכיפות בחוצות.

הידיעות שקבלתי מעיר מולדתי — צ׳חנוב, היו עצובות מאד. לא נותר איש לפליטה מאלו שנשארו בעיר, בתי הכנסיות ובתי המדרשות נשרפו באש, ובתי הקברות נחרשו והיו לאיים — שממה כמהפכת זרים בכל. שרידי המחנות יוצאי העיר, שהיה בהם הכוח הנפשי לשוב ולהציץ לאותו חורבן שהיה פעם תל תלפיות, אכן עשו מעשה רב. הם ליקטו את עצמות הקדושים שהיו מפוזרים בחוצות עיר, במאמצים רבים עלה בידם לכרות קבר אחים עבורם במקום שהיה פעם בית קברות, ולהקים גל־עד על המקום משיברי מצבות ואבניהם שליקטו בשדות שבסביבה.

את אשר קרה עם אמא ואחי ושאר בני משפחתנו — הי״ד — כבר ידעתי, כי עלו על מוקדה, על המזבח, של קידוש ה׳, וידעתי שאין לי מה לחפש אחריהם. על כן גם לא היה טעם לשוב לעירי, וביחוד כאשר במצבי הנפשי חששתי מאד שלא אחזיק מעמד לראות בעיני את שבר בת עמי.

לקראת סיום המלחמה, משהתחילו להסתנן הידיעות עוד למקום גלותנו ברוסיה, התחלנו כבר להרגיש את הזעזוע מהשבר הנורא הזה, אך אלף מונים גדל עם הגיענו אל עמק הבכה וכאשר ראינו בעינינו את אשר הצרו לנו צרינו.

ואולי היה זה זעזוע יותר גדול עבורנו לראות בבת אחת את המצב הנורא הזה אפילו מהזעזוע של אלו שהיו שם וראו את המצב מתדרדר שלב אחר שלב.

אך החיים הממשיכים לזרום ולהתקדם, חזקים הם יותר מכל מציאות ומראה עינים. ומה עוד שלנגד עיני עמדה צוואתה של אמי, שעלי להמשיך, ולהמשיך ביתר שאת למרות כל הקשיים. על כן לוקח אני מקל נדודים בידי ויוצא לחפש, שמא עדיין נשארו אי אלו קרובים או חברים וידידים, או אולי לפחות קרובי השקפה מאותם ימים שלפני המבול.

מחפש אני שותפים להזיל דמעה בצוותא על חורבן עמנו ואבדן יקירינו.

את אחי אנכי מבקש

ואכן כפי שעלה בדעתי כן עשיתי, יצאתי לדרכים.

יצאתי לדרך ברגשות מעורבים, שפחד ותקווה מהולים בהם יחד, פחד להתקל במציאות מרה של חיפושים העולים בתוהו, ותקווה שמא בכל זאת יקרה נס כל שהוא ואמצא משהו ממה שלבי חפץ — אי אלו ידידים משכבר הימים, או אולי קרוב ומודע, ואחזק מעט את שורשי.

באותו זמן הייתי חי, וכן רבים אתי, במעין חלום מתוק: הגענו לידי מסקנה שצרות איומות אלו שעברו על כל העם ללא הבדל של השתייכות כיתתית כל שהיא, לבטח איחדו את שארית הפליטה לגוף אחד חזק. בטוחים היינו שמעכשיו שוב לא יהיה מקום למפלגות, לכיתות או לזרמים ושאר מרעין בישין של שטן המחלוקת. ההיגיון שעמד מאחורי הנחה זו היה פשוט: וכי שונאינו ומחריבינו הבדילו בינינו? האם לא היינו כולנו יהודים בעיני צוררנו — חילוניים כדתיים, ציוניים כלא ציוניים ואף מתבוללים ומומרים בכלל אלו? הלא כולנו כעם ישראל נחשבנו בעיניו, ואחת דתנו — להמית. ואם כן מדוע זה נחלק אנחנו בינינו בדתנו להחיות.

אך כנראה שמאחורי זה הסתתר משהו נוסף: הכמיהה למעט חום, אהבה ואחווה וריעות, עזרה ותמיכה הדדית.

היינו כל כך שבעים משנאת חינם וממשטמה, שרק אהבת חינם — אהבה גדולה וחמה היו יכולים להשפיע מעט על עצמות יבשות אלו, של בית ישראל, בנסיון להכניס בהם רוח חיים ורצון כנה לבנין מחודש של האומה.

ועוד הנחה יצרנו לנו בדמיון שביקש לסתור את המציאות: בטוחים היינו שמעתה לבטח כל עם ישראל הגיע כבר למסקנה

ש"חסד לאומים חטאת", ושוב אין לסמוך על הגויים, ורק דרך אחת נותרה בידינו: להיות עם היושב בציון ובונה את ארצו הוא — ולא ארצות בני נכר.

אך במהרה נוכחנו לדעת שאנו חיים בעולם הדמיון והאמת היא הרבה פחות פשוטה מן ההגיון. התאכזבנו קשות משלמדנו לדעת שהשטן הוא הרבה יותר פעלתן וזריז מן התקוות שלנו, ושליחיו כבר פזורים בין שארית הפליטה ופועלים במרץ. היו אלו בדמות שליחי מפלגות ואירגונים שבאו מארצות החופשיות. וכל אחד וכלי המשחית בידו: אלו בשוחד ואלו בהבטחות שונות ומשונות. זה בכה וזה בכה, העיקר ששוב הצליחו לפלג את שארית הפליטה למפלגות וזרמים, כיתות וכיתי כיתות, ובמקום אהבה ורעות זרעו שנאה ואנדרלמוסיה ורבתה המהומה בעמנו — שרידי החרב.

זאת היתה אכן המציאות המרה בה נתקלתי מיד עם תחילת נדודי.

ביקורי הראשון היה חזרה ללודז', שבו היה באותו זמן הקיבוץ הגדול ביותר של ניצולי מחנות. מיד עם הגיעי לעיר שם אני פעמי לכתובת שראיתי פעם בעתון מפלגתנו: פניף פא"י בלודז', רח' זכודניה 66. והלב הומה והמחשבות מתרוצצות בראש: את מי אפגוש שם? האם יש מקום לתקווה או שמא לפחד שליווני בצאתי לדרך?

בקוצר רוח אני נכנס לבית, עובר במרוצה בין החדרים תחת מבטם המשתאה של היושבים בו, שאינם יודעים במה מדובר. אמנם יש מקום לשמחה שאכן התנועה חיה וקיימת, ופעילים בה אנשי צורה. אך צערי גדול. הפרצופים אינם מוכרים לי ואני כרגע מבקש דווקא אותם, את אלו שהלכנו יחד כברת דרך, אותם אני מצפה לראות — והם אינם!

יוצא אני מן הבית ללא הגה וכשמחשבות נוגות בראשי אני נודד מרחוב לרחוב, ללא מטרה, כולי שבור ומיואש.

ופתאם פרצוף מוכר לנגד עיני. אני מתבונן בו ולפתע צעקה בגרוני: ר' יחיאל — הרי זהו ידידי משכבר הימים ר' יחיאל גרינשטיין — שעלה אח"כ אף הוא לארץ ישראל —. ואנו בוכים יחד, על אותו דבר ששנינו מחפשים ולא מוצאים — את העבר המפואר שנגדע ואיננו. והוא מבקש לכבדני במשהו לאות ידידות, אך דבר אין בידו. ואז כנזכר לפתע הוא מוריד מראשו איזו מגבעת משונה, ומתחנן: קח נא ממני כובע זה, שהרי גם לי חוץ מלב פתוח ומגבעת זו, אין דבר ואת שניהם אני נותן לך במלואם.

ידיעותיו על הנעשה — וחוסר ידיעותיו גורמים לי עגמת נפש. הוא הצליח למצוא רק מתי מעט מבין ידידנו הותיקים — את ר' שמעון צוקר ואת ר' משה בנימין קליינמן, יותר מזה אף הוא לא מצא.

משנרגעתי מעט חזרתי אל הסניף ועשיתי הכרה עם ההנהגה החדשה — ר' מאיר קורן, ר' אשר ארבוס, ר' משה גודל ברין ואחרים. ואכן עבודה רבה היתה להם, לארגן מחדש את קומץ המאמינים מבין שארית הפליטה ולעזור להם לעזוב את האדמה הארורה הזאת — אדמת פולין. משימה גדולה נוספת היתה בידיהם, להציל ילדים מבין כותלי המנזרים ולהחזירם אל חיק היהדות וליצור להם בתי יתומים יהודיים. אכן פעולות שאיש אינו חולק על חשיבותן העליונה. משנודע להם מי אני בקשוני לשתף עמהם בעבודתם, אך לא היה בי הכוח לכך. ואני לבי יוצא מגעגועים והשקט לא אוכל, מוכרח אני למצוא לכל הפחות אחדים מידידי שמכבר הימים.

והדרכים, כאמור, בחזקת סכנה ליהודים. פלוגות של רוצחים פולניים, בשם א. ק. מסתובבות בכל המדינה ומחפשות דרך להמשיך בפתרון בעית היהודים — נוסח היטלר. ואף אחד משליחי תנועתנו, האיש הדגול ר' בנימין מינץ ז"ל, שהגיע מארץ ישראל באותו זמן, כדי לעודד ולעזור, נתפס על ידם על יד העיר קטוביץ והיה נתון בסכנה גדולה וניצל בנס מצרתם לאחר שסיפק בידם

לתלוש שערות זקנו עד זוב דם. אך אף על פי כן, לא איש כמוהו יברח, והוא שם נפשו בכפו וממשיך והולך מעיר לעיר וממדינה למדינה, לקונן עם שארית הפליטה ואף לעודד ולהפיח בהם רוח ושמחת חיים. הוא קורא לנו לא להתיאש, אלא לעלות ארצה ולבנות ולהבנות בה מחדש. ודבריו עושים רושם רב על הציבור.

התארגננו בקיבוצים בכל אתר ואתר, תחת שמו של רבנו ה"חפץ חיים" זצ"ל, וברוח תורתו — בקביעת עתים לתורה ובהתנהגות נאותה וביחוד בדברים שבין אדם לחבירו, מרצון ליסד אכן חברה חדשה ומתוקנת.

ואנו מחכים לעליה לארץ ישראל. אכן קל מאד לומר כך, אבל איך עושים זאת? בזמן ששערי ארצנו סגורים ומסוגרים ולפניהם להט חרבם של האנגלים עומדת להפוך על ראשו של כל יהודי המנסה לשבור את ההסגר. ומה כבר נותר לנו לעשות, חוץ מלצעוק ולזעוק כלפי העולם, אבל את ערכה של פעולה זאת כבר הספקנו להכיר.

ואני באותה עת ממשיך בשלי, ונודד כאחוז תזזית ממקום למקום ומחפש — מכרים ידידים וקרובים.

התחנה הבאה היתה בשלזיה התחתונה, שגם בה היה ריכוז גדול של ניצולי השואה. בערים כרייכנבך וורצלב ועוד, כבר פעלו קיבוצים דתיים מאורגנים שהמתינו לעליה. ושוב אותו מחזה: נודד אני ממקום למקום, מקיבוץ לקיבוץ, אך חברים לא מצאתי ומכרים לא פגשתי. וצערי הולך וגדל. ואני הולך ברחובות ושואל אנשים: המכירים אתם מישהו משרידי חברי פא"י והתמונה בדרך כלל חוזרת על עצמה, לא! איש אינו מכיר, איש אינו יודע.

והנה ברחובות רייכנבך נזכר מן דהו ומספר ששכנים לו, זוג חולים מסוכנים ותשושים, שהבעל מזכיר מדי פעם בהזיותיו את המלה פא"י.

עבורי היה זה אות חיים, איזה ניצוץ באפילת השמים, ואני תכף ומיד נוטל רגלי ורץ, רץ כמשוגע למצוא את האיש הזה.

ואכן מצאתי, אך לא בני אדם, ואף לא את צילם. היו אלו זוג ידידים מאותם ימים טובים, מהעיר פולטוסק. וכאן מצאתים במצב שהמלה "נורא" יהיה יפה מדי עבורו. משקל שניהם יחד לא עלה על משקלו של אדם רזה וצנום בימים כתיקנם. כוחותיהם הגופניים אזלו כבר זה זמן רב, גם כוחות נפשיים ורצון לחיות כבר לא היה להם והם פשוט המתינו למלאך המוות שיקחם. ואני החלטתי שלא יהיה זה סחורה בשביל מלאך שכזה, די היה לנו כבר בעבודתו, עתה הזמן להלחם על החיים.

ראשית כל לקחתי מונית והעברתים לביתי, הזמנו רופא מומחה והוא נתן עבורם מזון נוזלי שהיינו מאכילים אותם ממש טיפות טיפות לאט לאט, ובמזון מועט ותפילות רבות לקב"ה אכן התחלנו לראות לאחר שבועות רבים של טיפול את ראשית הנצחון במאבק עם מלאך המוות. וזכורני שכאשר הודיע לי הרופא שהם יצאו מכלל סכנה, רצתי לבית הכנסת וברכתי "הגומל" עבור ידידי אלו.

עם שהייתי צריך לטפל בהם התיישבתי קבע בביתי ופסקתי מנדודי. וכך ישבנו חדשים ארוכים, למעשה באפס מעשה, והמתנו לבאות. עושים הכרויות חדשות, מזווגים זיווגים, מקימים מוסדות קהלה ורואים ניצוצות ראשונים של חיים נורמליים, של יהודים שבונים את חייהם מחדש. אמנם דאגות לא היו לנו. יושבים אנו על סיר הבשר של הג'וינט, סמוכים על שולחן אחרים ולא חסרים דבר במובן חומרי. אלא מה? תוכן בחיים היה חסר, אתגר למעשים, והריקנות בנפש היתה גדולה. דבר נוסף שחיפשו רבים מאנשינו, והוא מעט חמימות משפחתית ועל כן היו מחפשים קרובים בכל העולם, אם בשביל לנסוע אליהם ואם אפילו רק כדי להתכתב איתם וכדי לא להרגיש תלושים לגמרי בעולם. אף אני יצרתי קשר עם משפחתי בארץ ישראל, ותהי לי נחמה מעט.

בתקופה זו נתמנתי לעמוד בראש הקיבוץ בו היינו. מהיותי עוד מילדותי אוהב ארץ ישראל, הייתי מטיף לחברים על העליה

לארץ ישראל — שזו היא הדרך היחידה אל המנוחה ואל הנחלה. אך הצלחתי היתה חלקית בלבד. באשר היו גם רבים שהעדיפו להגר לארצות אחרות משום שהיו להם קרובים שם או סיבות אחרות. אני בעצמי על אף רצוני העז לעלות הייתי חייב להשאר עדיין בגלל שידידי שעסקתי בריפויים היו קשורים בי ביותר ולא יכולתי לעזוב אותם בשום אופן, ומאידך הם עצמם עדיין לא היו בכח לעזוב את הבית ולצאת לדרך. אכן משהתחזקו התחלתי לטפל גם בעלייתנו אנו. ואכן עבודתי נשאה פרי ועמדנו לצאת לדרך. אלא שבאותם הימים נכונו לנו עוד גלגולים רבים מאד. לא היה זה כל כך פשוט להגיע לארץ, אבל היינו מוכנים למאמץ שאין מנוס ממנו — בהרגישנו שהמטרה כדאית.

חיסלנו את הקיבוץ, אלו שלא רצו לעלות התפזרו להם, ואנו הגרעין של העולים התקרבנו לגבול הצ׳כי, התחנה הראשונה בדרך הנדודים. ברגע שיצאנו לדרך עברנו להשתייך למפקדת עליה ב׳. וכאן התנהל הכל כבמשטר צבאי, יעיל ומאורגן למופת בלי שאלות ובלי בעיות — מקבלים פקודה ומבצעים אותה.

הגענו אל העיר קלצק בגבול הצ׳כי וכאן הוכנסנו למחנה ואמורים היינו לעבור את הגבול בהזדמנות ראשונה. על כן נצטוונו להיות מוכנים כל לילה, לצאת לדרך לפי פקודה והיינו כל הזמן בכוננות מלאה.

כאן נזדמן לי להכיר את היהודים המופלאים הללו שעשו במלאכה זו במסירות נפש שאין כדוגמתה, והביאו לארץ ישראל רבים רבים משארית הפליטה בכל דרך שרק יכול להיות. ולצערי נראה לי שרק מעט אנו יודעים עליהם ועל פועלם.

הם עבדו בסתר ובצניעות ועל כן לא זכו לתהילה לה הם ראויים. ועל כן אף שאני מדלג ומקצר בהרבה מהאירועים באותה תקופה ארחיב את היריעה לגבי אלו שעסקו בכך, ובעיקר — כאדם הקרוב אצל עצמו — מאלו שעשו במלאכה זו בשליחות תנועתי, פא״י.

הבריחה

מושג זה היה אפוף מסתורין. מפה לאוזן עברו ידיעות ושמועות וסיפורים על זה, שיש גוף הפועל למען הצלת יהודים. עוד בזמן שהיינו ברוסיא, ובגיטאות פולין התהלכו שמועות בנושא זה. מדי פעם ידעו אנשים לספר על בחורים דוברי עברית שהופיעו מאי שם, נתנו הוראות למי שנתנו ונעלמו. ואף ספרתי כבר באחד הפרקים הקודמים על אחד מאנשי הקשר שלהם שישב בבית הסוהר עם הסופר משה גרוסמן ז"ל.

עם השיחרור החלו שליחים אלו להופיע הרבה יותר בגלוי בין היהודים וניהלו את כל עניני ההצלה בנושא של העברת יהודים לארץ ישראל.

גם במקום בו ישבנו — בקלצק — היו הם הנושאים באחריות לכל ציבור העולים ולדרכי העליה. מנהיג אנשי ההעפלה בקלצק היה בחור בשם דב. חברי וידידי הבלתי נשכח דב ליברמן ז"ל.

ישבנו ימים שלמים במחנה אך אותו לא ראינו, רק עוזריו נראו בשטח. מדי פעם, בעיקר לפני יציאת קבוצה לדרך היה מופיע באמצע הלילה כדי לבשר ליוצאים לדרך את הבשורה הטובה, ולנחם את אלו שלא שפר גורלם ועדיין צריכים להמתין. היה לו איזה קסם מיוחד, שבו היה מנחם את אלו ומעודד את היוצאים לדרך. ולכן, אע"פ שהכירו אותו מעט מאד, כולם אהבוהו.

מיהו היה דב זה ומה היו קורותיו, זה היה הדבר המסקרן ביותר את כל יושבי המחנה.

ואני אשתדל להסיר מעט את הלוט ממנו ולתאר את דמותו אותה הכרתי מקרוב.

בן למשפחה גדולה היה דב זה, מהעיירה יניב לובלסק, משפחה חסידית ומכובדת. אבא היה פרנס הקהל שדאג באמת ובתמים לכל קהילתו. דב למד בישיבות ובמיוחד בישיבת סטריקוב — בבית האדמו"ר מסטריקוב, שהוא היה מחסידיו הנלהבים.

באוגוסט שנת 1939, קראו קציני הגסטפו ל־30 מחשובי העירה, אסרום והובילום למחנה ההשמדה במידנק. עמהם הלך גם ר' דוד פנחס, אביו של דב.

את שאר אנשי העירה, אנשים נשים וטף, הגלו למזריץ וכלאום שם בבית־הכנסת והחזיקום ימים אחדים בלי אוכל ושתיה. רבים מאד מתו בין כותלי בית־הכנסת ואת הנותרים הובילו למחנה ההשמדה בטרבלינקה.

דב ואחיו יוסף, הצליחו להגיע לבריסק ושהו שם עד שנת 1940. אותו זמן שלטו שם הרוסים ושררה מבוכה כללית, משום שאיש לא ידע אם להירשם לשיבה הביתה, או להמשיך הנסיעה לרוסיה. דב ויוסף נרשמו לחזור לביתם מתוך תקוה, שהמלחמה תסתיים במהרה והם יוכלו לעזור לבני משפחתם שלפי אמונתם נשארו בחיים.

יום אחד נתפס דב ברחוב והושם במאסר למשך חדשיים. את יוסף העבירו לקומי־ס.ס.ר. ואת דב למחנה ריכוז. דרכיהם של שרידי המשפחה הגדולה נפרדו.

תלאה העט לתאר את יסוריו של דב במחנה הריכוז. שומריו, שהכירו שאין הוא כשאר האסירים, הטילו עליו כל מיני עבודות־פרך, הציקו לו ככל שיכלו ומררו את חייו. אך רוחו של דב לא נשברה ולא זו בלבד שהחזיק מעמד, אלא שמצא בעצמו כוחות נסתרים לעזור לאחרים. כל אותה תקופה לא הרפה מדבקותו במקורות היהדות ונזהר ביותר שלא לחלל את השבת. יקרה לו מכל מסורת שלוש־הסעודות, שלמענן היה נוהג לחסוך מפיתו הדלה במשך השבוע. אז היה נזכר בבית אביו, פוצח בניגון מודז'יצאי ושוכח לחלוטין את המציאות המרה. עדי ראיה מספרים, עד היום, בפלא זה שנגלה להם בדמות אותו בחור מעונה, שהחזיק מעמד ונשאר יהודי שלם ברוחו ובגופו.

כעבור זמן־מה, ולאחר תלאות רבות, הצליח אחיו יוסף לאתר את מקומו ושני האחים נפגשו וחיו יחדיו כשנה במחנה הריכוז של יוסף.

בשנת 1942 החליטו שני האחים לברוח מן המחנה. אמרו ועשו. הם נדדו כ־550 ק״מ ביערות סיביר נרדפים כחיות על־צואר, כשסכנת־המוות מאיימת עליהם בלי הרף. תשושים ועל סף אפיסת הכוחות, הגיעו בסופה של הבריחה לעיר קירוב. השלטונות במקום גייסום לעבודה ושלחום למחוז גורקי. שם נפגשו עם יהודים שונים וביניהם עם ר׳ אלחנן ליף, מזכירו של העסקן הידוע וציר הפרלמנט הלטבי ר׳ מרדכי דובין ז״ל, שהיה גם מנהיג אגודאי ידוע ומגדולי חסידי חב״ד.

דב נשא חן וחסד בעיני כל רואים וקשרים אמיצים נקשרו בינו ובין עסקני היהודים במקום. ביחוד נתקשר לר׳ אלחנן ליף, וחי עמו בצוותא.

לרגל עבודתו הצליח דב להשיג רשיון נסיעה למוסקבה ושם התגייס לפעולות ההצלה.

לאחר ההסכם שנחתם בין הממשלה הסובייטית ובין הגנרל שיקורסקי, נציג ממשלת פולין הגולה, הוקל במקצת מצבם של יהודי פולין ברוסיה. האינטלגנציה היהודית, ממחנה השמאל, רצתה לשוות למנהיגות היהודית של הפטריוטים הפולנים צביון רחב ומקיף ככל האפשר והזמינה אף כמה ממנהיגי היהודים הציונים והדתיים לקחת חבל ביסוד אירגונם. עם מנהיגי היהדות הדתית נמנה גם הרב אלחנן סורוצקין וד״ר זומרשיין ז״ל, אשר שימש ציר לפרלמנט הפולני מטעם המפלגה הציונית, וכן סופרים ואישי ציבור שונים. או גם הוקם צבא פלוני, עם הגנרל ברלינג בראשו.

הרב סורוצקין נאם בפני הציבור על המסורת היהודית וערכה לקיום נצח־ישראל. דב, שהיה חרד פן תשכח חו״ש תורה מישראל, רשם את הנאום מלה במלה והיה חוזר עליו בכל קיבוץ יהודי שביקר. במעשי התעמולה למען שמירת הדת היהודית סיכן את

עצמו דב לא במעט, וצפוי היה לעונש מאסר לשנים ארוכות בעד הפצת רעיונות קלירקליים, אבל הוא לא נלאה לעשות נפשות לאמונתו והצליח להדביק בה רבים וטובים.

ר׳ מרדכי דובין ז״ל נמצא אז בקוביבישיב. הוא נשמר שם ע״י עשרות סוכני־חרש של הנקו״ד, והיה יושב יומם ולילה בבית־הכנסת ולומד. את שיחרורו מבית־הסוהר השיג לאחר השתדלויות רבות של אישים יהודים בעולם ובעיקר בארצות הברית, ועמדה על הפרק בעיית הברחתו מגבולות רוסיה. בסוגיה זו דנו והתלבטו ראשי העסקנים הדתיים, שנותרו לפליטה ברוסיה. והנה לפתע נתגלגלו הדברים ונתאפשר הדבר להעביר את ר׳ מרדכי דובין ללבוב, שנמצאה קרוב אל הגבול הפולני. משם כבר לא רב היה המרחק אל העולם האחר, החפשי. יוזמי התכנית, עסקני היהדות הדתית, הטילו על ר׳ דב את התפקיד לנסוע לקוביבישיב ולמוסר את דבר ההחלטה לר׳ מרדכי דובין ז״ל. דב הגיע לקוביבישיב ופנה לבית מדרשו של ר׳ מרדכי דובין. מובן מאליו, שלא יכול היה לפנות אליו כדבר איש אל אחיו, מחמת השומרים ששרצו בסביבה. התחיל איפוא ר׳ דב להשמיע דבריו בקרבת ר׳ מרדכי דובין, בניגון הגמרא, משל היה לומד באותו זמן. החזיר לו ר׳ מרדכי דובין באותו ניגון והזהירו מפני הסכנה החמורה והפציר בו שיסתלק, משום שכוונת סוכני הנקו״ד לגלות את אנשי הקשר שלו ואבוי לו אם יתפס. דב ענה שהוא מוכן להסתכן משום שלא בכל יום מתגלגלת לידי האדם מצוות פדיון שבויים, מה גם שהשבוי הוא יהודי דגול. משראה ר׳ מרדכי דובין שאין מנוס הורה לו למסור את דבריו תוך כדי העמדת פני לומד. משמע ר׳ מרדכי דובין את תכנית העברתו ללבוב, דחה אותה משום שלא רצה לסכן אנשים אחרים. בסופו של דבר כן נסע ר׳ מרדכי דובין ללבוב, אולם הוכרח לחזור כלעומת שבא, משום שבלשי המשטרה חיפשו אחריו. כך נשאר היהודי היקר והדגול ר׳ מרדכי דובין בידי שוביו הרוסים עד סוף ימיו ולא זכה לגאולה.

דב המשיך בנדודיו על פני עיירות רוסיה. בפרק זמן זה נזדמנה על דרכו צעירה יהודיה גלמודה מכל וכל והוא החליט להצילה ובתום המלחמה, בשנת 1946, חזר עמה לפולניה.

גם בפולניה חיפש לעצמו דב את קרבתם של יהודים שומרי מצוות, כדרכו בכל מקום. אותו זמן החלה להתארגן תנועת פא"י. דב התייצב בשורותיה ועבר לגור בקיבוץ פא"י ברחוב ז'רומסקה 21, שבלודז'. לאחר מנוחה קצרה גוייס לפעולת "הבריחה".

תפקידו הראשון במסגרת פעולות אלו, היה להעביר קבוצת ילדים, שהתנועה הצילה מן המנזרים. ילדים אלה האמינו שנולדו נוצרים, ענדו צלבים על צואריהם, שרו מזמורי כנסיה נוצריים והתגעגעו אל הנזירות שטיפלו בהם. הוטל על דב ז"ל להעבירם את הגבול הגרמני ע"י שצ'צ'ין. בהגיע עת התפילה הנוצרית החלו הילדים להתפלל ולהצטלב באמצע הרחוב. ופולנים, שראו את המחזה, חששו שיהודים התנפלו על ילדים נוצרים כדי להעבירם על דתם. הם תפשו את דב, הרביצו בו מכות־רצח ולקחו ממנו את הילדים. רק לאחר מאמצים רבים עלה בידו לשכנע את הממשל העירוני שהילדים הם ילדים יהודים שהוחזקו במנזרים כדי להצילם מן הנאצים. כך עלה בידי דב לקרבם יותר אל הגאולה. פצוע ותשוש חזר דב ממשימתו הראשונה. לאחר החלמה קצרה, הטילו עליו תפקידים על גבול פולניה־צ'כוסלובקיה בעירה קלצק.

קלצק שימשה בעת ההיא נקודת מעבר ראשונה לחבורות יהודים בדרכם לארץ־ישראל. ה"בריחה" היתה מאורגנת היטב וניהלו אותה שליחים מן הארץ. כל תנועה יהודית, שהיה לה ענין בעליה, שלחה את נציגה לקלצק כדי שיטפל ביהודים הנמנים עמה. דב ליברמן ז"ל היה נציגה של תנועת פא"י.

דב התחבב על הממונים עליו, שראו בן אדם אחראי הלהוט אחרי מעשים נועזים והתפקידים שהוטלו עליו היו נכבדים ואחראיים ביותר. הוא היה מקבל שיירות של עולים ומחלקן בין המחנות השונים. היה דואג לתחבורה מתאימה, מנהל משא ומתן

בגבולות ובעיקר שקוד היה להעביר את היהודים הדתיים, ללא כל קשר עם השתייכותם המפלגתית.

זוכר אני היטב את המחנה הגדול, מקום ריכוזם של אלפי יהודים דתיים. כולם היו שרויים במתח נפשי עצום וחיכו לבשורת היציאה כלביאת המשיח. מדי חזרו ממסעותיו, היו כולם מקיפים אותו בתקווה לשמוע את הבשורה המשמחת. בקיסמו האישי הרב עלתה בידו להרגיע את המצפים ולזרוע בלבם שביבי־תקוה. מחד ניסא היה מעודדם בחיוכו המלבב, בבדיחות־דעתו ובדברי התורה שהיו שגורים תמיד על פיו, ומאידך גיסא, ידע גם להשליט בקרבם סדר ומשמעת של ברזל שהיו חשובים ביותר להצלתם ולשמירת צביונם האנושי־יהודי. על המחנה היו ממונים אחיו יוסף, יבדלח״ט ר׳ נח דנגברג, אברהמל׳ה רויטמן ואחרים. כולם ידעו שיש להם על מי לסמוך.

דב לא החמיץ אף הזדמנות להעביר יהודים את הגבול בדרכם לארץ־ישראל. ומאד דאב לבו משנתברר לו שקבוצת יהודים שמה פניה לא לארץ כי אם לגלות חדשה.

גם תורי לעליה הגיע. יחד עם קבוצת ניצולים שהיתי כמה חדשים בקיבוץ נוי־זאלץ והתכוננו לעבור את הגבול. גם הזוג שטיפלתי בהם ועשיתי ככל יכולתי כדי לתמוך בהם ולעודד את נפשם, משהגיע תורי לעלות והם נותרו לבדם, לא מלאני לבי לעוזבם לנפשם. פניתי לדב והוא לא נח ולא שקט עד שהצליח לכלול אף אותם ברשימת העוברים את הגבול.

וכך, יום ולילה, ללא לאות וללא הפוגה, טרח דב ויגע למען שארית הפליטה, כאילו לא היה אף הוא אחד מקרבנותיה האומללים.

בפרק זמן זה התחיל דב ז״ל לעשות גם לביתו ונשא לאשה את הצעירה שהבריח מרוסיה.

התחנה הראשונה של דב ז״ל, אחרי קלצק שבפולניה, היה מחנה שטייאר שבאוסטריה. דב היה מראשוני היהדות הדתית

שהגיעו שמה. המחנה במקום כבר היה מאורגן היטב — פרט לשירותים הדתיים. אוכל כשר ובית־הכנסת לא היו. דב נרתם מיד לפעולה והחל לדרוש, בכל תוקף, הקמת מוסדות דתיים במקום. היה עובר במחנה ועושה נפשות לרעיונו הגדול, היה מעורר נרדמים מאדישותם ומדליק ביהודים נואשים את ניצוץ היהדות שכבה. הוא נבחר כנציג היהדות הדתית במקום והצליח להקים הן בית־כנסת והן מטבח כשר. כן הקים ועדה דתית, שעליה הוטל התפקיד לדאוג לכל צרכי הדת. הוא לא נח על זרי הצלחתו בשטייאר, אלא נדד ממקום למקום והיה מדרבן את הניצולים ומעוררם לשיבה למקורות ולמסורת הדת היהודית. קשה להגזים בחשיבותן של פעולות אלו להרמת המוראל התורני והכללי בקרב הפליטים. שמעו יצא למרחוק כמי שיצר את הכלים הדרושים להחיאת ולשמירת המסורת היהודית בקרב הפליטים בדרכם ארצה.

דב לא נשאר במקום אחד ובעקיפין היה עושה דרכו ארצה. כך הגיע לאיטליה — גשר הקפיצה האחרון לארץ־ישראל. הוא שהה תקופת־מה בקרומונה ונפגש שם עם הבחור הצעיר ועסקן הבריחה וההצלה המפורסם, חברנו וידידנו הבלתי נשכח, אשר ברנדשטטר ז״ל. קסם אישי בלתי־מצוי היה שופע מאשר ז״ל, אשר מכוחו ידע להשפיע על כל אדם. הוא הכיר מיד בכשרונותיו של דב ז״ל והטיל עליו תפקידים קשים בזמן שהותו באיטליה. בין השאר נתמנה אחראי לקיבוץ באקווי, אשר דרכו עברו מאות יהודים דתיים בדרכם ארצה. פליטים אלה היוו קיבוץ גלויות רב־פנים. הם היו מרוטי עצבים ומלאי התמרמרות כתוצאה מן הסבל והתלאות הנוראות אשר פקדום וכל עדה דבקה בהרגליה ובאורח חייה המיוחד לה. דב צריך היה לקומם את חייהם ממש מחדש, להרגילם לנוהגי חיים נורמליים ולהחזירם אל חיק היהדות המסורתית כהכנה לקראת עלייתם לארץ־ישראל.

תפקיד זה היה רב ועצום מכל תפקיד אחר שמילא ב״בריחה״. כל אדם היה עולם בפני עצמו, עולם הרוס ומסולף שצריך היה

לקוממו ולשקמו מן היסוד. לגבש מן החומר האנושי המגוון, שאיכלס את מחנה המעבר הזה ולעשותו גוף בעל צביון יהודי מסורתי — היה התפקיד הנעלה והקשה, שנטל עליו דב ז״ל. כאן נתגלו כשרונותיו החינוכיים ותכונותיו האנושיות הנעלות בכל יפעתם. כולו שפע אהבת הזולת והיה ער לכל הבעיות, ולו גם הפעוטות ביותר, של כל אדם ואדם ופותרן ברוח טובה ובחיוך שובה לב.

הוא ערך סדר־יום בנושאים אידיאולוגיים ואף תרגילי סדר ומשמעת צבאית מובהקת. הוא הכין את האנשים, הן בחומר הן ברוח, לקראת עלייתם ארצה ולקראת המאבקים שהיו צפויים להם בעתיד.

ממחנה אקווי עברו מאות פליטים לקפריסין ואין כל ספק בכך, שרק הודות להכשרה שקיבלו קודם לכן, הצליחו להחזיק מעמד ואף לשמש דוגמה ומופת לאחרים.

מי שביקר באקווי, בודאי לא ישכח את עונג התפילות והזמירות של השבת, את נאומיו חוצבי־האש של אשר ז״ל ואת שעורי התורה. אך אם הרגיש כל אחד במחנה הזה כבביתו — יד וחלק בדבר לדב שפעל, בדרך כלל, מאחורי הקלעים והשתדל שלא להתבלט. הוא הגדיל לעשות בזיווג זיווגים ובעריכת חתונות מפוארות, והיה בהן המחותן הראשי. לא במעט עזרו חתונות אלו להפלת המחיצות הכבדות בין יהודי הקהילות השונות, שנתקבצו ובאו שמה.

והנה הגיע גם תורי לעזוב את המחנה ולעלות ארצה. בדמעות ובתקוה להתראות בארץ נפרדתי מדב ז״ל אשר נותר עדיין בגולה, מחכה לתורו.

חלפו כמה חדשים ואף דב ז״ל עלה.

ניתן היה להאמין, שעם עלייתו ייתמו גם סבלותיו ויבוא הקץ לנדודיו וסוף סוף יזכה אף הוא למנת אושר בחיק המשפחה אשר הקים. אולם לא כן רצתה ההשגחה. מיד עם עלייתו תכפו ובאו

עליו נסיונות מרים ומכות־גורל קשות ניחתו על ראשו. בכל אלה לא הרכין ראשו, לא שחה קומתו, לא פנה זיו פניו ולא הטיח דברים כלפי שמיא.

רעיתו, שהציל מגלות רוסיה, חלתה במחלה אנושה שאין לה מרפא. שוב נתגלה לעינינו דב בכל מעלותיו כאדם גיבור ובעל מסור ללא גבול. החיוך לא סר מעל פניו וכולו שופע בטחון, שהנה הכל יסתיים בכי טוב. לא ביקש עזרת בשר ודם ואף עודד אחרים במצוקתם.

לאחר יסורים קשים נפטרה אשתו ודב נותר עם בתו התינוקת. מחוסר ברירה מסר את ילדתו למשפחה אחרת, מרובת ילדים, והיה נותן לה את רוב משכורתו. לא חסך מעצמו כל מאמץ למען בתו בעוד הוא עצמו מתקיים על לחם צר.

כך חלפו השנים תוך גלגולים שונים ומשברים קשים. בסבלנות אין קץ, במסירות ואהבה רבות מני־ים הצליח דב להתגבר על כל המכשולים ועמו בתו הקטנה.

אכן תולדותיו של דב לא תמו אך אנחנו סיפרנו כאן את החלק הנוגע לעניינו בלבד.

*

הנה הגיע סוף סוף תורנו לצאת. קיבלנו את הפקודה, ובאמצע הלילה יצאנו בדממה לעבר הגבול.

קצין פולני בכיר עמד במעבר הגבול וקרא רשימה של הזכאים לעבור, אלו שקיבל שוחד תמורתם. והנה צרה ירדה עלי, ידידי הניצולים אינם ברשימה. משסיים הקצין את השמות והם אינם בו התעלפו הזוג וקמה מהומה בקרב העוברים — מה לעשות. אני הודעתי מיד כמובן שאני נשאר איתם יחד והקצין בשלו, הוא יתן לי להשאר, אך לזוג לא יתן עבור בשום אופן. אכן רק לאחר מאמציו של דב ותשלום כופר נוסף הסכים הקצין להעביר גם אותם והמשכנו יחד בדרך ובבוקר מוקדם הגענו לברין שבצ'כוסלבקיה.

הצ'כים קיבלו אותנו יפה — עדיני נפש המה ובהבנתם את סבלותנו השתדלו להקל עלינו ככל האפשר.

יומיים בלבד שהיינו בעיר ברין והנה פקודה: מרגע זה ואילך אתם יוונים וממילא נדרשים לא לדבר בשום שפה שלא יכירו בכם, ושוב יצאנו לדרך. עלינו לרכבת ובזהותנו החדשה הגענו בשלום לאוסטריה. השכינו אותנו במחנה ע"י זלצבורג. קיבלנו אוהלים למגורים והמתנו לבאות.

ויסעו ויחנו

אכן, סוף סוף הגענו לאוסטריה.

ארץ יפה היא אוסטריה ורבים מאד התיירים הבאים לבקר בארץ זו ולהנות מיופיה. אך לנו לא היה ענין בכל זה, עבורנו היתה זו ארץ מעבר. עברנו את וינה. לא היה לנו כל ענין לראות את שכיות החמדה שבה, על מקומות שעשועיה. ברגע זה משמעות אחת בלבד היתה לעיר זו — בעיר זו נולד הצורר הגדול שבהיסטוריה היהודית — היטלר ימח שמו וזכרו.

גלים גלים של יהודים נודדים הציפו את המדינה באותה עת, בהיות המקום מעצם טבעו מקום מעבר בין ארצות ועמים ומדינות. נודדים היו בלי מטרה ברורה בדרך כלל. חלקם התישבו במחנות שאירגן עבורם הג׳וינט וציפו בשלווה לבאות וחלקם נדד והמשיך מתוך רצון להתקרב אל המטרה הסופית עליה לארץ ישראל. אני, כמובן, השתייכתי לנודדים ובחוסר סבלנות רציתי להתקרב ולו צעד אחד לארץ ישראל.

עם ידידי התישבנו זמנית במחנה פוך על יד זלצבורג וחיפשנו דרכי התקדמות. באיזה דרך, זאת אינני יודע, אך דבר היותי באוסטריה נודע לעסקני היהדות הדתית בארץ זו. והנה יום אחד מבקר אותי ידידי ר׳ צבי שטרן נ״י (גר כיום בישראל), והצעה בפיו: לעמוד בראש המרכז הממשותף של פא״י ואגודת ישראל באוסטריה. לצורך תפקיד זה אף השיג לי דיור מתאים בבינדר־מיכאל ואף שהדבר היה כרוך בקשיים עצומים. אך אליה וקוץ בה, לצורך תפקיד זה צריך הייתי לעזוב את ידידי שהיו בטיפולי ודבר זה לא נתן לי הלב לעשות בשום פנים ואופן. על כן בלב שלם ויתרתי על המישרה. התכוננתי להמשיך, יחד איתם, לגרמניה — בדרך הנדודים אל חוף מבטחים.

חיי היהודים באוסטריה באותה תקופה מי יתאר ומי יספר. יכול הייתי לספר כדי ספר שלם אפיזודות ומעשיות ורק מהמעט שאני הספקתי לראות, אלא שאין בידי להאריך ודי לי שאספר מה שקרה איתי, וגם את זה לא קל לי לתאר.

יושבים היינו על המזוודות (ולא שהיו לנו כאלו — אלא דרך משל) ומחכים להזדמנות לצאת לדרך, חיים היינו דרך נס, כיוצאי מצרים במדבר. אוכל היינו מקבלים בחינם וללא דאגה, כמו המן במדבר והיינו בעצם מרוצים מהמצב, כפי שהוא. ולא שלא היו בעיות, גם אלו לא חסרו. התלקטו כאן אנשים נשים וטף מארצות שונות ובעלי מנטליות שונה ואף מנהגיהם משונים זה מזה, וכל הערב רב הזה חייב לחיות יחד, וזה לא דבר פשוט. אלא מאי — אלו דברים קטנים, בעיות שוליות שאפשר לחיות איתן. סוף סוף זו תקופת מעבר ולא דבר של קבע.

גם שלב זה בתקופת המעבר הסתיים, עברנו לגרמניה. התאחסנו במחנה מעבר זמני ששהו בו אלפים רבים של ניצולים, וממקום זה פוזרו למחנות אחרים, יותר קבועים. יום יום היו מגיעים משלחות מקיבוצי פא"י שכבר הוקמו בגרמניה, והיו מציעים לי להתישב אצלם. אלא מאי — שוב אותה בעיה, מציעים הם מקום למשפחתי אבל אין מקום לידידי שנדדו איתי ולהפרד מהם אינני יכול ואף אינני רוצה, על כן דחיתי הצעות רבות, עד שהגיעה ההצעה מקיבוץ בבד נויהם שעל יד פרנקפורט, שבה היה מקום גם לידידי. קבלנו את ההצעה ואכן באנו סוף סוף ולו במעט אל המנוחה — אם כי עינינו היו אל הנחלה, וזו עדיין רחוקה.

מצאנו כאן קיבוץ מאורגן כהלכה, לומדים בו תורה ומלאכה ושלוה ונועם שרויים בכל. הרוח החיה בקיבוץ, חברי וידידי ר' זאב שקופף נ"י, נתן לי הרגשה טובה לשהות במקום, וגם חברים נוספים להשקפה מצאתי, ובכלל השתדלתי לתת את הדעת על הדברים החיוביים בחברה. הרגשה טובה השטלתה עלי בכלל, גם

משום שמעתה לא הייתי צריך לדאוג שוב לענינים חומריים למשפחתי ולידידי.

לאחר כמה שבועות של מנוחה נדלק בי שוב אותו ניצוץ של פעילות ציבורית שהרבה מאד זמן היה מכוסה בשכבות עבות של צרות ויסורים. נרתמתי כמובן לעבודה תנועתית. עשיתי הכרות עם המנהיגות המקומית של התנועה ועבדתי איתם בשיתוף פעולה. חלק ממנהיגות זו היה ראוי אכן לאיצטלא ששמו על כתפם וחלק מהם דומה שהיו צריכים ללמוד עוד הרבה מאד מהא"ב של פא"י. אלא שזו היתה המציאות ואין מקום לשנותה.

במיוחד עשה עלי רושם גדול הרב הגאון ר' משה מונק (ז"ל) שליח התנועה שבא מארץ ישראל. איש בעל מרץ רב ומסירות ללא גבול שהקדיש עצמו להקמת התנועה מחדש ולהביא מה שיותר יהודים לארץ ישראל. מוצא של הר"מ מונק ממשפחה מיוחסת של בני תורה והוגי דעות בגרמניה, בעיר קלן. גאון היה בתורה — ותורתו רכש בישיבת טלז שבליטא — רחב אופקים ומבין במדע ואף בשטחי החיים המעשיים. בארץ ישראל היה חי על התורה והעבודה — חי על התורה ומתפרנס מן העבודה. משיצאה הקריאה של ר' בנימין מינץ ז"ל אל הציבור החרדי, לצאת לגולה, אל שארית הפליטה, כדי להציל יהודים מן השמד הרוחני שעלול לבא, ולהפיח אהבת ארץ ישראל בלב העם, היה הוא מן הראשונים להענות לקריאה ויצא בשליחות חשובה זו. הוא בחר לעבוד במקום מולדתו גרמניה ואכן פעל בה גדולות ונצורות. אכן לו רצה יכול היה להקים קיבוץ אחד גדול — כפי שהיה זה שאני גרתי בו, ולדאוג למי שנמצא בו, וגם זה לא דבר קטן הוא, אך לא כן נהג הוא. מתרוצץ היה ממחנה למחנה ומקיבוץ לקיבוץ, לדאוג שבכל מקום בו נמצא יהודי, שיהיה לאל ידיו להשיג אוכל כשר, למצוא בית כנסת לתפילה או מנין לדבר שבקדושה. במרץ בלתי נלאה עבד את עבודתו, ואכן זכה לראות פרי ברכה בעמלו. משהכרתי אותו מיד הכניס אותי בסוד הענינים וגייס אותי לעבודה.

אין זמן — היה טוען — אין זמן למנוחה כשהסכנה הרוחנית הבאה עתה היא חמורה כל כך, צריך להציל כל מה שניתן — ומיד.

והציבור היהודי גם במחנה הדתי מפולג היה למפלגות ולקבוצות שונות, ולכל קבוצה מנהיגים משלה ומשפיעים משלה ולא מעטים היו מביניהם שהטיפו ומשכו יהודים לגלויות אחרות בארצות רווחה והצלחתם אכן לא היתה קטנה לצערנו. ר"מ מונק ז"ל השתדל להופיע בכל מקום ובפני כל חוג וזרם, היה העקבי בין נושאי דגל ארץ ישראל התורתית והמשפיעים לעליה אליה ולא ללכת לשאר הגלויות. נוסעים היינו יחד ממקום למקום, מופיעים לחוד או ביחד, לפי הצורך.

היו מקומות שהסתכלו עלינו כאילו אין דעתנו מכוונת כראוי. "משוגעים — פנה אלינו מישהו מהציבור — האם הייתם באושביץ? משנענה בשלילה השיב: אם כן חוויה נדירה הפסדתם, לראות כיצד הופכים אדם לסבון תוך חמשה רגעים, ועזרו לזה כל העמים — זעק — ועל כן משנשארתי בחיים הנבזיים האלו אין דבר פסול בעיני ובלבד להוציא מהם מה שיותר תענוגות. באידיאלים כבר אין מקום להאמין, על כן אנא תנו לנו ליהנות כמה שיותר ואל תטיפו לנו מוסר". מודה אני ומתוודה, באותו רגע לא היתה תשובה בפי לאותו איש. לך ותמכור אידיאלים לאדם מיואש, זה לא הולך.

בכל זאת אנחנו לא התיאשנו והמשכנו בדרכנו ממקום למקום.

ואכן היינו רואים תוצאות מעבודתנו. במקומות רבים נוצרו גרעינים של יהודים ברוח השפעתנו — המוכנים לחדש את חייהם בדרך התורה והמצוות כמקובל עלינו מדורי דורות, יחד עם חיים מיגיע כפיים ואהבת ארץ ישראל — הלכה למעשה.

חוויה מיוחדת במינה היתה לי בעת שהגענו ללנדסברג. פגשתי שם ידיד נעורים ר' שמעון בניש שמו, חבר מסור שהייתי מבקר אצלו לעתים קרובות עוד בלודז', לפני המלחמה. הייתי ידיד משפחתו, משפחה חשובה שחיה מיגיע כפיה, וביתם תמיד שרוי

בשמחה גדולה. וידידי הוא עד היום הזה. אמת, כדי להרחיב את הדברים עליו יותר, זקוק הייתי לפרק שלם ואכן ראוי הוא לכך, אלא שאני הוא זה שאיני יכול לעשות זאת.

אמת, ברגע שראיתיו לראשונה לא הכרתיו, אודה ולא אבוש. בבית, לפני המלחמה הכרתיו כבחור אלגנטי, מקפיד בלבושו, נעים הליכות ומחושב בדיבור ובמעשה, והנה כאן עומד לפני יהודי חסידי, זקן לו יורד על פי מידותיו ופיאות על לחייו וסביבו חסידים ומעריצים ותלמידים השותים בצמא את דבריו. והוא מנהל ממלכה של חסידים בלנדסבורג, מחנה לומדי תורה ואוהבי ארץ ישראל המתכוננים לעלות אליה בהקדם האפשרי. או! כמה מאושר הייתי לראות זאת, וביותר משום שסוף סוף מצאתי מישהו — אפשר לומר חבר יחידי — מהגברדיה הישנה.

מאושר הייתי.

הביתה הייתי מגיע לשבתות וחגים בלבד. אשתי העלתה הצעה בחיוך על שפתיה: שמא אשכור לי חדר קבוע ברכבת ואקים שם משרד לפעול בעניני שהרי שם אני מצוי רוב הזמן. אכן חייב אני תודה להקב"ה שזימן לי את אשתי וחייב אני לה תודה על שהסתפקה במועט, בבעל ליום אחד בשבוע, ואיפשרה לי לעסוק ביתר הזמן בפעילות ציבורית.

ואכן מיום ליום גדלה תנועתנו.

וכשם שפעלנו אנחנו באזורנו, פעלו באזורים אחרים קבוצות נוספות. באזור השליטה האנגלית פעלו ד"ר מרדכי ברויאר שליט"א, ההוגה דעות י. ל. גרשט ז"ל, ויבלחט"א אפרים לונדונר ועוד אחרים, ואכן גם הם ראו ברכה בעמלם.

מהמנוחה אל הנחלה

ואכן ראינו ברכה בעמלנו ותנועתנו גדלה והולכת. בכל יום ויום נוספים חברים ואוהדים לרעיונותנו. ואם בתחילה יכולים היינו לעבוד כיחידים או בקבוצות, הרי שמיום ליום הורגש יותר הצורך למסד את העבודה ולהקים ארגון מסודר העובד לפי תוכנית וסדר. אכן הוחלט לקרוא לשם כך ועידה ארצית של פא"י בגרמניה. הקריאה לועידה יצאה אף מבלי שנשער את גודל ההד החיובי שהיא תעורר. וביום הועידה הגיעו מכל קצווי הארץ מאות מאות נציגי קיבוצים, חברים ואוהדים סתם. היתה זו חוויה בלתי נשכחת, במיוחד לאלו מהחברים שהיו בתנועה עם הקמתה לפני השואה, שלא האמינו למראה עיניהם, שאכן קרה הנס וחידשנו ימינו כקדם. הגיעו נציגים גם מארצות אחרות. מפריז הגיע נציג המרכז האירופאי — ידידי ר' משה בנימין קליינמן ז"ל, ור' אשר ברנדשטטר הגיע מאיטליה. את הבמה פיארו רבנים, שליחי ארץ ישראל והוגה דעות של התנועה מאלו ששרדו לפליטה, ובראשם י. ל. גרשט ז"ל.

אכן הרגשנו שהנה יוצאת מכאן ההכרזה — עם ישראל חי וקיים — חי — חיי תורה ומצוות, וקיים — רוצה הוא להתקיים מכאן ואילך כאומה בארצה, בשיוויון זכויות, כשאר העמים.

הקימונו ישיבה גדולה שבראשה עמד הגאון ר' בן ציון פירר שליט"א, כיום רב ב"ניר גלים", ברוח ארץ ישראלית מובהקת. קיימנו הפגנות מחאה נגד האנגלים הנועלים את שערי ארצנו בפני עם ישראל. ויותר מכל, הלכה למעשה, השתדלנו לשלוח מה שיותר קבוצות עולים לארץ ישראל. הדוחף והמארגן הראשי לכך היה כאמור הרב מונק ז"ל, שלא נתן מנוח לדבר והיה מדרבן, דוחף ומארגן חבר אחר חבר, קבוצה אחר קבוצה. ואכן אף שהיו רבים שהלכו גולה אחר גולה ולא עמדו בפיתוי הכלכלי הכרוך

בזה, הרי שגם רבים וטובים אכן אזרו עוז ויצאו לדרך הקשה אך הטובה, לעלות לארץ ישראל.

ידידי שהיו איתי, אף שחזרו לכוחותיהם, אכן לא היה די בכח זה לעמוד בתנאים הקשים של טילטולי העליה הבלתי ליגאלית לארץ ישראל, ובהבנה רבה קבלתי את החלטתם לקבל הצעה של קרוביהם בארצות הברית ולהגר לשם. סוף סוף זה בטוח שבטווח קצר היה זה הרבה יותר קל עבורם מאשר קשיי העליה לארץ ישראל וחיים בה — שלהם לא היה הכח גופני לעמוד בזה.

סוף סוף הגיע גם תורי לצאת לדרך העולה לארץ ישראל.

ושוב אנו אורזים את המטלטלים ושמים לדרך פעמנו. הנסיעה עד אוסטריה עברה בלי תקלה — גם זו לטובה. כאן ישובים היינו על חבילותינו ומחכים להזדמנות לעבור לאיטליה — שממנה יוצאים לארץ ישראל. השתחררנו מכל חפץ בלתי נחוץ ביותר ומכל רכושנו שהספקנו לרכוש. בתקופה האחרונה נותרו בידינו רק דברים הכרחיים ביותר. שכן המעבר מאוסטריה לאיטליה היה מסובך מאד. נציגי הוד מלכותה של בריטניה שורצים היו בכל פינה ופינה וכל רצונם הוא להפריע לאלו המבקשים וחולמים להגיע לארץ ישראל. ואף באוסטריה עצמה היינו צריכים להזהר שכן אף שבאזור האמריקאי פעלנו באין מפריע, הרי שבאזור האנגלי היו חיינו קשים מאד והיינו צריכים להזהר מלהתגלות. ומכל שכן שבמעברי הגבולות, היה פי כמה וכמה קשה. כדי לעבור לאיטליה היינו צריכים לעבור את האזור הצרפתי, ואף אלו לא טמנו את ידם בצלחת ובשנאתם את ישראל נתנו כל עזרה לאנגלים.

נאלצים היינו על כן לנדוד בלילות, באיזורים נידחים, בשלגים, בגשם וברפש, מבלי להוציא הגה במשך שעות ארוכות. נתפסנו, החזירו אותנו לאוסטריה, ואנו שוב בשלנו עושים את הדרך בפעם נוספת — קצת בשינוי, ולעתים קשה יותר, בתקווה להצליח.

וכאן שוב המקום לציין את מסירות נפשם של אנשי הבריחה, שעבדו ללא ליאות יומם ולילה יום אחר יום שבוע אחר שבוע, תקופות ארוכות, במסירות ללא קץ, בעבודה מסוכנת זו.

היו אלו לילות החורף בהם אנחנו הולכים בסופות ושלגים, ואנשי הבריחה מפלסים את הדרך בגופם ממש. נותנים יד אחד לשני, דוחפים איש את רעהו, החזק יותר מושך את החלש, וככה — צעד אחר צעד, שעל אחר שעל מתקדמים אל המטרה הנכספת — העליה לארץ ישראל.

וסכנה רודפת סכנה. ומשעברת שלב אחד יש עוד שלב, שבו סכנה חדשה העלולה להחזיר את הגלגל לאחור — שנצטרך להתחיל הכל מחדש.

סוף סוף עברנו את המשמר האנגלי, עברנו אף את המשמר הצרפתי ואנחנו בהרי גבול איטליה, צועדים עד מתניים בשלג במאמץ עליון ובפחד סכנת הדרך, ועוד יותר, בפחד שלא נתפס בסכנה החדשה ממשמרות האיטלקיים — הז׳נדרמיה האיטלקית, ש״צדקותם״ דומה לזו של שכיניהם האנגלים והצרפתים.

פתאום אנחנו רואים איזה איטלקי בדרך. הרגשנו שאסון קרב ובא! ואכן הילך זה הודיע לז׳נדרמיה האיטלקית שקבוצת יהודים מתגנבת בגבול. והנה לא עוברים רגעים רבים ואנו מוקפים שוטרים ואנשי משמר איטלקים. נסיוננו להתחבא בשלג העמוק אינו עולה יפה, לא עוזר לנו שום דבר — נתפסנו.

אנשי הז׳נדרמיה הביאו אותנו לעיר הגבול מירנו ונתנו לנו מקום ללון, עד בוקר, ואזי — כך הודיעו לנו — תעשו את הדרך חזרה.

היה זה מחזה קשה מאד לראות את האנשים מתכוננים לשוב את כל הדרך חזרה, בעוד ״אנשי הבריחה״ מארגני הקבוצה עושים מאמצים לקנות את חירותנו בכסף, שוחד מתנות ותחנונים.

נס קרה לי, נס של הצלה. משמעה אשתי את הפקודה לצאת לדרך חזרה. עמדה והתעלפה. קמה בהלה בין שומרנו והלכו

להזעיק עזרה. בינתיים הוציאו את כל הקבוצה לדרך ואני נשארתי בודד עם אשתי בתחנת הז'נדרמיה. שפה משותפת ביני ובין השוטרים האיטלקיים לא היתה, אך את המעט מרכושי שלקחתי אתי לדרך חלקתי ביניהם כמתנות ואת זה הבינו יפה וקיבלו בסבר פנים. משקיבלו מתת יד התקשרו למרכז הבריחה במילנו, כנראה לדעת מה לעשות בנו. את השיחה לא הבינותי אך כנראה שבכל זאת הסתדר משהו, שכן לא עבר זמן רב והושיבו אותנו ברכבת היוצאת למילנו. לעתים נדמה לנו כי יש דמיון רב בין האיטלקים ליהודים בצורת הדיבור והמראה, אך התאכזבנו, שכן לבטח לא בצורה שבה נהגו בנו בתקופה קשה זו.

הגענו לבסוף למילנו ואף הצלחנו למצוא את המרכז של פעולות הבריחה והעליה — שהיה במרכז העיר ברחוב סואן, ונשמנו לרווחה. כאן המתינו לנו בזרועות פתוחים אנשי המרכז ובראשם חברי וידידי הבלתי נשכח ר' אשר ברנדשטטר ז"ל. הם קיבלונו תחת חסותם ובכך תם חלק אחד של תלאות הדרך. כאן תם הטיול הארוך בדרך לארץ ישראל.

עברנו, ואכן רוב הדרך כך — בפועל עברנו ממש ברגל — מרוסיא לפולין, מפולין לצ'כיה, מצ'כיה לאוסטריה, מאוסטריה לגרמניה, וחזרה לאוסטריה ומכאן לאיטליה. אכן טיול יפה. על הנייר הדבר קל למדי, אפשר לעשות את כל הדרך תוך מספר דקות, אבל במציאות הדברים ארוכים מאד מאד ואת תלאות הדרך קשה אפילו לשער ולתאר. אינני יודע אפילו מאין היו לנו הכוחות הנפשיים והגופניים לעמוד בכל התלאה הזאת. אכן בחוש רואים ממש, כי אין זאת כי אם מן השמים הובילו אותנו ושמרו עלינו עמוד אש וענן, להביאנו אל הארץ אשר דבר ה'.

הר' בנימין מינץ שיחי'
פרעז. פון פועלי אגודת ישראל העולמות.

המצביא - אשר ברנדשטטר ז"ל

דב ליברמן

חברי קיבוץ חפץ חיים בבאד נויהיים

המזכירות הארצית של פא"י בגרמניה

הח"ח דוד אדלר, צבי פרסל, יוסף הימלפרב,
משה מונק, יוסף בוים, דוד קליין

בני הזוג בן אפרים בעלותם לארץ ישראל

באיטליה

ארץ יפה היא איטליה — הרים סביב לה, נוף מקסים שהוד קדומים שוכן עליו. ערים יפות ובהן רחובות, מרכזים ובתים מדהימים ביופים, וגם הפסיפס האנושי, על הניגודים החיצוניים החריפים — מצד אחד עושר והון עתק ומאידך עוני גורא לא הרחק ממנו, גם אלו מהתמונות המצויות במדינה זו.

אנו, כביתר ארצות שעברנו בנידודינו על פני אירופא, לא היה לנו כח לתת את דעתנו על תענוגות מאין אלו. בדברים שונים מצאנו ענין, בצעדים המקרבים לארץ ישראל.

חויה מיוחדת במינה היתה לי להכיר את מנהיג היהדות הדתית במקום, היהדות שהגיעה לכאן לאחר השואה. המנהיג שסביבו נעו כל חיי הקהילה וכל מערכת העליה לארץ ישראל, ומעמד בכיר היה לו גם בקרב הציבור הלא דתי. הלא הוא ידידי ר' אשר ברנדשטטר. לעתים קשה לתאר, סך הכל מדובר היה בצעיר בן 23, בחור צעיר ויפה תואר, לבוש ללא רבב, הליכתו אצילית וכולו אומר כבוד. מי יאמין שבחור זה עבר לפני זמן לא רב את כל שבעת מדורי גיהנום, בגיל 13 הגיע אל מחנות ההשמד הנוראים ויכול להם ומתוך היסורים והסבל צמח ועלה מנהיג מבטן ומלידה. בגיל צעיר כזה הכתירו אותו כמנהיג, רבנים ואדמו"רים חסידים וגאוני תורה קיבלו ברצון את מנהיגותו ואין מערער בדבר. והוא חוט של חסד משוך על כל מעשיו. נוהג עם כולם בנועם ובחן, חביב ואהוב על הכל. דרכו היתה לחפש צדק, יושר ושלום במחננו.

ובאמצע שליחותו נשרף כולו כליל כעולה תמימה.

אשר ברנדשטטר, שם המסמל את כל הטוב והיופי שבתנועה אצילית. שם המביע עבודה ללא ליאות, ללא מנוחה, מסירות נפש, חזון, התמסרות בעד הכלל. סמל ומורה דרך לדורות, שמעטים דוגמתו. אדם שסימל באישיותו את כל מה שדיבר, את כל מה שחשב, שלא ידע כל מחיצה בין המחשבה והמעשה. שאת נפשו מסר תמיד לכל מי שרק ביקש. שלא ידע בחייו תעודה יותר

מרוממת מאשר להקריב את עצמו בעד הכלל, ושמותו הטרגי היה החותם האחרון, על כל המפעל הקדוש והיקר שלמענו נתן את החיים.

אנחנו לא נשכחהו. לא נסיח דעת. לא נסור אף רגע ממסלול החיים עליו הוביל אותנו. ויהיו המכשולים גם קשים מחלמיש, ויהיו החיים אפורים משהינם, תהיה המציאות נוקשה, תהיה עוקרת מן הלב כל שאיפה וכל חזון, אנחנו לא נשכח את החיים היפים והטהורים שהזהירו במחשכי חיינו. אנחנו נזכור תמיד בגאון וברטט קודש את האיש ואת מעשיו. ונדע כי היה בקרבנו אחד מבני עליה שחשב על החיים אחרת מכפי שאחרים חושבים, והורה לנו את הדרך אחרת מכפי שההרגלים והנסיבות כפו עלינו. וכל עוד זכרו שמור בלבנו, נרגיש בנפשותינו גם את התסיסה לשיפור החיים ותיקונם. נדע כי קיים בלבותינו רק אור, שהדליק הוא באשו הגדולה, שלעולם לא תכבה.

אשר ברנדשטטר הורה לנו את דרכנו בפועלי אגודת ישראל. הוא הראה לנו דוגמה חיה של אידיאל מרומם שהוקרם עור וגידים. בפולניה למדנו את הדרך מפי המורים והאידיאולוגים המובהקים ובאיטליה ראינו את החזון בהגשמתו. ואם ישנם מרחקים בין חזון למציאות הרי שהיה זה אצל אשר בכיוון הפוך, כי ההגשמה היתה הרבה פעמים עוד יותר מפוארת מן חזון, ומותו האציל על החזון גם מהוד האגדה. ככה חלמנו וככה קוינו לראות את המגשימים במלאכת הקודש. ולכן הוא ישאר תמיד חרות בלבנו בתור סמל של סנה בוער באש. ולכן הוא ילהיב אותנו למעשים ולפעולות, ויצית בנו את זיק האמונה באדם ובחזון. ובאדם האידיאלי כפי שתיארוהו לנו גדולי חכמי ישראל. זה, שאנו רוצים לראות לסמל ולדוגמא בשביל פועלי אגודת ישראל בארץ ישראל.

יהי זכרו הטהור קדוש, ויהיה שמו ומפעלו למורה דרך לתנועה ולחבריה, והלואי שנזכה שינחיל לנו לכל הפחות במותו מה שלא זכה להנחיל לנו בחייו.

ונחזור לענינינו

משתמה הפגישה הנרגשת היינו צריכים לשוב לסדר היום. אשר סידר אותנו למשך מספר ימים במחנה מעבר שבעיר, שהקימו בבנין בית ספר נטוש מתלמידיו, ובינתיים חיפש מקום יותר קבוע עבורנו, באחד מקיבוצי התנועה, עד אשר נוכל לצאת לארץ ישראל.

עברנו לעיר הקיט אקווי. מקום מפורסם באוצרות טבע ומעיינות מרפא ונופיו מהממים ביופים. מקום אליו מגיעים חולים ונכים מכל העולם ויוצאים ממנו לפחות בריאים למחצה.

במקום נהדר זה הקים אשר את קיבוץ פא"י, קיבוץ לתפארת, וכאן עמדתי לשהות עד עלותי לישראל.

הפתעה נעימה מאד ציפתה לי עם הגיעי, למצוא כאן את ידידי דב ליברמן כראש הקיבוץ. בכשרונו הרב וידו הטובה אירגן כאן חיי קהילה למופת. ממש מדהים היה לראות מה יכול לארגן אדם משארית פליטה ואנשים שבורים, תוך זמן קצר שכזה. חיי דת — תורה ומצוות, תרבות, עבודה ולימודים כל מה שיכול אדם לרצות, הכל כאן מסודר למופת, ועל הכל אוירה של נועם ושלוה ובטחון דברים שהיו נחוצים ביותר לאנשים כאלו ששהו כאן.

משנודע לו לדב מי הוא אורחו ערך לכבודנו מסיבה יפה, בה ברך אותנו בעברית רהוטה, ובסיומה מסר לי את "שרביט המלוכה" (מה שנקרא בימינו "מפתח כבוד") של הקיבוץ, ובכך קבע עובדה והעמיד אותי במרכז הפעילות הציבורית במקום. ואני — שאודה ולא אבוש, שבאתי מתוך רצון לנוח מתלאות הדרך, שוב לא היתה כל ברירה, ושוב עמדתי במרכז הפעילות הזו וידי מלאות תעסוקה ועבודה. לא עת מנוחה היא זו — טען כנגדי. מי שיכול, חייב הוא! לעשות בזמנים כאלו!

ואכן חברה למופת קמה בקיבוץ זה, וזאת יש לזקוף במלואו לזכותו של דב ז"ל. ואף התאוששות האנשים ובנין החיים היו מהירים בצורה מדהימה בזכות עבודתו. במקום התנהלה פעילות חיים קדחתנית. משפחות חדשות הוקמו, ילדים נולדו, בתי ספר

ומוסדות חינוך ותרבות, והכל רוחש חיים. מעל הכל מדי כמה חדשים יוצאים קבוצות קבוצות בדרך לארץ ישראל. אמנם רובם הגיע רק עד קפריסין, אך גם זה משהו, לפחות התקרבו לשערי הארץ. אך יותר מזה, עם היציאה היתה לפחות לכל אחד התקווה שהוא יהיה בין אלו שכן מגיעים.

לצורך קידום החיים בקהילה עצמה ותיכנונם לעתיד וכן אירגון קבוצות העולים, הייתי משמש כשליח ומקשר בין הקיבוץ והמרכז. לשם כך הייתי נוסע כל שבוע למילאנו — אל המרכז למסור דו"ח, לתכנן ולקבל הוראות. כנראה גזירה היא מלפני הקב"ה שאני אהיה תמיד בדרכים.

אחת העבודות הגדולות ביותר היתה בהצלת ילדים יתומים וגלמודים לחנכם בדרך התורה והמצוות. ילדים כאלו הסתובבו בכל המדינות, ועבודה רבה היתה לקרב אותם, להחזיר להם את צלם האנוש ואת צלמם היהודי.

זוכר אני יהודי נפלא, ששיכל משפחה גדולה בפולניה ונשאר בודד וגלמוד, ללא מכר וללא מודע. תלמיד חכם וחסיד ובעל מידות תרומיות. צנוע היה ועניו ודרש תמיד בתוקף שלא יזכירו את שמו ולא יתנו לו שום כיבוד. ועל כן אף אני נוהג בו כבוד כבקשתו ואיני מזכירו בשמו. יהודי זה היה מסתובב במקומות ריכוז של הפליטים והנודדים מחפש ואוסף ילדים.

או! כמה התגעגענו לילדים, שסבלו עוד יותר מהמבוגרים, מידי חיות אדם שבאירופה, שהשמידו למעלה ממליון וחצי ילדים בכל צורה וצרה וברשע שאין דוגמתו בעולם. אכן אותו מתי מעט שנשאר, כפל כפליים עבודה היתה איתו, להחזירו לדרך החיים.

מתבונן הייתי בעבודתו של יהודי זה ומתלהב מדרך טיפולו בילדים וקליטתו אותם. מתקרב היה אליהם באהבה וחיבה, מזמין אותם לשחק כדורגל ולעשות טיולים יפים, ומבטיח להם שאר הנאות שנפש ילדים נמשך אחריהם, ואף מקיים אותם. תוך זמן קצר הקים כפר ילדים לתפארת בעיר ליוורנו, שהיה לדוגמא ולמופת

לכל מי שבא אחריו לעסוק בעבודת קודש זו. מקום בו מלאו הילדים כל משאלות לבם ויחד עם זאת למדו יהדות ומקצוע. אין אני פדגוג, אבל בטוח אני שהרבה הרבה מחנכים היו צריכים לעבור אצלו שיעור וללמוד פרק בחינוך ילדים. יאריך ה' ימיו ושנותיו בשיבה טובה, וירבו כמותו בישראל.

חניכיו אכן הגיעו לארץ והקימו ישוב בה והם לתפארת לעמנו.

גם השליח הישראלי ר' בנימין אופנהיימר ז"ל הקדיש את מאמציו למטרה קדושה זו, ועסק בטיפול בילדים. אף הוא הקים כפר ילדים לתפארת וראה ברכה מרובה בעמלו.

ואני מסיים פרק זה בחיי הקיבוץ בו שהינו בציון האוירה המיוחדת בעיקר בשבתות ובחגים שאותם היינו מבלים בתפילות ובתורה בשירות ובתשבחות.

ההתעלות הרגשית באותם זמנים היתה עצומה והנשמה היתרה נתנה אותותיה ביתר עוז בהשאירה רושם עמוק גם בחיי היום יום שלאחריהם.

אקסודוס

מי לא זוכר את הרושם העז ובל ימחק שהשאירה בעולם הספינה אקסודוס. אונית מעפילים ועליה מאות מאות שרידי חרב מאירופה והם נודדים על פני הימים כדי להגיע לחופי ארצנו בעוד הבריטים ממשיכים במלאכתם הנבזית ומונעים מהם להגיע למחוז חפצם.

היתה לנו בעצם ספינת מחאה נגד שלטון הרשע בארץ ישראל, הסוגר את שערי הארץ בפני יהודים. ואכן כדי לארגן נסיעה כזו התכוננו אנשי העליה זמן רב, הרבה תוכניות תוכננו והיו תוכניות שונות גם בקשר למקום יציאתה של הספינה לדרך. אחת התוכניות היתה שהספינה תצא מגמל באיטליה.

ביום בהיר אחד קיבלנו הזמנה דחופה להופיע במרכז שבמילנו. שם הודיעו לנו דבר מפתיע: הוחלט לרוקן את כל מחנות הפליטים ולהעביר את יושביהם לקיבוצים המאורגנים באיטליה. הוחלט שכל הקיבוצים יצטרכו לפנות את מקומם בהקדם ולמסור אותם לאנשי המחנות. הפקודה אמרה לגבי יושבי הקיבוצים להשתדל להעביר בהקדם, ואת הנוער בעיקר, לארץ ישראל או למחנות שבקפריסין, בכל דרך שרק אפשרית והמקום שיתפנה ישמש את הבאים מן המחנות. גם בינתיים נדרשנו להצטמצם ככל האפשר, כי ידידינו החדשים מתחילים כבר להגיע. כאן לא היה מקום לויכוח קיבלנו את הפקודה והיינו צריכים לחזור תכף ומיד ולגשת לביצוע. ואכן כבר למחרת היום התחילו להגיע שיירות של יוצאי המחנות.

משראינו את החומר האנושי המגיע, שהוטל עלינו לטפל בהם, חשכו עינינו. זכינו אנו ואלינו הגיע ציבור מהחברה השולית ביותר שאפשר לתאר. וכי איכה אפשר לדבר סרה ביהודי, והלא כל נשמה מישראל היא חלק א-לוה ממעל. אכן נכון הוא הדבר אלא

שהכלים שהחזיקו חלק זה, בקבוצה שאנו קבלנו, לא היו מהטובים והמשופרים, אם נדבר בלשון המעטה. ובבת אחת נעלמו השקט והשלווה מאקווי. שיכורים מסתובבים ברחובות, רעש המולה וקטטה, סכינים ושאר כלי משחית ואוי ואבוי, אין לקנא באדם שיסרב להם או יעמוד בדרכם. ואני אובד עצות, השיירה נמסרה לחסותי ואני לא יודע מה לעשות. והיכן להתחיל, שלא לדבר על מחשבה לעתיד, ואני אנא אני בא.

התבוננתי בהם, והנה הבחנתי בראש החבורה, גבר גדל מידות וסימון שמו, שכולם סרים למשמעתו. הוצאתי בקבוק וודקה מן המחסן, מאלו שאמורים היו לשמח לב יהודי בכוסית אחת של סעודה שלישית, והזמנתי את החבר סימון ללגום מעט ביחד, זאת אומרת הוא שותה ואני מתבונן בו ומדי פעם מנסה ללקק את שפת כוסי. משהביא כמה כוסות אל קרבו התידד אתי והסכים לשתף פעולה. מה אתה מבקש, הוא שואל אותי, רק תגיד ואני אסדר הכל! בקשתי ממנו שישתדל אצל חבריו שישמעו בקולי כדי שאוכל לסדר להם אוכל ולינה. הוא יצא ונתן הוראה ותוך רגע התאספו כולם ועמדו לפקודתו. אני מתבונן בו לראות מה יעשה הנה הוא שולף סכין ארוכה ומכריז: מי שלא ישמע בקול האיש הזה ולא יציית להוראותיו — הסכין בבטנו. מיד נעשה סדר והתחלתי לסדר אותם ללינה ואוכל. אכן בניסי נסים — איך שהוא עברתי איתם את התקופה הזו בלי חבלה גופנית.

למחרת הקדמתי ונסעתי מהר למרכז הגולה שבמילנו. שם ישב יהודי יקר מארץ ישראל — מקיבוץ מסילות וישקה שמו. והנה בזה אחר זה מגיעים שליחים מכל הקיבוצים בסביבה והנה כולם מוכים וחבולים, מי ביד ומי ברגל ומי בראש. כולם מיואשים וזועקה בפיהם: מה הבאת לנו כאן? האם סחורה כזו אתה מבקש לשלוח לארץ ישראל ובאלו תבנה מדינה? והוא עמד וחייך מולנו ואומר לנו בכל הרצינו: חברה! זה לא מוצא חן בעיניכם, יש לכם עצה אחת ויחידה ל־ת־נ־צ־ר! משום שאחרים אין לנו,

אלו הם אחנו שהשאיר לנו היטלר ימ"ש ואכן רק איתם נצטרך לבנות מדינה. אכן אנחנו יכולים רק לקוות שבניהם יהיו יותר טובים במשך הזמן. החרשנו... ידענו שהצדק איתו וברגע זה הרגשנו את עומק הטרגדיה של השואה וגם של שארית הפליטה.

כנראה שאף על פי כן הביגו מארגני המבצע, שעם חומר שכזה יהיה קשה לנהל את המאבק נגד הבריטים והתוכנית להוציא את אקסודוס מאיטליה, עם קבוצה זו, בוטלה והועברה בסופו של דבר למרסל שבצרפת. הגלגל הושב לאחור ואנו שבנו אל המנוחה והמשכנו בעבודה יומיומית.

לחצתי על אשר ידידי שישלחני לישראל בהקדם ובכל דרך אפשרית. הוא סרב, ואף שאז לא הבנתי את נימוקיו אל נכון, מאוחר יותר התברר לי שהצדק איתו. וכך אמר לי:

ראה ידידי היקר, אתה לא הוכשרת עדיין די הצורך לחיות בארץ ישראל. אתה טיפוס חולם, הוא אומר לי, ובישראל לא חולמים רק בונים, ובבניה מתנפצים הרבה הרבה חלומות. ההגשמה אכזרית מאד היא, ומי שלא משלים עם המציאות סובל כל ימי חייו. תחיה איתנו כמה שאפשר ותתרגל להפסיק לחיות בעולם חלומות שכולו תכלת, יושר וצדק ועוד מיני אידיאלים יפים שכאלו. תוכל, ותהיה חייב, לשאוף לזה, ולדעת שרק בארץ ישראל יהיה אפשר להגשים אי פעם את החלומות הללו, לפחות חלקית. אבל בינתיים צריך לחיות את המציאות.

בלית ברירה המשכתי בעבודתי הרגילה, תוך שאני מקנא בכל קבוצה וקבוצה היוצאת לדרך על פני. מוכן הייתי לקבל ולו קיטון קטן ביותר, ואפילו במקום הנידח ביותר, העיקר שיהיה זה בארץ ישראל, שאוכל להתבסם מאוירה. ידעתי שלא יקח הרבה זמן והוא לא יעמוד בלחץ הרגשתי ויוציא אותי לדרך.

אכן ביום בהיר אחד הוא בא לקראתי קורן מאושר ומשמחה. משה, הוא אומר, קשה לי להפרד ממך, אבל הרבה יותר קשה לי לסבול את צערך, אתה יוצא לדרך — ארצה ישראל.

עליה ד

מושג זה הוא חדש גם כיום לרבים מאד, ובדרך כלל, עד היום כשאני מספר שהגעתי בעליה ד' רוב אנשים אין להם מושג במה המדובר.

והרי זה פרק מפואר נוסף בעבודת הבריחה שתפקידה היה להביא יהודים לארץ ישראל.

בעליה זו השתמשו רק לעסקנים ותיקים שהמרכז לגולה החליט שפעילותם מזכה אותם באיזו הטבה שהיא עם עלייתם ארצה.

כשהודיע לי ידידי אשר שהגיע תורי הסותבבתי כחולם בהקיץ. הבאמת נכון הוא הדבר, האם אכן אזכה לראות בקרוב את ארץ־ישראל, אכן קשה להאמין שחלום זה, אותו חלמתי מימי נעורי, אכן יתחיל להתגשם. חלום חלמתי בלילה והנה אני גר בקיתון בראש בית גבוה בארץ ישראל ומתבונן משם דרך חלון קטן החוצה והנה, כל מקום שאני מתבונן בו, רק יהודים לנגד עיני. יהודים חורשים וזורעים וקוצרים, יהודים בונים ונוטעים, יהודים עוסקים בכל מלאכה ומקצוע והכל בשמירת תורה ומצוות, והשמחה בלב היתה גואה מרגע לרגע. שמחתי שהנה אני הולך להיות שותף למאורע היסטורי כביר.

והנה הגיע הזמן לצאת לדרך. חברי היקר דב ז"ל אורז לי חבילות מעטות ומלוה אותנו אל מקום היציאה. על יד גנואה על על הר גבוה עומד לו בית יפה. בית זה רשום אצל ממשלת איטליה כבית משוגעים, באותו מקום ריכזו אכן את המשוגעים הללו שהיו מוכנים לתת חלק מחייהם ולרוץ אל ארץ חרבה לבנות אותה ולהבנות בה.

נכנסנו לבית. כאן אירעה תקרית מוזרה. דב נכנס איתי לבית, עזר לי להניח את חבילותי והוא מבקש לצאת. אמנם גם הוא

מבקש לעלות ארצה אלא שעוד לא הגיע זמנו ועל כן הניח בבית את אשתו ובתו שנולדה זה עתה. אלא מאי עוצרים אותו ביציאה ומודיעים לו בבירור שמכאן יוצאים רק לכיוון ארץ ישראל, דרך חזרה לתוך המדינה אין מכאן. ההסברים, שהוא רק מלווה אותנו נופלים על אוזן אטומה, ורק בקושי רב משהוכיח במסמכים וע"י בירור אישי שהוא מראשי פעילי העליה בבריחה הניחו לו לחזור למשפחתו. ואז התברר לנו שאנו כאן במשטר צבאי חזק, עד שנעלה על אוניה. ומכאן אין יוצא ואין בא — סתם כך.

ישבנו כאן תקופה מסויימת, ואז הבינונו את סיבת הסודיות. ראינו קבוצת עובדים היושבים בסודיות מוחלטת ובעבודה מפרכת מכינים מסמכי ממשלת הוד מלכותה בבריטניה, מסמכים הניתנים לכל אחד ומעידים שאנו תיירים חוזרים הביתה מטיול בחו"ל ואנו בעצם אזרחים ותיקים בארץ ישראל.

ואותנו מושיבים ללמוד על חיי יום יום בארץ על כסף ועל מסחר על מקומות מגורנו ועל משפחותנו שם, כדי שלא נכשל ח"ו בכניסתנו לארץ.

ואל תחשבו, אין זה דבר קל ליהודי מאירופה לתפוס משמעותם של דברים רבים, כמו כסף עם חור וכסף בלי חור. תוך זמן קצר היינו צריכים לדעת על תל אביב ורחובות חיפה וירושלים, על תחבורה וקשרים ועוד מאות פרטים ופרטי פרטים ולעכל את כל זה.

פעם הגיע ביקורת מאת השלטונות המקומיים. קבלנו פקודה להתנהג כמשוגעים ממש. הצלחנו בנקל, כנראה משום שאכן לא היה חסר לנו הרבה כדי להשתגע ממש, בתלאות שעברו עלינו ומגעגועים לגמור סוף סוף את הדרך בארץ ישראל.

כל אחד מאתנו נדרש לצאת לדרך עם תיק מסחרי אחד בלבד ורק מה שניתן להכניס לתוכו בא איתנו. נדרשנו גם להתלבש יפה, כיאות לאנשי מעמד השבים מטיול בחו"ל. אכן לי ב"ה לא היתה בעיה, שכן יותר ממה שנכנס לתיק ומה שעל גופי אכן לא היה לי.

פחדתי רק שהשיניים התותבות הזולות שהכינותי לי, מחוסר כסף לקנות משהו טוב יותר, שלא יקלקלו את חזותי כסוחר אמיד.

הביאו אותנו לנאפולי ושיכנו אותנו במלון מפואר כיאות לנו, ומחלונותיה ראינו בנמל את האוניה "טרנסלבניה" ממתינה לנו.

סוף סוף הגיעה הפקודה לעלות על האוניה. יצאנו לדרך כשאנחנו עושים פרצופים של אנשים חשובים. צוות האניה ידע אכן מי אנחנו ונתן לנו כל סיוע אפשרי לחזק את תדמיתנו.

יצאנו לדרך.

לאחר שלשה ימי נסיעה ואנו רואים את נמל חיפה באופק. קשה לתאר את ההתרגשות. והלב דופק חזק, עוד מעט ונרד על אדמת ארצנו — אדמת ארץ ישראל, ארץ חמדה — החלום התגשם! הדמעות זולגות והלב הומה.

הגענו לנמל וירדנו מהאוניה. לברך "שהחיינו" בשם ומלכות יכולתי, אבל לא לנשק את האדמה לעיניהם הבולשות של פקידי הרשות, שכן הרי אני תושב ותיק כאן שרק חוזר לאחר טיול. פקידי הוד מלכותה בודקים את הניירת ואנשי הבריחה משתדלים להסתיר אותנו מעיני הפקידים ככל האפשרי. מבלי להרגיש איזו תכונה מסביבי אני שומע קול מאחורי בלחישה: "בא אתי" ואכן אני עושה כך, יורד מהאוניה ואני באמת בארץ ישראל. אלא שעדיין אין זמן להתרגש, עדיין זמן סכנה הוא זה.

מגניבים אותי ואת אשתי למכונית קטנה ומעבירים אותנו אל מלון מלכים שעל יד הנמל. סגרו אותנו מבחוץ, שלא להסתכן במגע עם תושבים עד שיהיו לנו תעודות כשרות ואמיתיות כאזרחי הארץ.

צפייתנו לתעודות אלו ארכו כדי יום שלם אך הם הגיעו לבסוף, ואנחנו סוף סוף אזרחים חופשיים כאן.

מעתה מתחיל פרק חדש בחיים.

ותפילתי שיזכנו הקב"ה לכתוב גם פרק זה לתפארת עמנו וארצנו.

הדודה דבורה ז״ל

אמר להם: איזוהי דרך טובה שידבק בה האדם? רבי אליעזר אומר: עין טובה, ר׳ יהושע אומר: חבר טוב ר׳ יוסי אומר: שכן טוב, ר״ש אומר: הרואה את הנולד, רבי אלעזר בן ערך אומר: לב טוב אמר להם: רואה אני את דברי ר׳ אלעזר בן ערך מדבריכם, שבכלל דבריו דבריכם.

אבות פ״ג

חובה נעימה היא לי להוסיף פרק אחד לסיכום ספרי, פרק של אורה פרק של יופי — לדמותה של דודתי דבורה ז״ל, אשר את תכונותיה המוסריות אכן אפשר למדוד לפי אמות המידה המוסריות שקבעו לנו חז״ל כדרכי חיים שילך האדם בהם, וטוב לו וטוב לעולם.

במשברי חיים לא מעטים עמדתי בכל ימי — כפי שאני מתאר בספרי — ועמדתי בהם בזכות אבות, מתוך התבוננות בדמותם המופלאה והנערצת, ובין דמויות אלו מעמד מיוחד לדודה דבורה ז״ל.

דודה דבורה חרותה בזכרון כל מכריה כאישיות רבת אנפין. היא שימשה לנו ספר מוסר וספר תולדות האדם, מרכז להתכנסויות וכתובת נאמנה כשנזקקנו לאוזן קשבת.

ארצה הגענו אני ורעייתי שבורים ורצוצים, חסר היה לנו כח הרצון להאבק, אפילו בקטנות היום יומיות שהן מנת חלקו של כל עולה חדש.

הגענו עצמות יבשות מכוסות גידים ועור, אבל בלי רוח. שני שלדים יבשים חולים בגוף ואדישים בנפש, בלי עתיד ובלי תקווה, בלי יכולת להקים מחדש חיי משפחה תקינים.

תמיד כשהייתי במצבי רוח דומים, חיפשתי את אמי ז"ל. תיארתיה בספרי. באישיותה היתה היחידה שמסוגלת היתה להפיח בנו רוח חדשה.

אמי כאמור נשרפה בכבשני האש ביחד עם חלק מילדיה, פניתי איפוא לדודתי ומצאתי בה פיצוי חלקי.

הדודה ז"ל, בטוב ליבה, בעיניה המלטפות, במסירותה ללא גבול ובמיוחד לקרוביה, ביכלתה למצוא צד זכות למעשה הזולת, בסבר פנים יפות בהן קבלה את כולנו. בהיותה תמיד מוכנה להקשיב ולעזור כפי יכלתה ומעבר לזה, ניסכה בנו סם חיים מחודש, עוררה בנו את המרץ להתנער מתרדמת היאוש, לאזור כח ולהמשיך ללכת בדרכנו זה.

✶

לדודה היתה דרך מיוחדת בנתינת צדקה. אמצעיה היו דלים, אבל במזונות לא בדקה, חילקה את ארוחותיה עם כל דכפין וכולם הרגישו כאורחים רצויים. התנהגות זו היתה מסורת בידה. כך קיבלה מאמה ז"ל, סבתי. בשיחות שנתקיימו לפעמים במשפחה שנושאן היו עניים אהודים ועניים לא אהודים לא לקחה חלק. כל הנצרכים היו שווים בעיניה וראויים לעזרה באותה המידה.

בכתיבת השורות האלה באתי יותר לתת ביטוי לרגשי התודה שלי כלפיה מאשר לתאר את דמותה. אם במאזני החיובי רשומים מפעלים ומוסדות שעזרתי להקים בארצנו הקדושה, הרי זו במידה רבה בזכות השפעתה הברוכה. לדודתי היו הרבה ידידים שהסתופפו בצלה והתחממו לאורה וכשאני חוזר על הפתגם "אשרי יולדתה" נותן אני ביטוי כן לחוג רחב של מכרים ידידים וקרובים, ולא רק לרגשותי האישיים.

✶

חוג מכריה היה מורכב מכל שכבות העם. היו בו פועלים פשוטים, אינטליגנציה וסתם יהודים טובים.

זכור לי מקרה של נדבן גדול מארצות הברית שפעל רבות בעד ארצנו. כשביקר בארץ כיבדו אותו מאד, והממשלה מינתה מלווה מיוחד שיעמוד לרשותו וידריכו. במקרה התידד הנדבן עם קרוב משפחה של דודתי ודרכו נתוודע לדמותה ולמעשיה. הנדבן נדלק מאישיותה ומסיפוריה וויתר על כל התכנית שהוכנה עבורו והעדיף להמצא במחיצתה ולבלות את שעותיו בשיחות ממושכות עימה. במחיצתה, היה אומר: בשיחות אלה אני מתבשם יותר מאוירת הארץ מאשר מהטיולים ומן הביקורים שהכינו עבורי. אשה זו, שזכתה לחיות גם במחיצת הנכבדים שבדורנו, סופרים והוגי דעות ואחרים, נותרה נאמנה לצניעותה ולפשטותה וסיפקה מזון רוחני למכביר כמעין המתגבר לכל שומעיה.

✶

ביתה דמה בהרבה לבית של אישיות רוחנית. התרוממות הנפש ואהבת ישראל, חגיגיות ואוירה של שמחה, הוד ואור מיוחד מעין אורם של גדולי ישראל — הורגש בביתה אפילו בימים רגילים. לא כל שכן בשבתות וחגים ואפילו בחגים ממלכתיים שאין בהם גוון דתי מיוחד.

הבית היה מקושט בהתאם למנהג החג: מפה לבנה, נרות דולקים, זמירות מעניני היום וכדומה. במיוחד נחרתו בזכרוני לילות מוצאי שבת.

באותו זמן היינו מתכוננים ללכת לדודה. שעשועים ומאורעות שהיו מזומנים לאותו ערב נדחו מפני תדירות הביקור אצל הדודה. ביתה היה מתמלא מפה לפה. יושבים ליד שלחן הגדול וכולם מדברים. ויכוחים על נושאים שונים, כל אחד מחווה דעתו והאוירה מתחממת ופתאום הושלך הס — הדודה מופיעה בהדרת דמותה ובשמלתה המיוחדת ותופסת את מקומה בראש השולחן. כל הנוכחים נשתתקו, והדודה בחיוכה הנלבב: כן ילדים תמשיכו, ושוב שבים לוויכוחים.

הפעם הוויכוחים יותר מאופקים. הדודה מאזינה מקשיבה לדעתו של כל אחד. ולבסוף מספרת סיפור, מאמה או מאחד האישים שנקרו לה בדרכה במשך חייה. סיפור שיש בו מוסר השכל והקשר ישיר לנושא שעליו דנו. כולנו הקשבנו בדרך ארץ, ביראת כבוד, כולנו הרגשנו באיזה תענוג רוחני. תענוג שלא יתואר במלים. כנראה שתכונות רוחניות עוברות בירושה. סבה, ר׳ לוי ישראל קנט זצ״ל היה מקובל כמקובל וגאון בתורה. מוקיריו ישבו לעיתים קרובות אצלו להתבשם מתורתו ומכיסופי גאולה שהרגישו במחיצתו. הממלכתיות עברה לדורות הבאים. המתבונן בתמונת אמה — סבתי, רואה דמות לא רגילה מלאת הוד ותפארת. מעשי אבות סימן הם לבנים...

היה לה זכרון פנומלי, בור סיד שאינו מאבד טפה, ותמיד ידעה לדלות מזכרונה את הסיפור המתאים ולתת לכל אחד מאתנו את ההרגשה, כאילו שבשבילו אישית טרחה לומר את אשר אמרה.

✶

פעם הייתי עד לפגישה בינה ובין פועלת בית חרושת במקום עבודתה. הפועלת הגיעה לפרקה ואחרה את המועד. לא הצליחה להנשא ולא הקימה משפחה. התבוננתי בדודה ובמעשיה. ראיתי איך שהיא מחזיקה בידי הפועלת. הפועלת בכתה וגם מעיני הדודה זלגו דמעות, והיה נדמה לי כאילו שהסבל שלה בדיוק כמו של הפועלת.

רגישותה הרבה נראתה בעליל בעת לידת בתה. הדודה סבלה ממש מחושי לידה יחד עם בתה. כשהבת נכנסה לבית חולים על מנת ללדת, היתה הדודה לוקחת את ספר תהילים המתורגם ליידיש בתרגומו של יהואש וכל מעיינותיה באמירת תהילים. ברגע קריטי היתה מקבלת צירים ומתפתלת מכאבים, עד שלבסוף אורו פניה, והכאבים עברו כלא היו. לימים נודע לנו כי כאביה כאבי האם הירפו בדיוק אחרי לידת הבת. הדבר קרה בלידה הראשונה של בתה ונשנה בלידתה השניה.

✶

יום ההולדת של דודתנו, יום זה היה יום מרשים במיוחד. יום הולדתה חל בערב פסח. כל יהודי יודע עד כמה שיום זה הוא יום עמוס במסורת היהודית ארוחת חמץ האחרונה, ביעור החמץ. יש לשים את כלי החמץ במקום סתר, להוציא את הכלים של פסח ולסדרם, להכין תבשילים לחג ועוד ועוד.

באמצע כל ההמולה הזאת יש להתפנות לגשת לדודה ולשמחה ליום הולדתה. וודאי שהכל נעשה בריצה. רצים לחנות הפרחים, כדי לקחת פרחים טריים, מתנות אחרות לא הרשתה להביא, ורצים לדודה. בביתה רעש והמולה, עוד זה מדבר וזה בא. אחד נכנס ואחד יוצא. כל אחד מאתנו בא להשתתף בשמחת יום הולדתה ולהביע את ברכתו לאריכות ימיה. היה זה יום מיוחד במינו, יום בלתי נשכח. ערב פסח היה חוויה מיוחדת לכולנו ולדעתי גם אצלה והיה זה שכרה על כל עמלה.

✶

כל ימיה היתה נכספת לציון. מאז נעוריה היא היתה מסורה לתנועה הציונית. עוד בחו"ל היתה בין פעיליה והמשיכה בכך גם בארץ. המסירות לעם ולארץ היתה עיקר מאוויה. אורח החיים בבית היה כפוף לעיקר הזה. ואף ברגעיה האחרונים הספיקה להזכיר שהיא מאושרת שזכתה לסיים את חייה בארץ.

זכיתי להיות במחיצתה ביום החגיגי והנעלה, יום ההכרזה על הקמת מדינת ישראל. לתאר את התעלותה של הדודה בו ביום איני מסוגל ואיני מוכשר. אך המעמד הזה עומד כנגד עיני כאילו היום זה קורה.

בערב שמענו את הבשורה על הקמת המדינה. בין רגע נתמלאו רחובות תל־אביב הקטנה בהמוני חוגגים. יד מארגנת לא היתה. האנשים התקהלו בכל מקום אפשרי ונתנו ביטוי לרגשותיהם בשירה ובריקודים משותפים. הדודה, אשה חלשה מטבעה, כאילו זכתה

לכנפיים, פניה השתלהבו והיא רצה ממקום למקום בשירה, ומנסה גם לרקוד.

בביתה לא שרה ברצון אף שהיה לה קול נאה מאד. הפעם הספיקו כוחותיה לשיר ולהיות כל פעם בפינה אחרת במשך כל הלילה. אי אפשר היה לרסנה. קשה להאמין, היתה אומרת, האמנם זכינו. זכינו ובימינו. האומנם הכרזנו ביום זה על הקמת מדינת ישראל ?!

✶

ספרתי כבר באיזה מצב הגעתי ארצה. הדודה קבלה אותנו בשמחה, בלב חם. כפי שרק אם מסורה יודעת לקבל. היא ידעה להתאים את טוב לבה ולכולנו, בהתאם למצבי הרוח השונים שפקדו אותנו. פה ליטוף חם, פה דמעה משותפת, עת להפליג לסיפורים מאלפים, ועת לכוון בעצה טובה ועוד ועוד. אחרי ביקור אצל הדודה נתחדשו כוחותי, הרגשתי כאילו נולדתי מחדש. הרגשתי שאינני גלמוד, רגש הבדידות נעלם כלא היה, והיה הדבר לפלא בעיני. לפעמים כשהצרות גברו ופתרונות לא נראה באופק, ישבה ובכתה כילדה קטנה. ברגע מרגש זה, כשלא יכלה לעזור פרמה את כפתור חולצתה ובבכי אמרה: קח בני את לבי, עמך אני ביגונך, אבל יותר מזה אינני יכולה, ושאלתי את עצמי אם מותר לי להביאה למצב שכזה.

ראיתי את סיבלה, סבלתי שאני הוא הסיבה לסיבלה, אבל בעת ובעונה אחת הרגשתי את עצמי מזוכך, ועובר לספרות אחרות, ספרות שיש בהן מן התקווה, האמונה ורוממות הרוח.

✶

לא ידענו את גילה. תמיד היתה צעירה בעינינו, ועד ליומה האחרון ידעה לדרבן אותנו למעשים חדשים. חבל שהאוצר הרוחני הזה הלך לעולמו ועזב אותנו, נשארנו מיותמים בפעם השניה שכן הרבה פעמים הרגשנו בה את אמנו ולא את דודתנו.

יהי זכרה ברוך.

בקשה לאשר את הזמנת
ספרי הלימוד הנמצאים
על גבי הטופס המצורף
לבקשת הקניין מאת
הוצאת הספרים